

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASIYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətşünaslıq sahəsi.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənməmişdir.

Cild 9 №1 2020 (45)

Vol. 9 №1 2020(45)

Том 9 №1 2020 (45)

BAKİ – 2020

Təsisçi

Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor

F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini

S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib

Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygün (Türkiyə)

S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)

T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)

T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)

AMEA-nın həqiqi üzvü, t.e.d., prof. Bünyadov Teymur Əmiraslan oğlu

T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu

T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu

T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu

T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu

T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu

S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu

B/m.Qasimov Səyavuş Kamran oğlu

S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)

Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)

Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)

F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu

F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əsrəf oğlu

F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu

F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu

F.e.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu

F.e.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)

Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)

AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu

Fil.e.d., prof. Qasımov Cəlil Əbil oğlu

Fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu

Fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlu

Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin
Gülverdi oğlu

Fil.ü.f.d., prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir
oğlu

Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı

Fil.ü.f.d., dos. Məmmədova Elmira Kekeç Fikrət qızı

Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızı Fil.ü.f.d., dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı

B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu

Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ü..f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu

Fəl.ü.f.d., dos. Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu

Sən. ü.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu

Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Ayşəm BALAYEVA <i>Tarixdə cəza mexanizminin yaranma və inkişaf prinsipləri.....</i>	6
Aybəniz OSMANOVA <i>Avropada riyaziyyat elminin təşəkkülü və inkişafı (orta əsrlər – XX əsrin əvvəlləri)</i>	16

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sahib VƏLİYEV <i>Arxeoloji mədəni sərəvətlərin tədqiqi.....</i>	23
Səmayə MUSTAFAYEVA, Zərifə CAVADOVA <i>H.Trumenin prezidentliyi dövründə ABŞ-ın xarici siyasəti (“Soyuq” müharibə, Kennan teleqramı, Trumen doktrinası, Marşall planı, NATO-nun təşkili).....</i>	35
Tofiq HƏSƏNOV <i>Azərbaycan SSR sovxoz və maşın-traktor stansiyalarında kadr hazırlığı və təyinatı (1920-1930-cu illər).....</i>	41
Zaur MƏMMƏDOV, Nurlanə MƏLİKLİ <i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədlərində Naxçıvanda siyasi vəziyyət</i>	53
Vüsal VƏLİYEV <i>ABŞ-Gürcüstan siyasi münasibətləri.....</i>	59
Habil QÜDRƏTLİ <i>Beynəlxalq turizmin inkişafının ümumdünya və regional aspektləri.....</i>	64

FİLOLOGİYA

Nazim HÜSEYNLİ, Nigar HÜSEYNOVA <i>Şumer və Akkad dillərinin ortaq xüsusiyyətləri.....</i>	72
Mətanət YAQUBQIZI <i>Kosmoqonik ritualların və xalq bayramlarının semiotikası</i>	101
İradə VƏZİROVA <i>Nadir bir əlyazmanın bərpa paradiqması</i>	107

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Əli ƏLİYEV

<i>Xalq rəssamı Fərhad Xəlilovun yaradıcılığında mücərrəd üslub, fəlsəfi fikir və düşüncə tərz...</i>	113
Düzəlişlər	127
Bizim müəlliflər	128
Yazı qaydaları	130
Правила написания	132
Rules of writing	134
Yazı kuralları	136

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 316

**TARİXDƏ CƏZA MEXANİZMİNİN YARANMA
VƏ İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİ**

Ayşəm BALAYEVA*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 14 yanvar 2020.
Received: 16 December 2019; accepted: 14 January 2020.*

Açar sözlər: cinayət, cəza, cərimə, din, tarix, qanun, Azərbaycan

Giriş

Qlobal səviyyədə mövcud olan cinayət hadisələri cəmiyyətin əsas sosial problemlərindən biridir. Bu cür hadisələr dünyada hər gün müşahidə olunur. Bəzən cinayətlər zərərli maddələrin təsiri və ya müəyyən təzyiqlərlə baş verir. Lakin cinayətlər daha çox iqtisadi problemlər, yoxsulluq, depressiya və daha çox gəlir əldə etmə hərisliyi səbəbindən törədilir. Müəyyən sosial dəyişikliklər, xüsusilə əhali artımı və urbanizasiya, eləcə də insanların dini və siyasi baxışları da cinayətlərin artmasında xüsusi təsirə malikdir.

Cinayətlərin tamamilə qarşısını almaq, şübhəsiz, mümkün deyil. Problemin dərinləşməsinin qarşısını almaq üçün isə ciddi tədqiqatlara ehtiyac vardır. Bunun üçün problemin yaranması, problemlə mübarizədə dövlətlərin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Eləcə də cinayətlərin qarşısının alınması, zərərçəkmişlərin reabilitasiyası və cəmiyyətə adaptasiyasında fərqli üsulların müqayisəli təhlili daha effektiv metodların müəyyən edilməsinə şərait yaradacaq.

Cəza sistemi dünyada milli və beynəlxalq səviyyədə daim təkmilləşdirilsə də, insanlar arasında fərdi qaydada cəza tətbiqi hələ də davam etməkdədir. Bunun səbəbi isə qisas almanın qəhrəmanlıq kimi təbliği ilə bağlıdır. Ailə və mühitin təzyiqi ilə bəzən az yaşlı uşaqlar da bu qrup cinayətlərə təhrik edilir.

Hüquqi müstəvidə isə cəza yalnız qanunlar çərçivəsində tətbiq olunur. Cinayətlərin məqsədindən, törədilmə formasından asılı olaraq cəzanın da xüsusiyyəti fərqli ola bilər. Bu zaman cəza yalnız azadlıqdan məhrum etmə ilə nəticələnir. Bəzən müəyyən vəzifə və ya hüquqdan məhrum etmə, islah işləri, ictimai işlər, cərimə və s. formalarda ola bilər. Qanunlar çərçivəsində tətbiq olunan cəzaların məqsədi cinayətlərin insanlar arasında şəxsi məsələyə çevrilməsinin və təkrarlanmasının qarşısının alınması, cəzanın ədalətli verilməsi, insanların hüquq və azadlığının təmin edilməsidir. Qanunlar fərdi azadlıqla yanaşı, bütövlükdə cəmiyyətin, millətin suveren qaydada yaşamasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə cinayət hadisələrinin qarşısının alınmasında yaxşı işlənib-hazırlanmış hüquqi bazaya daim ehtiyac vardır. Bu səbəbdən ölkələrin milli qanunvericiliyi təkmilləşdirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır.

1. Cəza sisteminin inkişaf tarixi

Ədliyyə sisteminin digər sahələrdən başlıca fərqi cinayətkarlara tətbiq edilən sanksiyaların fiziki və psixoloji yükünün çox olması ilə bağlıdır. Hər bir dövrdə tətbiq edilən

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ayshembalayeva@gmail.com

sanksiyalar isə müəyyən xüsusiyyətlərinə görə digər dövrlərin cəza formalarından fərqlənir. Cinayətlərin cəzalandırılması prosesi əsasən üç tarixi dövr üzrə qruplaşdırılır:

- Orta əsrlərin əvvəllərinə qədər tətbiq edilən cəzalar pul və dini qaydalara əsasən müəyyən olunurdu;

- Orta əsrlərin sonlarında tətbiq edilən cəzalar olduqca ağır fiziki zorakılıqlarla müşahidə olunurdu;

- Müasir dövrün cəza sistemi XVII əsrdən etibarən tətbiq edilməyə başlandı [1, s. 28-34].

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin formalaşdığı ilk dövrlərdə hüquqi müstəvidə cinayətkarların cəzalandırılması sistemi formalaşmadığı üçün qisas alınma, qan davaları əsas cəza mexanizmi rolunu oynayırdı. Lakin dövlətlərin yaranması və müvafiq olaraq qanunvericilik bazasının formalaşması cəza sisteminin istiqamətini də dəyişdi.

Cinayətkarların həbs edilməsi prosesi Babilistan, Misir, Yunanıstan və Roma kimi ilk yaranan dövlətlərdə müşahidə olundu. Lakin həmin dövrlərdə cinayət törədənlərin həbs edilməsi cəza verilməsini ifadə etmirdi. Burada məqsəd cəzanın verilməsinə qədər təqsirkarın mühafizə edilməsi idi. Təqsirkarın cinayətlə əlaqəsi sübuta yetirildikdə fiziki cəzalar verilir, eləcə də cinayətin ölçüsünə görə edam edilə bilirdi [3, s. 86].

Assur və Midiya dövlətində fiziki cəza və ya hər hansı bir bədən üzvünün kəsilməsi, yunanlarda pul və sürgün, romalılarda pul cəzası verilirdi. Eləcə də Romada məhkumlar fiziki cəza yerinə fiziki əməyə cəlb edilərək cəmiyyətə adaptasiyaya hazırlanırdılar. Hətta burada ölkə iqtisadiyyatının əsasını məhkumların əmək fəaliyyətindən gələn gəlir təşkil edirdi. Bununla yanaşı, fiziki zorakılıqla müqayisədə pul cəzasına da üstünlük verilirdi. Hakim edam qərarı vermədikdə şəxs ömürlük azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılı bilirdi [8, p. 107-111]. Bu isə Romada həm cinayət törədənlərin cəzalandırılması, həm də cəmiyyətə qaytarılması prosesinin müasir dövrün cəza sisteminə yaxınlığını ifadə edir.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin artması isə xristianlığın yayılmasından sonra başladı. Lakin bu dövrdə cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların sayı çox olduğu üçün fiziki və psixoloji şərait olduqca ağır idi [10, s. 5]. Bu isə nəinki onların yenidən cəmiyyətə adaptasiyasını çətinləşdirir, hətta məhkumların ölümünə gətirib çıxarırdı.

Cinayət törədən şəxslərin cəzalandırılması məqsədilə qapalı saxlanıldığı yerlər yüz illərdir mövcud olsa da onlar hazırkı cəzaçəkmə müəssisələrinin funksiyalarını yerinə yetirmirdi. Bu tip yerlər əsasən hər hansı cinayət törədən şəxsin müəyyən müddət dövlətin nəzarətində saxlanması və ya edam cəzasına qədər mühafizəsini nəzərdə tuturdu. Bəzən isə qan davalarının qarşısını almaq məqsədilə cinayət törədənlərin ömür boyu atıldığı zindanlar idi. Ümumiyyətlə, orta əsrlərin sonlarına doğru cinayətkarlara verilən cəzalar edam və ya bədən üzvlərinin kəsilməsi şəklində olurdu. Azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilk dəfə 1555-ci ildən İngiltərədə verildi. Lakin ilk cəzaçəkmə müəssisəsinin hansı ölkədə inşa edilməsi ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bir qrup mütəxəssisin fikrincə ilk cəzaçəkmə müəssisəsi 1595-ci ildə Niderlandda inşa edilmişdir. Lakin bununla bağlı konkret faktların mövcud olmaması və bu səbəbdən iddiaların reallığı əks etdirmədiyini irəli sürənlər də oldu [2, s. 621-622].

2. Cəza sisteminin formalaşmasında dini qaydaların rolu

IV əsrdə cəmiyyətdə qoyulan qaydalara zidd davranış xristianlıqda günah hesab edilirdi. Tövbə edilməsi, eləcə də bu insanların cəmiyyət üzvlərindən ayrı tutulması əsas şərtlərdən hesab edilirdi. Həmin dövrdə əxlaqa zidd davranışları olan rahib və rahibələrin monastrlarda qapalı şəraitdə saxlanması həbs cəzasının tətbiqində xüsusi rola malikdir. Burada məhkumun dini qaydalarla islah edilməsi hədəflənirdi. Məhkumlar burada mütəmadi olaraq, rahiblər tərəfindən dini tərbiyə olunurdu.

Şəxsin təcrid edilmiş şəkildə həbsini dəstəkləyən Roma Katolik kilsəsinə aid şura

məhkumların kitab oxuması, əməyə cəlb edilməsi, ziyarətçi qəbul etməsinin onların adaptasiyasında əhəmiyyətli rol oynayacağını qeyd edirdi. Kilsə hüququnda şəxsin məhkumluğu “ruhun təmizlənməsi”nə də yönəlmişdi. Sonrakı mərhələlərdə rahib və yepiskoplar da insanların həbsində əsas tərəf kimi çıxış etməyə başladı. Bu səbəbdən kilsə həbs cəzasının yayılmasında xüsusi rol oynamışdır [25].

Kilsə tərəfindən tətbiq edilən cəzanın əsas xüsusiyyəti fiziki cəzadan çox məhrumiyyətin olması ilə bağlıdır. Belə ki, rahiblikdə əsas şərt tənhalıq olduğu kimi, hər hansı bir günah işləndikdə də tənhalıq “ruhun təmizlənməsinə” xidmət edəcəkdir. Bu səbəbdən kilsənin üstün nüfuza malik olduğu dövrlərdə məhkumlar daha çox monastrlarda saxlanılırdı.

IV əsrdən etibarən kilsənin nəzarəti altında formalaşan xeyriyyə fəaliyyətləri məhkumları da əhatə etməyə başladı. Burada məhkumlara geyim və qida verilir. XIII əsrdən sonra isə bu fəaliyyət sistemli şəkildə həyata keçirilməyə başlandı. Eləcə də təcrid edilmiş şəkildə monastrda məhkumluq yaşayan şəxslərin müəyyən edilmiş vaxtlarda birgə əməyinin tətbiqinə şərait yaradıldı. Bu fəaliyyət məhkumların sosiallaşması və əmək vərdişlərini inkişaf etdirmək baxımından önəmli addım idi [27].

1690-cı ildə nəşr olunan “Dini qaydalarla idarə olunan həbsxanalarla bağlı baxışlar” adlı kitabda həbsxanalarda olan təcridolmalar ifşa edildi. Kitabda həbsxanalarda havalandırma və məhkumların əmək fəaliyyətinə cəlb olunması, gigiyenası, ziyarətçi qəbulu kimi məsələlər işıqlandırılaraq, müasir həbsxana layihəsinin əsası qoyuldu. Eyni cəzanın hər kəsə fərqli təsir göstərə biləcəyi qeyd olunmaqla fərdi yanaşmanın əhəmiyyəti də vurğulandı [9, p. 32].

Orta əsrlərdə dini baxışını dəyişdirmək də ciddi bir cinayət hesab edilirdi. Vətəndaşlar hökmdarların qəbul etdikləri dini qəbul etməli və həmin dinin qaydalarına müvafiq davranmalı idilər. Dini qəbul etməyənlər ciddi şəkildə cəzalandırılırdı. Dinə qarşı çıxanlar isə dövlətə də qarşı çıxmış hesab edilirdi. Hətta İngiltərədə dinə qarşı çıxan bir çox insan yandırıldı. Xüsusilə katoliklərin baxışlarının yayılmasına birmənalı olaraq icazə verilmirdi.

XVI əsrdə qərbdə dini islahatlar da həyata keçirilməyə başlandı. Protestant baxışları bütün qərb ölkələri eləcə də İngiltərədə yayılmağa başladı. Bu proses xristianlığın dini kitabı olan Tövratın 1539-cu ildə ingilis dilinə çevrilməsi ilə davam etdi. Tərcümələrdə müəyyən dəyişikliklər müşahidə olundu. Katolik baxışların kilsəyə qayıtması 1553-cü ildən sonra baş verdi. Bundan sonra isə katolik baxışları qəbul etməyənlər günahkar adlandırılır və cəzalandırılırdı. 1550-ci illərdə 300 nəfərə yaxın şəxs dini baxışı səbəbindən edam edildi. Eləcə də 100 mindən çox qadın cadugər adlandırılaraq öldürüldü. Orta əsrlərdə xristianlıqda müşahidə olunan bu cür yanaşmalar digər dinlərin yayıldığı ölkələrdə də müşahidə olunurdu [26].

Yəhudilikdə də insanlar arasında dini qəbul etdirmək məqsədilə müəyyən cəza üsulları tətbiq olunurdu. Cənubi Ərəbistanda qurulan ən güclü dövlətlərdən olan Himyerilərin son hökmdarı Zü Nüvas VII əsrdə Necran bölgəsindəki xristianları yəhudiliyi qəbul etməyə məcbur etdi. Xristianların böyük əksəriyyəti isə yəhudiliyi qəbul etməkdən imtina etdiyi üçün odda yandırılaraq öldürüldü [5, s. 50].

Digər dinlərdən fərqli olaraq, İslam dini çox sürətlə daha geniş ərazini əhatə etmiş və İslamı qəbul etməyənlər müsəlmanlarla paralel şəkildə yaşamışdılar [5, s. 113]. İslam hüququnda həbs qərarı profilaktik tədbir və ya cəza məqsədilə verilirdi. İslam hüququnda həbsin məqsədi şəxsin islah tədbirləri ilə rehabilitasiya edilərək cəmiyyətə yenidən qazandırılmasına xidmət edir. Həbs qərarı qanunları təyin edənlərin və ya hakimlərin ixtiyarına verilirdi. Lakin İslamda həbs qərarının tətbiqi bir cəza kimi deyil, daha çox qabaqlayıcı tədbir olaraq dəstəklənirdi. Xüsusilə həbs qərarlarının minimuma endirilməsi üçün ciddi səy göstərilirdi. Ciddi bir cinayət törətmək, başqasının haqqının alınması, borc, tanrıya

qarşı çıxmaq, hüquqi məsuliyyəti yerinə yetirməmək, başqasının mülkünü mənimsəmək, İslamın şərtlərini yerinə yetirməmək, kölənin qaçması hallarında şəxsin həbsi gerçəkləşdirilə bilər. Lakin burada da həbs cəza deyil, təqsirləndirilənin günahı təsdiq olunana qədər mühafizə olunduğu yer kimi qiymətləndirilirdi. Eləcə də cinayəti törədən uşaqdırsa, cəza ya verilməz, ya da hüquqi təmsilçisi maddi cəza ödəyər [4, s. 74]. İslamda həbs cəzasının başlıca məqsədi insanda iman, əxlaq kimi dəyərləri formalaşdırmaq, qayda pozuntularının qarşısını almaq, insanın reabilitasiya olunaraq cəmiyyətə yenidən adaptasiyasını təmin etməyə xidmət edirdi. Yəni İslamda insanın azadlıqdan məhrum edilməsi ondan intiqam almağa deyil, onun mənəvi tərbiyəsinə yönəlir [4, s. 89]. İslami qaydalar çərçivəsində həyata keçirilən bu fəaliyyətlərin bir çoxu müasir dünyəvi hüquq sistemində də öz əksini tapır.

Buradan müəyyən etmək olur ki, bütün dinlərdə həbs anlayışı çox vaxt cəza deyil, islah və cinayətin sübut edilməsinə qədər şəxsin mühafizəsini təmin edən yeri bildirmək üçün istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, din və ideologiya fərqli anlayışlardır və dini əsas götürərək törədilən cinayətlər dinin tələblərindən deyil, insanların fərdi yanaşmalarından qaynaqlanır.

Müasir dövrdə istifadə olunan həbs anlayışı isə şəxsin müəyyən müddətə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum edilməsini ifadə etmək üçün istifadə olunur [21]. Eləcə də müasir hüquq sistemində törədilən əməlin xüsusiyyəti, şəxsin psixi vəziyyəti, yaşı və s.-dən asılı olaraq fərqli cəza tədbirləri (maddi cəza, islah işləri və s.) tətbiq oluna bilər. Verilən cəzalar isə dini qaydalarla deyil, yerli və beynəlxalq hüquqi sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilir [11].

3. Cəzanın hüquqi status daşması

Qanunlar insanları qorumaq, cəmiyyətdə nizam-intizam yaratmağa və yarana biləcək problemlərin qarşısını almağa xidmət edir. İnsanların qanunları pozması ilə cinayətlər baş verir. Qanunlar hər zaman dəyişir və bir dövrdə cinayət hesab edilməyən davranışlar başqa dövrdə qanunla cəzalandırılır. Eləcə də cəmiyyət üzvləri arasında və dövlətlərin qanunlarında cinayətlərə fərqli yanaşmalar müşahidə olunur. Buna misal olaraq, dövlətlərin ilk yarandıqları dövrlərdə dövlətə qarşı çıxışların əsas cinayətlər sırasında yer almasını qeyd edə bilərik. Lakin hazırda insanların müstəqil şəkildə narazılıqlarını bildirmələri başlıca hüquqlardan biri hesab edilir.

İnsan cəmiyyətinin formalaşdığı ilk dövrdən başlayaraq cinayətlər də müşahidə olunmağa başladı. Cinayətlərə qarşı hüquqi müdaxilənin tətbiq edilmədiyi dövrlərdə zərərçəkmişlər, onların ailəsi qisasın alınmasına çalışır və ya vəziyyətə uyğun digər formalarda reaksiya göstərirdilər. Bir çox hallarda isə reaksiyalar cinayətin təbiətinə uyğun olmurdu. Adətlərin böyük təsir göstərdiyi “qan davaları” əsrlər boyu davam etmiş, hətta qanunların tətbiqi də buna tam olaraq mane ola bilməmişdir. Cinayətlərin, eləcə də “qan dava”larının qarşısını almaq üçün dövlətlər qanunların tətbiqi zəruriliyini ortaya qoydu. Qanunların qəbul olunduğu ilk dövrlərdə zərərçəkmişlərə imkan verilirdi ki, müəyyən dərəcədə cinayətkarı cəzalandırsın. Lakin cəza cinayətin ağırlıq dərəcəsinə uyğun olmalı idi. Bu mənada e.ə. 1760-cı ildə Mesopotamiyada ortaya çıxan Hammurapi qanunları cinayətlərin cəzalandırılması baxımından tarixin ilk qanunvericilik aktları sırasında yer alır. Bu hüquqi sənəd “qisas qanunu” prinsipləri üzərində qurulmuşdu. Bundan əvvəl isə e.ə. 2500-ci illərə aid Ur-Nammunun qanun kitabı, e.ə. 1930-cu illərə aid Eşnunna qanun kitabı və e.ə. 1870-ci illərə aid İsinli Lipit-ıştarın qanun kitabları tarixin ilk qanunvericilik aktları hesab edilir. Hammurapi qanunları akkad dilində daş üzərinə mixi yazılarla yazılmışdır. 282 maddədən ibarət olan bu qanunların toplusu hazırda Fransanın Luvr muzeyində saxlanılır. Qanunun 33 maddəsi (maddə 66-99) oxunulmayacaq vəziyyətdədir. Belə ki, yazılar e.ə. XII əsrdə Elam (hazırkı İran ərazisi) hökmdarı tərəfindən

məqsədli şəkildə məhv edilmişdir. 13 rəqəmi isə uğursuz hesab edildiyi üçün 13-cü maddə yazılmamışdır [17].

Həddindən artıq sərt cəza tədbirlərini əhatə edən qanun müəyyən mənada ədalət prinsiplərini də özündə birləşdirir. Belə ki, müasir qanunvericilik toplularında da rast gəlinən aliment hüququ, övladlığa götürmə, eləcə də cinayətin müəyyən edilməsində şahidlərin cəlb olunması kimi məsələlər də qanunda yer almışdır.

XVI əsrdə qərb ölkələrində baş verən neqativ iqtisadi dəyişikliklər dilənçiliklə məşğul olanların sayını artırdı. Xüsusilə İngiltərədə həmin dövrdə bu fəaliyyət cinayət hesab edilirdi. Dilənçiliklə məşğul olan şəxslər “tənbəl” və “zəif” kimi qiymətləndirilirdi. Bəzi insanlar isə dilənçiliyin alkoqolizm, yüngül həyat təzi və cinayətlərə yol açdığını düşünürdülər. Müharibələr, işsizlik, insanların var-dövlətini itirməsi yoxsulluğu yaradan başlıca faktorlardan hesab edilir. Bütün bunlar isə cinayətlərin artmasına daha çox şərait yaradır [19].

1648-ci ilə qədər bir çox dövlətlərdə mərkəzləşdirilmiş hökumət və qanuni cəza sistemi formalaşmamışdı. Vestfaliya sülh müqaviləsindən (1648-ci il) I Dünya Müharibəsinin başlanmasına qədər olan müddətdə müasir milli dövlətlərin formalaşması və mərkəzləşdirilmiş hökumət sisteminin formalaşması başladı. Bu dəyişiklik dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmağa başladı. Avropa və ABŞ-da baş verən Sənaye İnkilabı işçi qüvvəsinə tələbatı artırdı. Eləcə də XVII-XIX əsrlərdə bəzi ölkələr müstəqillik qazandı, bir qisim ölkələr (Hindistan, Filippin, İndoneziya, Avstraliya və Çin ticarət limanları) isə müstəmləkə əsarətinə məruz qaldı. Həmin dövrdə beynəlxalq hüquq Avropa-Amerika arasında bölünmüş gücü ifadə edirdi. Avropa ölkələrinin imzaladıqları bir sıra müqavilələr həmin ölkələrin vətəndaşlarına “qanundan üstün” hüquqlar verdi. ABŞ, İspaniya, Fransa, Portuqaliya, İngiltərə, Rusiya, İsveç, Hollandiya, Avstriya kimi böyük dövlətlər üstünlükləri bölüşməklə yanaşı, rəqabət də aparırdılar. Dünyanın əsas gücləri hesab edilən ölkələr beynəlxalq hüquq normalarını xristian prinsiplərinə əsaslanaraq formalaşdırdılar [7, p. 30-31].

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra 1921-ci ildə Beynəlxalq Ədliyyə Məhkəməsi millətlər arasındakı mübahisələrin həllinə xidmət edən 60-a yaxın yanaşma və qərar formalaşdırır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq hüquq anlayışı mərkəzi yer tutmağa başladı. Müharibə cinayətləri səbəbindən məhkəmələr, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yarandı. 26 iyun 1945-ci ildə 50 dövlətin iştirakı ilə San-Fransiskoda BMT nizamnaməsi imzalandı və 24 oktyabr tarixində qüvvəyə mindi. Hər insanın eyni hüquqlara sahib olması fikrinə əsaslanan Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (ÜİHB) BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul olundu. Bəyannamənin digər beynəlxalq sənədlərdən fərqi 58 fərqli ərazini bir araya gətirməsi idi. Sənəd müxtəlif məsələləri, eləcə də sosial, iqtisadi, mədəni, mülki, siyasi və s. sahələrə aid insan hüquqlarını özündə birləşdirir. Sənəd 30 maddədən ibarətdir və ilk iki maddə hər kəsin bərabər hüquq və azadlıqlara malik olduğunu ifadə edir. Bu hüquqlar ümumbəşəri xarakter daşıyaraq hər kəsə eyni dərəcədə şamil olunur. BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1946-cı ildən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qəbul olunana qədər müxtəlif mövzuları əhatə edən yeddi beynəlxalq sənəd qəbul edilib [18].

Məhkəmələr cinayət işləri və mülki məsələlərlə məşğul olan orqandır. Məhkəmələr bir neçə instansiyadan ibarət olur. Məhkəmə sözü ilk dəfə XII əsrdə mübahisələri qapalı məkanda həll etmək mənasında işlədilmişdi [20].

İlk Ali məhkəmənin əsası 1789-cu ildə Corc Vaşinqtonun bu haqda imzaladığı məhkəmə aktı ilə ABŞ-da qoyuldu. Ali məhkəmənin yaranması ABŞ konstitusiyasının üçüncü maddəsinə əsasən həyata keçirildi. Ali məhkəmələr digər instansiya məhkəmələrindən daxil olan şikayətlərə baxır. İlk Ali məhkəmə iclasının keçirilməsi 1790-cı ildə

Nyu Yorkda gerçəkləşdirildi. Məhkəmənin ölçüsü ABŞ Konqresi tərəfindən müəyyən olunurdu [23].

Azərbaycanda ilk dəfə məhkəmə sisteminin formalaşması 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə bağlıdır. Həmin tarixdə Nazirlər Şurasının qərarı ilə Bakı Dairə Məhkəməsi yaradılır. Lakin bu dövrdə dövlət konstitusiyasının qəbul olunması gerçəkləşdirilə bilmir. Azərbaycanın ilk Konstitusiyası 1921-ci ildə SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə qəbul olunur. Azərbaycan müstəqillik qazanana qədər müxtəlif illərdə (1925, 1927, 1937, 1978) yeni konstitusiyalar qəbul olunur. Müstəqillik dövründə 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qəbul edilir və hazırkı dövrə qədər qüvvədədir. Müstəqillik dövründə qanunvericilik və məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsaslı islahatlar aparıldı. Azərbaycanda da məhkəmələr Ali, Apelyasiya, ümumi məhkəmələr və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr üzrə qruplaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir [14].

Azərbaycanda da bütün dünyada olduğu kimi cinayət hadisələrində artım tendensiyası müşahidə olunur. 1990-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə sonunda və 2000-ci illərin əvvəllərində daha az cinayət hadisəsi rəsmi olaraq qeydə alınır. Həmin dövrdə ölkədə qanunvericilik formalaşma mərhələsində olduğundan müəyyən hadisələr (məs. qız qaçırma) cinayət kimi qəbul olunmurdu. Eləcə də Cinayət Məcəlləsi 1999-cu il 30 dekabr tarixində qəbul olundu. Qanunvericilik təkmilləşdikcə, eləcə də baş verən sosial-demokratik dəyişikliklər rəsmi qeydə alınan cinayət hadisələrinin də artmasına gətirib çıxardı. Belə ki, son dövrə qədər ən çox cinayət hadisəsinin qeydə alınması 2015-ci ilə (26916 nəfər) aiddir. 2018-ci ildə isə 26381 cinayət hadisəsi qeydə alınıb [16]. Cinayət hadisələrinin artması cəza çəkmiş şəxslərin reabilitasiyası və cəmiyyətdə adaptasiyası istiqamətində də tədbirlərin təkmilləşməsinə ehtiyac olduğunu ifadə edir. Belə ki, araşdırmalar da göstərir ki, baş verən cinayət hadisələri çox vaxt keçmiş məhkumlar tərəfindən törədilir. Bu isə cəza çəkmiş şəxslərin cəmiyyətdə ayrı-seçkilik və təcridolmalarla qarşılaşdığı zaman daha çox müşahidə olunur.

3. Cəza sistemində yer alan başlıca anlayışlar

Ədliyyə sistemində cəza prosesini ifadə edən anlayışları müəyyən etmək bu sistemdə baş verən hadisələrin mahiyyətini anlamaq və uyğun müdaxilə tədbirləri həyata keçirmək baxımından olduqca vacibdir. Belə ki, cəza sistemində aid çox sayda anlayış vardır ki, onlardan bir neçəsi əsas rol oynayır. Bunların bir qismi fərdi, digər qismi isə fərdlə bağlı verilən qərarları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Burada ittiham olunmaq üçün barəsində tutulma qərarı çıxan, cinayətlə bağlı şübhəli hesab edilərək tutulan, haqqında girov, ev dustaqlığı və ya həbs istisna olmaqla, qətimkan tədbiri seçilməsi ilə bağlı qərar verilmiş şəxs şübhəli şəxs hesab olunur [13, maddə 90].

Təqsirləndirilən şəxs qismində çıxış edən biri məsul şəxs və ya məhkəmənin qərarı ilə müəyyən edilən fiziki şəxsdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinə əsasən təqsirləndirilən şəxs hansı səbəbdən təqsirləndirildiyi, onu təqsirli elan edən şəxsdən hüquqları barədə yazılı məlumat almaq, dərhal tutulma və həbsə alma protokolu ilə tanış olmaq, müdafiəçi ilə pulsuz təmin olunmaq, tutulduqdan dərhal sonra yaxınlarına telefonla məlumat vermək, tutulmuş şəxs əcnəbi, yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxsdirsə, müvafiq qurum və ya şəxsə məlumat vermək kimi hüquqları vardır [13, maddə 91].

Şübhəli şəxs və təqsirləndirilən şəxs anlayışları arasında müəyyən oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, hər ikisi məhkəmə qərarı olmadan saxlanıla bilər. Lakin şübhəli şəxs 48 saat ərzində saxlanıla bilər, eləcə də barəsində həbs

qətimkan tədbiri seçildikdə 10 günü keçə bilməz. Cinayət əməlini törətməsi sübuta yetirilsə, ittiham olunaraq məsuliyyətə cəlb oluna, şübhə yetərinəcə əsaslı deyilsə sərbəst buraxıla bilər. Şəxsin cinayət əməlini törətməsi sübuta yetirilərsə təqsirləndirilən şəxs qismində çıxış edir və haqqında həbs qətimkan tədbiri təyin olunur.

1992-ci ildə qəbul edilmiş Məhkumların Təhlükəsizlik Aktına əsasən “məhbus” anlayışı məhkəmə qərarı və ya digər səbəbdən istəyi nəzərə alınmadan azadlığı əlindən alınaraq həbsdə saxlanılan şəxsi ifadə etmək üçün istifadə edilir [24]. İnsanın məhbusluq yaşaması yalnız qanuni yolla və həbslə nəticələnir. Müxtəlif səbəblərdən əsir alınan insanlar da məhbus hesab edilir. Müharibə şəraitində əsir olanlar həm hərbiçi, həm mülki şəxslər ola bilər. Cəzaçəkmə müəssisəsində məhbusluq anlayışı isə azadlıqdan məhrum etmə cəzası verilən məhkumlar üçün istifadə edilir.

Məhkum – haqqında cəza qərarı verilmiş şəxsdir. Başqa formada hüquq müstəvisində “məhkum” anlayışı işlədiyi cinayət səbəbindən azadlıqdan məhrum etmə cəzası verilən şəxsi ifadə edir. Belə ki, həmin şəxs məhkumluq maddəsi ilə müəyyən müddətə cəzaçəkmə müəssisəsinə göndərilir. Cəzası bitdikdən sonra isə yenidən cəmiyyətə qaytarılır [6, s. 4]. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 83-cü maddəsində qeyd olunur ki, törətdiyi cinayət səbəbindən məhkum edilmiş şəxs məhkəmənin hökmü qüvvəyə mindiyi gündən məhkumluğun götürüldüyü və ya ödənilməyi günə qədər məhkum hesab edilir. Bu məəcəlləyə müvafiq olaraq cinayətlərin residivi, eləcə də cəza təyin edildiyi zaman məhkumluq nəzərə alınır [12].

Keçmiş məhkumluq anlayışı aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

- altı aydan daha uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş, hazırda isə cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını başa vuran və ya şərti azadlığa buraxılmış olanlar;
- qanunun tələblərinə uyğun olaraq işə qəbul edilməyən və ya ömrü boyu dövlət qulluğunda fəaliyyət göstərməsi qadağan olanlar [6, s. 4-9]

Qanunla müəyyən edilən cinayət əməli nəticəsində mənəvi, fiziki və ya maddi ziyan vurulması ilə bağlı kifayət qədər əsaslı olan fiziki şəxs zərərçəkmiş qismində tanınır. Cinayət əməli nəticəsində zərərçəkmiş şəxs vəfat etdikdə onun hüquqlarını qohumları həyata keçirir.

Fərd daha az ictimai təhlükə törədən cinayət törətdikdə və məhkumluğunun son dövrlərini yaşadığında onunla bağlı müəyyən müsbət qərarlar verilə bilər ki, bu sırada amnistiya və əfv etməni qeyd etmək olar.

Amnistiya aktı ilə şəxs məhkumluqdan azad edilə, cəzanın müddəti azaldıla və ya daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə, əlavə cəzadan azad edilə və məhkumluq götürülə bilər.

Əfv etmə zamanı da amnistiya ilə eyni qaydada qeyd edilənlər tətbiq oluna bilər. Onlar arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, amnistiya aktı fərdi qaydada müəyyənləşdirilməmiş şəxslər barəsində tətbiq edilərək, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi səlahiyyətlərinə aiddir [15, maddə 95]. Əfv etmə fərdi qaydada müəyyənləşdirilmiş şəxs barəsində həyata keçirilir və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətinə aiddir [15, maddə 109].

Əfv qərarı çox vaxt cəmiyyət qarşısında bəccunu ödəmiş və buna layiq olan insanlara verilir. Eləcə də yanlışlıqla məhkum edilən şəxslər də bundan yararlanə bilərlər. lakin bəzi ölkələrdə bu yanaşma qəbul edilmir və səhvən məhkum edilən şəxslər daha çox apelyasiya məhkəməsinə müraciət edirlər [22].

Nəticə

Cinayətlər tarixin bütün dövrlərində aktual olduđu üçün problemin qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər də mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir. Bununla birlikdə dünyada baş verən bir çox dəyişikliklər, cinayətkarların peşəkarlaşması cinayətlərin sayında artım yaradır.

Məlum olduğu kimi, insan cəmiyyətinin ilk mərhələlərində cinayətlərin qarşısının alınması ilə bağlı hüquqi müdaxilə həyata keçirilmədiyi üçün “qisas alınması” əsas cəza metodu kimi tətbiq olunurdu. Dini qaydalar və tarixin ilk dövlətlərinin tətbiq etdikləri metodlar müasir cəza üsulları üçün baza rolunu oynasa da, ibtidai metodların müasir üsullardan başlıca fərqi insan hüquqlarının nəzərə alınmaması və daha çox ağır fiziki zorakılıqların tətbiqi ilə bağlıdır. Müasir dövrə qədər həm fərdi qaydada “qan davalarının” olması, həm də bəzi dövlətlər tərəfindən ölüm hökmünün tətbiqi isə həmin cəmiyyətlər üçün müəyyən dəyərlərin qanunlardan daha əhəmiyyətli olmasından qaynaqlanır.

Buradan aydın olur ki, cinayətlərlə mübarizə kompleks tədbirləri özündə birləşdirir. Bu, cəmiyyət üzvlərinin maarifləndirilməsi, qanunların təkmilləşdirilməsi, dövlətlərin milli qanunlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması kimi birbaşa tədbirlərlə yanaşı, problemi yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasına da yönəlməlidir. Sosial-iqtisadi problemlər, eləcə də fərdin psixoloji və mental sağlamlığı, iradəsi, şəxsi mənfəətə, bəzi stereotip dəyərlərə verdiyi əhəmiyyət cinayətlərin artmasında da əsas rol oynayır.

Şəxsin düzgün reabilitasiyası cinayətlərin təkrarlanmamasında əsas amillərdəndir. Uğurlu reabilitasiya üçün isə cəmiyyətin yetərli resursa malik olması, fərdin reabilitasiyada könüllülyünə ehtiyac vardır. Bunun əksinə olaraq, şəxsin cəmiyyətdən təcrid olunması, resurslardan istifadəsinə məhdudiyətlərin qoyulması müşahidə olunarsa, bu, yeni cinayətlərin yaranmasında stimül rolunu oynayır. Cəmiyyətdə bu cür neqativ halların qarşısının alınması, cinayətlərlə mübarizə üsullarının təkmilləşdirilməsi də yeni elmi tədqiqatların aparılması zərurətini yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Demirbaş A.T. Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların ve Cezaevlerinin Evrimi. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005, 97 s.
2. Dönmezer S., Sahir E. Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku. İstanbul: Beta, 1999, 759 s.
3. Kayıhan İ., İzzet Ö. İçel Suç Teorisi. İstanbul: Türdav Basım Yayım, 1999, 490 s.
4. Memet Z.U. İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 313 s.
5. Sabri H. İslam Tarihi. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991, 247 s.
6. Tufan K. Eski Hükümlülerin İstihdamında Yaşanılan Güçlükler ve İşkur'un Bu Konudaki Rolü. Ankara, 2014, 166 s. (<https://media.iskur.gov.tr/15653/tufan-kara.pdf>)
7. Amos S. H. History of International Law Since The Peace of Westphalia // The American Journal of International Law, Vol. 6, No. 1, 1912, pp. 30-69.
8. Johns C.H.W. Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters. New York: Edinburgh: T. & T. Clark, 1904, 403 p.
9. Marc A. Social Defence: A Modern Approach to Criminal Problems. Great Britain: Psychology Press, 1998, 242 p.
10. Rubin A.T. Prison History in Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. New York: Oxford University Press, - 2018, 33 p.
11. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi (<http://www.e-qanun.az/code/15>)
12. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (<http://www.e-qanun.az/code/11>)
13. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi// <http://www.e-qanun.az/code/14>
14. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Respublikas%C4%B1n%C4%B1n_Konstitusiyas%C4%B1)
15. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995) (<http://www.e-qanun.az/framework/897>)
16. Cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/source/crimes/>)
17. Hammurabi Kanunları (https://www.wikiwand.com/tr/Hammurabi_Kanunlar%C4%B1)
18. A Brief History of International Law (<https://edbarton.com/topics/law/international-law/>)

- brief-history-international-law/)
19. Causes of Crime (<https://www.bbc.co.uk/bitesize/guides/zy7nqhv/revision/3>)
 20. Court (<https://en.wikipedia.org/wiki/Court>)
 21. Imprisonment (<https://en.wikipedia.org/wiki/Imprisonment>)
 22. Pardon as a Government Decision (<https://en.wikipedia.org/wiki/Pardon>)
 23. Presidency of George Washington
(https://en.wikipedia.org/wiki/Presidency_of_George_Washington)
 24. Prison Security Act 1992 (https://en.wikipedia.org/wiki/Prison_Security_Act_1992)
 25. Purification Of The Soul Here Or Hereafter
(<https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=4667>)
 26. Reformation (https://en.wikipedia.org/wiki/English_Reformation)
 27. Religion and Capital Punishment
(https://en.wikipedia.org/wiki/Religion_and_capital_punishment)

Summary

Aysham Balayeva

Formation and Development Principles of Punishment Mechanism in History

In spite of improving struggling methods, statistics show that criminal cases increase in the world. As well as, in many cases, ex-prisoners face many deprivations, discrimination and isolation for any objective or subjective reasons in society. This situation has a negative effects on social adaptation process of individuals and leads to an increase in the number of crimes.

As in the whole world the problem is actual in Azerbaijan. So, successful activities are being implemented, reforms are being made, legislative and practical activities are being improved in this area and all of these brought into line with international standards in the country. In the spite of the mentioned facts, the increasing number of crimes and difficulties on adaptation of prisoners identify the need for scientific research in this area.

The article focuses on the methods used in crime prevention at certain times, their impact, advantages and disadvantages, as well as analyzing the conceptions of the criminal system. Using historical comparative method, the main difference between modern and previous instruments used on prevention of crimes were determined. Punishment methods of the period of religious traditions were analyzed. It was found that, punishments implemented religious regulations was not for deprivation, but rather the purpose of reform.

As well as, adoption series of laws, their role in crime prevention process and protection of human rights were reviewed in the article. The role of political, social, economic, demographic changes in adoption of legal documents were analyzed. As well as, struggling history of the problem and the current situation in Azerbaijan was reviewed.

According to analysis, completely prevention of crimes is impossible. However, reduction of the number of crimes, as well as rehabilitation and adaptation to society of ex-prisoners is possible with preventive and direct interventions.

Keywords: crime, punishment, history, religion, law, Azerbaijan

Резюме

Айшам Балаева

Принципы создания и развития механизма преступления в истории

Несмотря на усовершенствование со временем методов борьбы с преступлениями во всем мире, статистика показывает увеличение количества преступлений. Также по определенным объективным и субъективным причинам лица, понесшие наказание, сталкиваются с определенной дискриминацией и случаями неприятия в обществе. Это в свою очередь усложняет как процесс адаптации человека в обществе, так и приводит к увеличению числа совершаемых преступлений.

Как и во всем мире, данная проблема актуальна и в Азербайджане. В этой связи в стране реа-

лизуется успешная деятельность, проводятся реформы, совершенствуется законодательство и практическая деятельность в соответствии с международными стандартами. Несмотря на вышеупомянутое, увеличение количества преступлений, а также сложности, наблюдаемые в связи с адаптацией лиц, отбывших наказание, определяют необходимость в проведении научных исследований в этой сфере.

Статья в первую очередь направлена на определение методов, используемых в разные периоды для предотвращения преступлений, их возможностей воздействия, преимуществ и ограничений, а также на анализ определений, касающихся системы правосудия. Используя исторический сравнительный метод была выявлена основная разница между современными способами и предварительными методами, применимыми для предотвращения преступлений. Были исследованы способы наказания преступлений во времена, когда религиозные традиции имели доминирующее положение. Было определено, что наказания, применимые в соответствии с религиозными нормами, носили скорее исправительный характер, нежели несли цель депривации. В статье также обозревалась динамика принятия законов в истории, их значимость в предотвращении преступлений и защиты прав человека. Была проанализирована роль политических, социальных, экономических, демографических изменений в принятии юридических документов. В статье также было уделено внимание истории борьбы с проблемами и текущей ситуации в Азербайджане.

Проведенный анализ показал, что полное предотвращение преступлений невозможно. Однако осуществляемыми мероприятиями по профилактическому и прямому вмешательству можно добиться уменьшения количества совершаемых преступлений, а также реабилитации и адаптации в обществе лиц, понесших наказание.

***Ключевые слова:** преступление, наказание, история, религия, закон, Азербайджан*

Şöbə redaktoru f.ü.f.d. Rəhimov Mütəllim Qara oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 1

AVROPADA RİYAZİYYAT ELMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI
(orta əsrlər – XX əsrin əvvəlləri)

Aybəniz OSMANOVA *

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 9 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 7 yanvar 2020.
Received: 9 December 2019; accepted: 7 January 2020.*

Açar sözlər: Qərbi Avropa, Rusiya, riyaziyyat, Şərqlə əlaqələr, mərkəzləşmiş dövlət, universitetlər

Giriş

Müsəlman Şərqi IX əsrdə başlayan siyasi böhran elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin inkişafına da mənfi təsir göstərdi. Avropada bu dövr əksinə mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranma təşəkkülü dövrü idi. Mərkəzləşmiş dövlətlərin təşəkkülü ticarətin inkişafına təkan verdi. Bu öz növbəsində yeni yolların çəkilişinə, mövcud şəhərlərin genişlənməsinə və yenilərinin tikintisinə səbəb oldu. Baş vermiş dəyişikliklər dəqiq elmlər, o cümlədən riyaziyyat elminə olan ehtiyacı xeyli gücləndirdi. Uzun müddət Avropada təhsilli adamların əksəriyyəti din xadimləri olmuşlar. Lakin onlar cəmiyyətin get-gedəlmə olan tələbatını ödəyə bilmədiklərinə görə Avropada yeni təhsil müəssisələri universitetlər təşəkkül tapdı.

Qərbi Avropada riyaziyyat elmi

XV-XVIII əsrlərdə feodalizmin daxilində kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və feodal quruluşunun dağılması prosesi baş verir. Bu prosesin başlanğıcı XV və XVI əsrlər tarixə İntibah dövrü adı altında daxil oldu.

Bu yeni kəşflər dövrü idi. Məhz bu dövrdə metallurgiya və filiz hasilatı geniş vüsət aldı. İntibahı dövründə maqnit oxunun xüsusiyyətləri aşkar olundu. XI əsrdə saat kəşf edildi.

XII əsrdə Avropada kağızdan geniş istifadə edilməyə başlandı. XV əsrdə isə kitab çapı başlandı (7, 18). XIII-XIV əsrlərdə barıtdan istifadə xeyli genişləndi. Bütün bu kəşflər riyaziyyatda elmi təhqiqatlara ehtiyacları xeyli artırdı. XII-XIII əsrlərdə Avropada ilk universitetlər açılmağa başlandı. İlk universitetlər İtaliyada – Bolonya və Solerno şəhərlərində təşəkkül tapdılar. Daha sonralar universitetlər Oksfordda, Parisdə, Vena və Avropanın digər şəhərlərində təşəkkül tapdılar (8, 145).

Tələbələr hazırlıq incəsənət fakültəsində oxuyurdular. Ondan sonra üç əsas fakültələrin birinə – ilahiyyatşünaslıq, hüquq və yaxud tibb fakültəsinə keçirdilər. Riyaziyyat incəsənət fakültəsində öyrənilən 7 bilikdən biri idi. Universitet tələbələrinin bilik səviyyəsi çox aşağı idi. Universitetlərdə riyazi biliklərin mükəmməlləşməsi qeyri-mümkün idi.

Riyazi biliklər Avropaya ərəb dilindən latın dilinə riyaziyyat haqqında kitabların tərcüməsi vasitəsi ilə daxil olurdu. Məhz bu yolla avropalılar Evklidin “Əvəllər” Ptolomeyin “Almqəst” və antik riyaziyyatçıların digər əsərləri, Orta Asiyanın və Yaxın Şərqi-də edilən riyaziyyat elminin nailiyyətləri ilə tanış oldular (14, 115).

Riyaziyyat elmində canlanma yalnız XIII əsrdə baş verdi. Bu iki faktorla bağlı idi. Bu bir tərəfdən Rocer Bekon tərəfindən illahiyyatşünaslığa qarşı başladığı mübarizə ilə, digər tərəfdən isə Pizalı Leonardonun elmi əsərləri ilə bağlı idi.

* AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: skazka-alin@mail.ru

Rocer Bekon ilk dəfə olaraq təcrübəni elmi biliklərin yeganə mənbəyi hesab edərək inama əsaslanan doqmalara qarşı çıxış etdi. Bekonun fikrincə bütün elmlərin əsasında riyaziyyat dayanır. Bu elmlərin yaydıqları həqiqətlər yalnız rəqəmlə sübut edildiyi halda hansısa bir dəyərə malik ola bilərlər. Bekonun fəlsəfi düşüncələrinə görə riyaziyyat elmi bütün təbiətşünaslıq elminin əlifbasıdır.

Pizalı Leonardonun atası Əlcəzairdə İtaliya şəhəri olan Pizanın ticarət nümayəndəsi idi. Leonardo Əlcəzairdə gözəl riyazi təhsil almışdı. Ticarət məqsədi ilə o Suriyanın, Şimali Afrikanın, İspaniyanın, Sitsiliyanın ərazilərinə səfərlər etmişdir. Bu səfərlər zamanı o öz biliklərini artırmağa çalışırdı. Təxminən 1202-ci ildə o, “Abaka haqqında kitab” yazdı. Bu kitab Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqların riyazi elmlərinin ensiklopediyası oldu. 200 il ərzində bu kitab avropalılar üçün riyazi biliklər mənbəyi rolunu oynadı və Avropada İntibah dövründə riyaziyyat elminin inkişafı üçün əsas olmuşdur.

Leonardonun digər “Praktik həndəsə” kitabı təqribən 1220-ci ildə yazılaraq çoxbucaqlıların sahələrinin ölçülməsinə həsr edilmişdi. Nəzəriyyələrin sübutları Evklidin və Arximedinin əsərlərindən götürülmüşdür (6, 25). Leonardonun əsərləri riyazi elmlərin XV-XVI əsrdə yeni sıçrayışı üçün zəmin yaratdı.

Bu dövr tarixə feodal quruluşunun dağılmağa başlaması və burjuva münasibətlərinin formalaşması dövrü kimi daxil oldu. Bu dövrdə Avropada ilk əmək bölgüsünün mövcud olduğu ilk manufakturalar meydana gəldi. Ölkələr arasında ticarət əlaqələri xeyli genişləndi. Çox mühüm coğrafi kəşflər edildi.

Kitab çapı xeyli genişləndi. Bütün bu dəyişikliklər cəmiyyətin dəqiq elmlərə, o cümlədən riyaziyyat elminə olan ehtiyacını xeyli artırdı. Bu Avropada yeni riyazi əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1462-ci ildə İoqan Müller Reqiomontan tərəfindən “Üçbucaqlıların bütün növləri” əsəri yazıldı. Bu triqonometriyanı ayrıca elm kimi qəbul edən ilk elmi əsər idi (10, 120).

XVI əsrdə Bolonyalı Rafael Bombelli riyaziyyata kompleks rəqəmlər anlayışını və onlarla iş üzrə baza qaydalarını daxil etdi. Bombellinin “Cəbr” adlı əsas əsəri 1560-cı ildə yazılmışdır. Bu kitabda Bombelli ilk dəfə olaraq mənfi rəqəmlərlə hesablama aparılmışdır. Bombelli ilk mötərizələri kəşf etmişdir. Bu mötərizə dil və çevrilmiş L hərfi şəklində idi. Bizim indi istifadə etdiyimiz mötərizələr də XVI əsrdə peyda olmuşdur. Ancaq onları ilk dəfə Leybnis və Eylər tətbiq etmişlər. Bombellinin digər kəşflərindən natural rəqəmlərdən kvadrat köklərinin hesablanması üçün zəncirli kəsrlərin kəşfini qeyd etmək olar (5, 14).

Djerelamo Kardano cəbrin inkişafına ciddi töhfələr vermişdir. O ilk dəfə olaraq vurmağın tənliklərinin mənfi köklərindən istifadə etməyə başlamışdı. 1545-ci ildə nəşr edilmiş “böyük incəsənət” əsərinin müəllifidir. Bu kitabda Kardano və onun şagirdi Lüdoviko Ferrari tərəfindən kəşf edilən dördüncü dərəcənin tənliyi haqqında bəhs edilir. 1883-cü ildə Kardanonun ölümündən sonra onun yeni əsəri – “zər oyunu haqqında kitab” çap edilir. Bu əsər Kardano tərəfindən pul oyunlarının riyazi nəzəriyyəsini vermişdir. Bu ehtimal nəzəriyyəsi üzrə ilk ciddi əsərlərdən biri sayılır. Kardano bu əsərdə bir sıra səhvlər buraxsa da, bu əsərlə ehtimal anlayışına ilk dəfə yaxınlaşmışdı (3, 13). Qotfrid Vilhelm Leybnis 1646-cı ildə Leypsiq şəhərində anadan olmuşdur. O öz dövrünün foilosofu, riyaziyyatçısı, mexaniki, fiziki, tarixçisi, diplomatı və dilşünası olmuşdur.

Öz dövrünü iki əsr qabaqlayan 21 yaşlı Leybnis, məntiqin riyazi hesablanması nəzəriyyəsini işləyirdi. O öz nəzəriyyəsini (o bu nəzəriyyəsini axıra qədər çatdırıb bilmədi) (ümumi xarakteristikası) adlandırır. Leybnis üçün ideal elmi mənalı müzakirələri cəbr və hesab əsasında işlənmiş rəqəmlə əvəz etmək olmuşdur. Leybnis Nyutondan asılı olmayaraq riyazi analizi – differensial və inteqral hesablamaları kəşf etmişdir (11, 25).

Riyaziyyat elmi nöqtəyi nəzərindən XVIII əsr Eylər əsridir. Eylərə qədər riyaziyyatın müxtəlif sahələrində uğurlar bir-biri ilə razılaşıdırılmamış şəkildə baş verirdisə,

Eyler riyazi analizi, cəbri, həndəsəni, triqonometriyanı vahid sistemdə birləşdirərək bura öz kəşflərini də əlavə etdi. Eylerin sahəsində riyaziyyat elminin sıraların ümumi nəzəriyyəsi, kompleks rəqəmlərin nəzəriyyəsində fundamental “Eylerin formulası”, ardı-arası kəsilməz kəsirlərin tam nəzəriyyəsi, mexanikanın analitik fundamenti, differensial tənliklərin həllinin və inteqrasiyasının çox saylı üsulları daxil edilmişdir. Əslində Eyer riyaziyyatda faktiki olaraq bir neçə istiqamətin – rəqəmlər nəzəriyyəsini, variativ hesablama, kompleks hesablama, xüsusi funksiyaların nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. Onun fəaliyyətinin digər istiqamətlərini Diofant təhlil, riyazi fizika, və statistika təşkil etmişdir (12, 210).

Rusiyada riyaziyyat elmi

Qədim və orta əsrlər Rusiyasında hesab onluqlar və yüzlüklərlə aparılırdı. Kiril əlifbasının tətbiqi ilə Rusiyada rəqəmləri xüsusi işarələrlə qeyd edilmiş hərflərlə göstərməyə başladılar. Monqol istilasından sonra (XIII əsr) Rusyanın elmi inkişafında durğunluq baş verdi.

Katolik dininin hakim olduğu ölkələrlə konfliktlər rus knyazlıqlarını qərb mədəniyyətindən izolyasiya edilməsinə səbəb oldu. Eyni dindən olan Bizansla əlaqə saxlamaq çox çətin idi. Monqol istilası Rusiyada şəhərlərin və elmin və mədəniyyətin mərkəzləri olan kilisə və monastırların dağılmasına səbəb oldu.

XIII əsrdə Rusyanın elmi inkişafında tənəzzül baş verdi. Qərbdə nəşr edilən bütün elmi kitablar Rusiyada qadağan edilmişdi. Vəziyyət XVI-XVII əsrlərdə dövlətin möhkəmlənməsi elmin yenidən inkişafına səbəb oldu.

İqtisadiyyatın və ordunun ehtiyacları təhsilin, o cümlədən riyazi təhsilin səviyyəsini qaldırmağı tələb edirdi. Moskvada Rusiyaya dəvət edilmiş xarici mütəxəssislər məskunlaşmağa başladılar. Onlar tərəfindən riyaziyyat üzrə bir çox əsərlər rus dilinə tərcümə edildi (1, 127).

Kitab çapının kəşfindən sonra Rusiyada riyazi əsərlər də nəşr edilməyə başladı. Bu əsərlər əsasən hesab və həndəsəyə aid idi. İlk belə əsər 1682-ci ildə Moskvada nəşr edilmişdi (2, 12). 1701-ci ildə Rusiya imperatoru I Pyotr tərəfindən riyazi – naviqasiya məktəbi açıldı. İmperatorun əmri ilə rus alimi Maqnitski tərəfindən hesab üzrə ilk dərslik nəşr edildi.

1715-ci ildə Naviqasiya məktəbi Peterburqa köçürüldü və Dənizçilik məktəbi adlandırıldı (4, 25). I Pyotr hər quberniyaya bu məktəbin iki məzununu göndərməyi əmr etdi. Bu məktəblərdə hesab və həndəsədən dərs deyildiyinə görə onlar rəqəm məktəbi adlandırıldı.

Ruhanilər üçün ayrıca yeparxiya mərtəbləri yaradıldı (4, 37). Orduda əsgərlər üçün qarnizon məktəbləri təşkil edildi (9,50). Rusiyada təhsilli adamların sayı sürətlə artmağa başladı. I Pyotrun islahatları Rusiyada elmin bütün sahələrinin, o cümlədən riyaziyyat elminin inkişafında təkan rolunu oynadı.

1795-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyası təşkil edildi. 1755-ci ildə Lomonosovun təşəbbüsü ilə İmperator Moskva universiteti təşkil edildi (4, 76) 1760-cı ildə bu universitetdə riyaziyyat kafedrası yaradıldı.

İlk rus riyaziyyatçı akademikləri S.K.Kotelnikova, V.İ.Viskantov və S.Y. Quryev oldular. XVIII əsrdə Rusiyada riyaziyyatın inkişafının nəticəsi olaraq T.F.Osipovski tərəfindən 1801-ci ildə yazılmış 4 cilddən ibarət “Riyaziyyat kursu” kitabını hesab etmək olar.

M.M. Speranskinin həyata keçirdiyi islahatlar Rusiyada elmin inkişafına böyük bir təkan oldu (15, 15). XIX əsrin əvvəllərində Xalq maarif nazirliyi yaradıldı. Rusyanın demək olar bütün iri şəhərlərində gimnaziyalar açıldı. Bu gimnaziyalarda şagirdlər cəbr, triqonometriyanı, fizikanı və digər elmləri öyrənirdilər. Kazan, Xarkov, Peterburqda və

Kiyevdə yeni universitetlər açıldı. Bütün bu universitetlərdə fizika-riyaziyyat fakültələri fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrdə Rusiyada artıq dünya səviyyəli riyaziyyatçılar yetişməyə başladılar. Onlardan birincisi beş Avropa akademiyaçılarının üzvü Mixail Ostraqradski idi. Rusiya riyaziyyatçılarının əksəriyyəti kimi o da tətbiqi riyaziyyat ilə məşğul olurdu. Mixail Ostraqradski istiliyin yayılması, elektromaqnetizm və digər problemlər üzərində işləyirdi. O həmçinin rəqəmlərin nəzəriyyəsi ilə məşğul olurdu. Rusiyada tətbiqi riyaziyyat üzrə digər tanınmış alim Viktor Bunyakovski idi. Bunyakovski uzun müddət rəqəmlər nəzəriyyəsi üzərində işləmişdir.

Bu iki alim Peterburq riyaziyyat məktəbinin baniləri oldular. Rusiyada XIX əsrin I yarısında Evklid doqmatına qarşı çıxan Nikolay Lobaçevski olmuşdur. O Lobaçevski həndəsəsini yaradaraq onun qeyri-adi xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir.

Lobaçevskinin elmi kəşfləri yalnız ölümündən sonra dəyərləndirilmişdir. XIX əsrin II yarısında Rusiya riyaziyyatçıları bir neçə fundamental nailiyyətlər də əldə etmişdi. Tarixdə ilk riyaziyyat üzrə professor adını almış qadın Sofya Kovalevskaya bu sahədə mühüm kəşflər etdi.

XIX əsrin sonlarında N.D. Braşman və N.B. Buqayev tərəfindən Moskva riyaziyyat məktəbi formalaşır. 1864-cü ilin sentyabr ayının 15-də Moskva riyaziyyat cəmiyyəti yarandı. 1865-cı ildə onun ilk nəşr orqanı “Riyazi məcmuə” çap edildi (6. 12).

İlk Rusiya elmi-populyar riyaziyyat jurnalı “Elementar riyaziyyat jurnalı” 1884-cü ildə Kiyevdə Vasili Ermakov tərəfindən nəşr edilməyə başlandı. Bu jurnal dəyişilmiş şəkildə “Təcrübə fizikası və elementar riyaziyyat xəbərləri” adı altında 1886-cı ildən 1917-ci ilədək nəşr edildi (13. 36).

Moskvada universal-riyaziyyatçı Pafnuti Çebışev fəaliyyət göstərirdi. O riyaziyyatın bir-biri ilə əlaqədar olmayan sahələrində – rəqəmlər nəzəriyyəsi, funksiyaların yaxınlaşması nəzəriyyəsi və digər sahələrdə mühüm kəşflər etmişdir. Onun bir sıra şagirdləri məşhur riyaziyyatçı oldular. Onlardan ən məşhuru ehtimal nəzəriyyəsi, rəqəmlər nəzəriyyəsi və riyazi təhlil üzrə bir sıra mühüm kəşflər etmiş A.Markov idi.

Peterburqda XIX əsrin sonu XX əsrin əvəllərində görkəmli riyaziyyatçılar nəsli yetişmişdi: D.A.Qrave, A.N.Krıllov, A.M.Lyapunov, V.İ.Smirnov və sonralar SSRİ Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti olmuş V.A.Steklov. Oktyabr inqilabı ərəfəsində Rusiya imperiyasında riyazi həyat çox çilgün inkişaf edirdi.

Peterburq məktəbi tətbiqi və nəzəri riyaziyyat üzrə ehtimal nəzəriyyəsi sahəsində (A.A.Markov, A.M.Lyapunov), sabitlik nəzəriyyəsi (A.M.Lyapunov), rəqəmlər nəzəriyyəsi (İ.İ.İvanov, Y.V.Uspenski), riyazi fizika (V.A.Steklov, N.M.Qyunter) analitik funksiyalar nəzəriyyəsi N.Y.Sonin, Y.V.Soxoskiy) böyük uğurlar qazanmışdı. Moskvada böyük nailiyyətlər qazanmış D.F.Yeqorovu, N.N.Luzini və S.A. Çaplıqini göstərmək olar. Riyazi cəmiyyətlərin sayı beşə çatdı.

Nəticə

Avropanın Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələri avropalılara şərqi alimlərinin dəqiq elmlər, o cümlədən riyaziyyat elmi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətləri ilə tanış olmaq və bu nailiyyətləri öz ölkələrində tətbiq və inkişaf etdirmək imkanı yaratdı. Lakin Avropada iqtisadi inkişafın çox aşağı səviyyədə olması və ardı-arası kəsilməyən feodal müharibələri elmin inkişafına mane olurdu.

IX əsrdə Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin təşəkkülü ara müharibələrinə son qoydu. Ara müharibələrinə son qoyulması iqtisadiyyatın inkişafı üçün geniş zəmin yaratdı. Baş verən dəyişikliklər – yeni yolların çəkilişinə, köhnə şəhərlərin böyüməsinə, yeni şəhərlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu riyaziyyat elminə olan tələbatın xeyli artmasına səbəb oldu. Şərqdə xilafətin dağılması və feodal dövlətlərin apardıqları ardı -

arası kəsilməyən müharibələrin elmin tənəzzülünə səbəb oldu.

Yeni və ən yeni dövrlərdə Avropada sənaye inqilabı riyaziyyat elminin inkişafı sonrakı inkişafı şərtləndirən amillərdən biri oldu. Bundan sonrakı dövrlərdə riyaziyyat elminin əsas vəzifələrindən biri də sənayenin tələbatlarını ödəmək oldu. Sənaye istehsalının artmasında maraqlı olan dövlətlər riyaziyyat elminin inkişafına diqqətlərini xeyli artırdılar. Elmin, o cümlədən riyaziyyat elminin inkişafı artıq dövlət siyasətinin bir hissəsinə çevrildi.

Rusiyada digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq riyaziyyat elminin əsas vəzifəsi dövlətin tələbatlarını ödəməkdən ibarət idi. Rusiyada riyaziyyat elmi Avropa alimlərinin bilavasitə iştirakı ilə təşəkkül tapsa da tezliklə rus alimləri bir sıra böyük nailiyyətlər əldə etdilər. Avropa ölkələri ilə elmi geriliyi aradan qaldıran Rusiya riyaziyyat elminin mərkəzlərindən birinə çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеева Е.В. Европейский вклад в становление и развитие российской науки (XVIII–XIX вв.). Вестник ДВО РАН, № 3. 2007, 142 с.
2. Галанин Д.Д. Леонтий Филиппович Магницкий и его арифметика. Москва: Книга по Требованию, 1914, 207 с.
3. Гиндикин С.Г. Рассказы о физиках и математиках. – 3-е изд., расширенное. Москва: МЦНМО, 2001, 497 с.
4. Грабарь В. Морская школа. Часть I. Москва: Mil. Pres Flot, 2017, 245 с.
5. Говоров А.А., Куприянова Т.Г. История книги. Москва: МГУП Мир книги, 1998, 346 с.
6. Демидов С.С. Московское математическое общество и эволюция отечественного математического сообщества. Москва: Диполь-Т, 2002, 97 с.
7. Дзиов А. Р. Высшая школа как социальный институт общественного производства Москва: Педагогическое образование, 2012, 147 с.
8. Кияница А.С., Братухин, Л.В. Уровни Фибоначчи: там, где лежат деньги. Москва: Форекс-Клуб, 2007, 268 с.
9. Константинов Н.А. и Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. Москва: Учпедгиз, 1953, 272 с.
10. Крыница Ю., Белый. А. Йоганн Мюллер (Региомонтан) 1436-1476. Москва: Наука, 1985, 340 с.
11. Лейбниц, или Лучший из возможных миров. Москва: Музей Гараж и Ад Маргинем Пресс, 2017, 64 с.
12. Литвинова Е.Ф., Леонард Эйлер. Его жизнь и научная деятельность. Москва: Директ-Медиа, 2011, 400 с.
13. Охременко Д. В. Развитие математической культуры в России XIX века и роль "Журнала элементарной математики" и "Вестника опытной физики и элементарной математики" в усовершенствовании научно-педагогической культуры учителей математики России XIX-XX веков. Москва: Издательство политической литературы, 1975, 97 с.
14. Рыбников К.А. История математики. (В 2-х томах), Москва. 1960. МГУ 2-й том, 336 с.
15. Сперанский М.М. Избранное. Москва: Статут, 2015, 368 с.

*Резюме**Айбениз Османова****Возникновение и развитие математической науки в Европе
(средние века – начало XX века)***

В статье Айбениз Османовой «Возникновение и развитие математической науки в Европе (Средние века – начало XX века)» рассматриваются вопросы развития математической науки в Европе в контексте с историко-политическими процессами. По мнению автора, развитию математической науки способствовало установление тесных культурных и торговых связей со странами Востока, в результате чего европейцы получили возможность ознакомиться с передовыми работами мусульманских ученых в области точных наук.

Проникновение в Европу математических теорий и идей восточных ученых совпало с общим подъемом экономики западных стран.

В своей статье автор затрагивает такие фундаментальные вопросы, как создание и развитие первых университетов в Европе. При этом автор рассматривает процесс в динамике, уделив основное внимание секуляризации системы обучения в указанных учебных заведениях.

Как известно, университеты, первоначально выполняя роль учреждения религиозного характера, постепенно превращаясь в светские учебные заведения.

Автор изучает поступательное движение математической науки в свете централизации государственных институтов. Дело в том, что укрепление центральной государственной власти вызвало необходимость выполнения целого ряда задач, которые в свою очередь не могли быть реализованы без развития математической науки. Задачи инфраструктурного и военного характера, такие как строительство дорог, мостов, возведение крепостных стен, планировка городов не могли осуществляться без достижений точных наук. Что в свою очередь не могло не содействовать развитию математики. В этом смысле XVI-XIX века стали решающим этапом в развитии математической науки.

За это время в Европе начался переход от феодализма к капитализму. В большинстве европейских стран этот переход был совершен революционным путем.

Промышленная революция происшедшая после этих революционных преобразований поставила перед математической наукой совершенно новые задачи. Начиная с этого периода заинтересованность в развитии математической науки стали проявлять не только государство, но представители промышленной буржуазии.

Таким образом, в развитии математической науки началась новая веха, которая продолжается по сей день.

Ключевые слова: *Западная Европа, Россия, математика, связи с Востоком централизованное государство, университета*

*Summary**Aybaniz Osmanova****The Emergence and Development of Mathematical Science in Europe
(middle ages - the beginning of the 20th century)***

The article “The Emergence and Development of Mathematical Science in Europe (Middle Ages - the Beginning of the 20th Century)” discusses the development of mathematical science in Europe in the context of historical and political processes. According to the author, the development of mathematical science was facilitated by the establishment of close cultural and commercial ties with the countries of the East, as a result of which Europeans got the opportunity to get acquainted with the advanced works of Muslim scientists in the field of exact sciences.

The expansion of mathematical theories and ideas of oriental scientists around Europe coincided with the general economic rise of Western countries.

In the article, the author addresses such fundamental issues as the creation and development of the first universities in Europe. In this case, the author considers the process in dynamics, focusing on the secularization of the training system in these educational institutions.

As you know, universities, initially playing the role as the institutions of a religious nature, are gradually turning into secular educational institutions.

The author investigates the progressive movement of mathematical science in the light of the centralization of state institutions. The fact is that the strengthening of central state power brought about the fulfillment of a number of tasks, which in turn could not be realized without the development of mathematical science. Tasks of an infrastructural and military nature, such as the construction of roads, bridges, the construction of fortress walls, city planning, could not be carried out without the achievements of exact sciences. In turn it contributed to the development of mathematics. In this sense, the 16th-19th centuries became a decisive stage in the development of mathematical science.

Europe began the transition from feudalism to capitalism during this time. In most European countries this transition was accomplished in a revolutionary way.

The industrial revolution that happened after these revolutionary transformations posed completely new challenges for mathematical science. Interest for the development of mathematical science starting from this period began to show not only the state, but representatives of the industrial bourgeoisie.

Thus, a new milestone began in the development of mathematical science, which continues to this day.

Keywords: *Western Europe, Russia, mathematics, relations with the East, centralized state, university*

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 94

ARXEOLoji MƏDƏNi SƏRVƏTLƏRİN TƏDQIQI

Sahib VƏLİYEV *

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 noyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 24 dekabr 2019.

Received: 22 November 2019; accepted: 24 December 2019.

Açar sözlər: müstəqillik, milli sərvətlər, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, ideologiya, tarix və arxeologiya

Giriş

Arxeologiya elminin formalaşması və tədqiqatların, bunun kimi də arxeoloji qazıntıların həyata keçirilməsi dövlətimizin əsas prinsiplərindən biridir. Bunun üçün dövlət arxeologiya istiqamətində görülən işlər üzrə elmi tədqiqat mərkəzlərində və idarələrin nəzdində olan yeni yaradılmış elmi-bərpa mərkəzlərinin fəaliyyətini də xüsusi şəkildə qeyd edə bilərik. Bu növ elmi-tədqiqat mərkəzlərinin, elmi-bərpa müəssisələrinin gələcək bərpa işləri üçün tarixi, katoqrafik materialların öyrənilməsi və toplanılmasında maraqlı olan bütün ittifaq ölkələrində yaradılmışdır. Elə bu yerdə onu da vurğulaya bilərik ki, sözün əsl mənasında tarixi Azərbaycan torpaqlarında qədim tarixə malik olan memarlıq və şəhərsalma incəsənəti abidələri ilə zəngindir. Qədim yaşayış yerlərimizdən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət dəyərləri, məsələn memarlıq abidələrinin müxtəlif təsnifatı, çox obrazlı kompozisiya fəndləri, geniş əhatəliliyi və planlaşdırma həlli ilə insanı valeh edir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan tapıntıların varlığı bu tarixin min illər boyu fərdi yaşayış məskənləri yaşayış nümunəsi kimi mövcud olmuşdur. Onlar Azərbaycanın qədim tarixinin min illər boyu fərdi yaşayış məskənləri yaşayış nümunəsi kimi mövcud olmuşdur. Onlar Azərbaycanın qədim tarixinin müxtəlif dövrlərində formalaşmış və inkişaf etdirilmişdir. Əldə olunan mədəniyyət qalıqlarının quruluşu və hüdudları əldə olunan tapıntının xüsusi aləminə qədim təbiətin üfüqi xətti fondu, dəqiq həndəsi forması və fiqurları ilə daxil olmuşdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan tapıntılar olduğu kimi öz qədimliyini qoruyub saxlaya bilməsini, hər şeyin rəşional və eyni zamanda özünün varlığını sübut etməkdə təbiidir.

Azərbaycan tarixi abidələri arxeoloji qazıntıların tədqiqatı uzun illərdən bəri dərslərdə, dərş vəsaitlərində, monoqrafialarda, metodiki göstərişlərdə və vəsaitlərdə, proqramlarda, elmi məqalələrdə müəlliflər üçün tədqiqat predmeti olmuşdur. Ölkəmizin bütün regionlarında davamlı olaraq böyük həcmli tədqiqatlar üçün materialların hazırlanması bu gün də davam etdirilir. Onu da qeyd edim ki, qədim Azərbaycan torpağında olan tarixi abidələrin, hətta tədqiqat və axtarış aparılmayan abidələrin əksəriyyəti insanlar tərəfindən məhv edilmiş və dağıdılmışdır. Bəzi qalaların isə bərpaya və mühafizəyə ehtiyacı olduğunu söyləyə bilərik. Lakin bu abidələrin varlığı qədim tarixin əyani şahidi

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: s.valiyev70@gmail.com

kimi bizlərin arasında öz qədimliyini və tarixini bizlərə sübut edir.

Arxeoloji mədəni sərvətlərin tədqiqi

Müstəqilliyinin bərpasından ötən illər ərzində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi getdikcə möhkəmləndirilməkdə, respublikamızda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesi daha da sürətlə inkişaf etməkdədir. Dövlətçiliyin təməlinin, milli varlığın aydın dərk edən görkəmli siyasət və dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti ulu öndərimiz Heydər Əliyev cənabları milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı bəyanatlarla çıxış etmiş, qanunlar imzalamışdır. O, dünyanın, bunun kimi də vətənimizin mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirilməyin dövlətimiz xalqımız qarşısında ən zəruri, həlli qaçılmaz vəzifələr olduğunu 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında da söyləmişdir: "Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik". "Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir (5, s. 26-32)

Milli irsimizin mühafizəsi məsələsi, ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsində öz əksini tapıb: "Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır". (2, s. 129-130)

Hətta insanların yaddaşında ateizm mərhələsi kimi qalan Sovet dönəmində də xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərindən, dini baxışları və adət-ənənələrindən uzaqlaşmamış, əksinə, milli və dini əxlaqa söykənərək xeyirxah işlər görərək, qohum-qonşulara, maddi yardıma ehtiyacı olanlara əl tutaraq, savab qazanmağa can atmışlar. Eyni zamanda xalqımız həmin dövrdə bir çox qadağalara baxmayaraq milli və dini bayramlarını da qeyd etmişdir.

Arxeologiya irsin milli-mənəvi dəyərlər sistemində yerini tədqiq edərkən ilk növbədə "mədəni irs", "arxeoloji irs", "arxeoloji abidə" anlayışlarını müəyyən etmək əsas məqsədyönlüdür. Bu yerdə mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli dəyərə malik olan qədim tarixi diyarlarımızdan da söz açə bilərik.

Arxeoloji abidələr eyni zamanda böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Onlar insan cəmiyyətinin tarixinin ilkin mərhələlərini dərk etmək üçün əsas və vacib mənbələrdir. Arxeoloji abidələrin düzgün tədqiqi keçmiş addım-addım izləməyə və dərk etməyə imkan verir. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Abidələrin qorunması və bərpası məsələləri Azərbaycan Respublikasının "Mədəniyyət haqqında" və "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" qanunları ilə tənzimlənir. Abidələrin qorunması, bərpa və qazıntı işləri YUNESKO-nun Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası, Arxeoloji irsin qorunması haqqında Avropa Konvensiyası, Tarixi ansamblların qorunub saxlanması və müasir rolu haqqında tövsiyənin və digər beynəlxalq sənədlərin tələblərinə uyğun aparılır. (2, s. 397).

Beynəlxalq səviyyədə arxeoloji irsin qorunması haqqında konvensiyalara baxmayaraq Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal altında olan ərazilərindəki arxeoloji irsi məhv edilmişdir.

Qədim tarixi olan Azərbaycanın mədəni irsinin qorunması üçün irimiqyaslı proqramlarının sayının artması, təbiət riskləri, gizli və ya qeyri-elmi qazıntı işləri nəticəsində ziyan vurula biləcək təhlükənin qarşısının alınması üçün dövlət tərəfindən bir sıra ciddi

tədbirlər görülür. Lakin bu tədbirlərin effektiv olması üçün eyni zamanda əhali arasında da milli-mənəvi dəyərlərə, mədəni irsə hörmətlə yanaşılması, bu problemləri ictimaiyyətin lazımcına dərk etməsi üçün maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Azərbaycan xalqının tarixinə, adət-ənənələrinə əsaslanan varisliyi onun milli-mənəvi dəyərləri olan arxeoloji irsinə yüksək dəyər verməsini əsaslandırır. Beləliklə, tarixi mədəni irs cəmiyyətin inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən və cəmiyyət tərəfindən milli mənəvi irs kimi dərk olunan tarix və mədəni obyektlərdir.

Yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlıqlar, dini abidələr, maddi mədəniyyət və təsərrüfat nümunələri, suvarma sistemləri keçmişdə insanların bu və ya digər dərəcədə fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Zaman keçdikcə müxtəlif səbəblərdən onlar arxeoloji abidələrə çevrilmişlər. İnsanın yer üzərində ilk izləri dərin keçmişə gedib çıxması hər birimizə məlumdur. İnsan birliyinin keçmiş təsərrüfat fəaliyyətinin və həyatının izləri qədim yaşayış məskənlərində, əmək alətlərində, ev əşyalarında, incəsənətdə və s.-də saxlanmışdır. İnsan birliyinin maddi istehsalının və həyatının əyani qalıqları arxeoloji abidələr və ya maddi mədəniyyət abidələri adlanır. Beləliklə, arxeoloji abidələr yerüstü və yeraltı olmaqla bu günkü günə qədər gəlib bizlərə çatmasını da vurğulaya bilərik. (11, s. 8-11)

Arxeoloji irsə münasibət

Arxeoloji irsə insanın yaşayışının bütün izləri, eyni zamanda tərk olunmuş yaşayış məskənləri, tikililər (yeraltı və su altı daxil olmaqla) daxildir. Yaşayış məskənlərinin öyrənilməsi cəmiyyətin və mədəniyyətin inkişafı haqqında məlumat verir. Bütün bunlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan əşyaların, istehkamların tədqiqi yolu ilə müəyyən edilir. Tarixin müəyyən dövründə müxtəlif səbəblərdən etnosun tarixi yaddaşının şahidi olan yerin altında və üstündə yerləşən mədəniyyət abidələri dağıntılara məruz qalır. Bunların bərpa olunması və xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığını ortaya çıxarılması məhz arxeologiyanın vəzifələrindəndir. Eyni zamanda xalqın etnik dəyərinin formalaşmasının tarixinin aşkar etməsi də arxeoloji irsin tədqiqi nəticəsində mümkündür.

XX əsrdə rastlaşdığımız arxeoloji qazıntıların qüdrətinə kor-koranə inam Misir, Babil, Hindistan, hətta dağlıq Altaydakı qazıntılar ilə bərabər Kəlbəcərdə, Şəkiddə, Balaxanıda, Novxanıda, Gədəbəydə, Qəbələdə, Xocalıda, Göygöldə, Naxçıvanda, Şirvanda, Ağstafada, Ceyrançöldə, Gəncə çay hövzəsində, Şəmkirdə, Mingəçevirdə, Muğanda, Mildə, Şirvanda, Cəlilabadda, Füzulidə, Qobustanda, Lerikdə, Qubada, Qazaxda və Şamaxıda qazıntılar zamanı əldə olunmuş uğurlu tapıntılardan doğduğunu da qeyd edə bilərik. Bunların sayəsində qədim tarixin unudulmaz səhifələrini açmaq və araşdırmaq mümkün oldu. Lakin bunlar istisnalar idi və əksər hallarda arxeoloq qızmar çöllərin quru tozanaqlarında tapdıqları saxsı qırıqları, talan edilmiş məzarlıqlardakı sümükləri və hündürlüyü bir kərpic qədər olan divar qalıqları ilə kifayətlənməli olur. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, tapıntılar itirilənlərin həddən artıq cüzi bir hissəsi olduğunu da qeyd edə bilərik. (6, s. 112-113; 9, s. 3)

Arxeoloji abidələrin, məsələn, yaşayış məskənlərinin, kurqanların və ya onların qalıqlarının əsasında arxeoloji dövrü, etnosun mədəniyyətinin formalaşmasının mərhələlərini müəyyən etmək olur. Bu yerdə misal üçün göstərə bilərik ki, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallar insanların tarixin müəyyən mərhələlərində təsərrüfat həyatı, yaşayış tərzini, dini inancları, dünyagörüşü və s. haqqında məlumat verir. Bu abidələr tədqiq olunub olunmamasından asılı olmayaraq, keçmiş haqqında formasiyanın daşıyıcısıdır desək, yanlışdır. Hər iki halda tarixi abidələr olaraq onların dəyərli mənbə olduğu üçün onun mədəni abidələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə çevrildiyini göstərə bilərik. (70,

s. 26-27)

Maddi-mədəniyyət qalıqlarının təhlili, ayrı-ayrı arxeoloji dövrlərdə Azərbaycan xalqının dini dünyagörüşünün formalaşması haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Dini ideologiya baxımından Azərbaycan üç xronoloji dövr keçməsi də məlumdur. Bunlardan birincisi ibtidai dini təsəvvürlər sisteminin mövcud olduğu dövrü göstərmək olar. Bu mərhələ həmin dövrün içərisində yaranan dövlətin yaranmasınadək davam etmişdir. Dövlət yarandıqdan sonrakı dövrdə ölkədə dini baxımdan iki istiqamət – atəşpərəstlik və astral təsəvvürlər müşahidə olunması da göstərilir. (12, s. 31-32)

Arxeoloji tədqiqatlara və əldə olunan maddi dəyərlərə əsaslanıb belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, IX-XIII əsrin əvvəllərində qədim tarixə malik olan Azərbaycanda qəbir abidələrinin əvvəlki dövrlərə nisbətən müxtəlifliyinin daha da azaldığını, ölkədə İslam dininin dövlətin ideologiyası olduğundan sonrakı dövrdə bütpərəst dəfn adətlərinin, demək olar ki, tamamilə aradan çıxdığı, xristian dəfn qaydalarının isə xeyli məhdudlaşdığı sübut olunur. Burada arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış məzarlıqların tədqiqi əsasında qədim tarixin müəyyən dövründə etnosun, adət-ənənələri, dini inancları, dünyagörüşü haqqında fikirləri də söyləsək yerinə düşərdi. Bu yerdə onu da qeyd etmək olar ki, qədim tarixi özündə yaşadan Azərbaycan ərazisindən tapılmış və müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji tapıntılar xalqın təsərrüfat həyatı və incəsənəti haqqında da məlumat verir. Nəticə etibarilə əldə olunan faktlar onu deməyə əsas verir ki, hər bir xalqın milli sərvəti olan maddi-mədəniyyət abidələri, eyni zamanda həmin xalqın tarixini və mədəniyyətini, incəsənətini, düşüncə tərzini və dünyagörüşünü öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə olduğunu da qeyd edə bilərik. (14, s. 54-55)

Arxeoloji faktların ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılmasına diqqət yetiriləndə qədim yaşayış yerlərindən əldə olunan tarixi mənbələrin oxşarlığı ziddiyyətli məqamlara gətirib çıxarmış olsa da, onların oxşarlıq cəhətlərini də fərqləndirmək mümkün olduğu kimi yaxınlıq və qohumluq əlaqələninə olduğunu da qeyd edə bilərik.

Müasir dövrümüzdə aparılan arxeoloji tədqiqatları və arxeoloji arxofaktları bir araya gətirib araşdırmaların təhlilini bu yönümdə inkişaf etdirilməsini də məqsədyönlü hesab etmək olar.

Yeni demokratik tipli mədəniyyətin yaranmasını tələb edən müasir cəmiyyətimiz bu prosesdə son zamanların arxeoloji qazıntısı və tapıntısı olan mədəniyyət nümunələrimizlə bərabər həm də onlara oxşar olan nümunələrin, yeni arxeoloji faktların inkişafında mühüm rol oynadığını da deyə bilərik.

Azərbaycanda və dünyada baş verən arxeoloji fakt və bunun əsasında formalaşan mədəni inkişaf bəşəri mənada tərəqqinin sərhədlərini genişləndirir. Arxeoloji axtarışlar və qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyətin bütövlükdə proporsional inkişafı isə ziddiyyətli prosesdir desək yanılmazdıq. Ona görə ki, ayrı-ayrı ölkələrdə maddi mədəniyyətin formalaşması biri-birindən fərqli inkişaf edir. Bu baxımdan arxeoloji tapıntılar və qazıntılar zamanı əldə olunan yeniliklərə əsaslanıb desək ki, bu inkişaf mərhələləri dünya miqyasında mədəni yüksəliş uğrunda gedən bir yarışdır.

Belə deməyimiz mümkündürsə, həvəskar arxeoloqlar tərəfindən əldə olunan dəyərli əşyalara, bunun kimi də qızıla olan marağı da qeyd edə bilərik. Yerli mənbələrin istinadlarına əsaslanıb onu da qeyd edə bilərik ki, bu yöndə aparılan qazıntılar zamanı bir çox tarixi abidələrin aşkarlanması mümkün olmuşdur. Arxeoloji axtarışlar və qazıntılar zamanı qədim tarixə malik olan ölkəmizin ərazilərində alban kilsələrinə rast gəlinməsinə də bu yerdə qeyd etməyimiz yerinə düşərdi.

Özünün yüksək inkişaf səviyyəsini yaşayış məskənlərində tərənnüm etdirən qədim

tarixə malik olan əcdadlarımız orada qoyduqları izlərlə bərabər müsəlman mədəniyyətinə malik olan geyimləri də tərənnüm etdirərək, bugünkü milli geyimlərimizin əsasını qoymuşlar.

Müsəlman mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan memarlıq tipləri, geyimlər və onların formaları, əhalinin məişətində müəyyən dəyişikliklər baş verməsini də əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin içərisində görə bildiyimizi də desək, yerinə düşmüş olardı.

Arxeoloji axtarışlar və qazıntılar zamanı əldə olunan məlumatların içərisində əlifbaya, yazı nümunələrinə, yazıların geniş yayılma formalarına, dilin yadellilərin dili kimi deyil, müqəddəs kitab, elm və mədəniyyət ünsiyyəti dil kimi qəbul edildiyini də görə bilirik.

Əldə olunan arxeofaktların içərisində qədim tarixə malik olan yaşayış yerlərimizdə sosial-iqtisadi mədəni inkişafın sürətlənməsi üçün hüquqi zəmin yaranmasını da deyə bilərik. Tarixin mühüm əlamətlərindən biri də o zaman üçün aktual olan insanlar arasında olan rəqabətin olması və düşüncə tərzinin formalaşmasıdır desək, yanılmazdıq.

Arxeoloji tədqiqatlar, axtarışlar və qazıntılar zamanı balaca ticarət mərkəzlərinin böyük ticarət mərkəzlərinə çevrilməsini, xüsusilə dağətəyi və dağlıq ərazilərdə çoxlu kəndlərin salınmasını, karvan yollarının təhlükəsizliyinə diqqətin artırılmasını, çaylar üzərində yeni körpülərin tikilməsini, ticarət magistrallarında karvansaraların inşa edilməsini də görə bilirik.

Arxeoloji tədqiqatlarda və qazıntılarda həmçinin hərbi-siyasi durumu, və daxili ticarətin həcmünün məhdudlaşmasını, şəhər mədəniyyətinin tənəzzülünü, şəhərlərin aqrarlaşmasını və həmin proseslərin sürətlənməsini də görə bilirik.

Bu dövrdə yazılı qaynaqların kəmiyyət və keyfiyyət etibarını artırmasına, yüksəlməsinə baxmayaraq Azərbaycanın feodal cəmiyyətinin ümdə problemlərinin həllində orta əsr arxeoloji abidələrinin tədqiqini müstəsna əhəmiyyəti varlığını da qeyd edə bilərik. Xüsusilə Azərbaycan orta əsr şəhərlərinin, şəhər mədəniyyətinin araşdırılmasında arxeologiyanın rolu böyükdür. Keçən əsrdə ondan artıq orta əsr şəhəri arxeoloji qazıntılarla öyrənilmiş, şəhər tipli iri yaşayış yerlərinin arxeoloji tədqiqinə başlanılmasını arxeoloji tədqiqatlarda və axtarışlarda da gördüyümüzü söyləyə bilərik. Məhz arxeoloji tədqiqatların nəticəsi olaraq yazılı qaynaqlarda adı çəkilən bir çox şəhərlərin yerləşdiyi məkan müəyyənləşdirilmiş, adları yazılı mənbələrdə çəkilməyən bəzi şəhərlərin xarabalıqları aşkarlanmasını da qeyd edə bilərik. (6, s. 6-7)

Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin şərqin digər müsəlman şəhərlərinin oxşarlığını təsdiqləməklə onların topoqrafiyası, görünüşü haqqında təsəvvürlərimizi genişləndir-mişdi. Arxeoloji axtarış və qazıntılar şəhərlərin müdafiə sistemində dair zəngin faktiki materiallar verməklə, həm də istehkam tikililərinin etibarlı olduğunu, dövrün hər b sənətinin tələblərinə cavab verdiyini göstərmişdir. Arxeoloji qazıntılar şəhərlərin istehsal, mədəni və intellektual potensialını cəmləşdiyi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına müsbət təsir göstərdiyi mühüm mərkəzlər olduğunu faktiki materiallarla təsdiqləmişdir. Kənd tipli yaşayış yerləri nisbətən zəif öyrənilmişdir. Lakin son illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar bu sahədəki boşluğu aradan qaldırmağa imkan vermiş, Azərbaycanın orta əsr kəndinin səciyyəvi əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün maddi dəlillərin əldə olunmasını da aparılan arxeoloji tədqiqatların, axtarışların və qazıntıların içərisində gördüyümüzü də qeyd edə bilərik. (6, s. 7-8)

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü iqtisadiyyatının öyrənilməsi sahəsində arxeologiyanın əhəmiyyəti böyükdür. Burada maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili Azərbaycan sənətkarlığının müsəlman Şərqinin sənətkarlığından geri qalmadığını, bəzi sahələrdə hətta

qabaqcıl ölkələri geri qoyduğunu göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar şəhər ətrafında kənd nümayəndələrinin mövcudluğu və onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında tutarlı fikirlər söyləməyə imkan vermişdir. Onu da söyləyə bilərik ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhər və kənd məişətinin öyrənilməsi üçün xeyli faktiki material əldə olunmuşdur. (13, s. 196)

Arxeoloji qazıntılar mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi

Arxeoloji qazıntılar həm də Azərbaycanın mənəvi mədəniyyətinin bir çox aspektlərini işıqlandıran dəlillər vermişdir. Müsəlman dünyasının şimalında, xristian və bütprəst sivilizasiyalarla təmas məkanında yerləşən Azərbaycan islam dininin, müsəlman mədəniyyətinin Qafqazda yayılmasında və inkişafında önəmli rol oynadığını da qeyd edə bilərik. Burada arxeoloji materiallar Azərbaycan incəsənətinin, xüsusilə dekorativ-tətbiqi sənətlərin ümummüsəlman incəsənəti üçün səciyyəvi əlamətləri daşımaqla yanaşı, həm də sırf yerli, məhəlli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərmişdir. (6, s. 8-9)

Əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin içərisində diqqəti çəkənlərdən biri də qədim tarixə malik olan Respublikamızın ərazisində aparılan qazıntılar zamanı abidələrin, bunun kimi də yaşayış yerlərindən görüldüyü kimi, əkinçiliyə aid xeyli arxeoloji materialların əldə olmasını da qeyd edə bilərik. Əkinçilik təsərrüfatının əsas arxeoloji göstəriciləri, söz yox ki, başlıca olaraq, qazıntılardan tapılan əkinçilik alətləri, müxtəlif avadanlıq, taxıl və digər mədəni bitki qalıqlarıdır. Doğrudur, əkinçilik alətləri və təsərrüfat avadanlığı qazıntılar zamanı tək-tək çox allarda sınıq, əzik və paslanmış vəziyyətdə tapılır. Lakin bu tapıntıların ilkin formasını etnoqrafik materiallar əsasında bərpa etmək mümkündür. (6, s. 98-99)

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan ərazisinin istər cənubundan qərbinə, istərsə də şimalından şərqinə olan qədim yaşayış məskənlərində xarabalığa çevrilmiş ərazilərdə arxeoloji tədqiqat və axtarış məqsədi ilə aparılan kəşfiyyat xarakterli ilkin araşdırmalar haqqında da fikir söyləyə bilərik. Məsələn, bu yerdə Qəbələ, Bərdə, Beyləqan, Gəncə, Tovuz, Gədəbəy və son zamanlar Quba rayonunun ərazisindəki Qudqal çayın ərazisindən tapılan məzarlığı da dediklərimiz fikrə əlavə edə bilərik. (6, s. 13)

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni quruculuğunda vətən tarixinin, onun mədəni irsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1918-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif tipli arxeoloji abidələrini öyrənmək, xalqın mədəni sərvətinin talan edilib xaricə aparılmasının qarşısını almaq məqsədi ilə Bakıda Arxeologiya Cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. 1919-cu ildə Azərbaycanın tarixi irsini toplamaq və qorumaq üçün yerli diyarşünaslar və şərqşünaslar Şərqin arxeologiyası və tarixinin həvəskarları dərnəyini təşkil etmişlər. Həmin ilin dekabrında isə dərnəyin üzvləri Bakı Universiteti nəzdində Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyəti yaratmışdılar. Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyət Cənubi Qafqazın arxeoloji öyrənilməsinin, Şabran şəhərinin xarabalıqlarının axtarılmasının, Nizami Gəncəvinin qəbirüstü abidəsinin tədqiqinin, Bakı ətrafındakı abidələrinin öyrənilməsinin ön plana çəkilməsi haqqında qərarlar vermişdir. Cəmiyyət həm də orta əsr şəhərlərinin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. (8, s. 18-19)

Aparılmış tədqiqatlara və axtarışlara əsaslanıb onu da qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına qədər Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi ardıcıl xarakter daşımamış, arxeoloji mənbələr Azərbaycan tarixinin ümdə problemlərinin həlli üçün mühüm mənbəyə çevrilməmiş, A.A.Bakıxanov istisna olmaqla, bu heç vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Bəzi müəlliflər hətta Azərbaycanın orta əsr abidələrinin özgəninkiləşdirilməsinə cəhdlər etmişlər. Arxeoloji tədqiqatlar və axtarışlar nəticəsində əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri isə Azərbaycandan kənara daşınmasını, bir

sözlə, həmin dövrlərdə xalqın mədəni irsinin qarət olunmasını deyə bilərik. (6, s. 14)

Bu yerdə onu da qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən mühüm hadisələrdən biri 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin binasında açılan muzeyin eksponatlarının mühüm bir hissəsini arxeoloji materiallar təşkil edirdi. Həm də Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən arxeoloji abidələrin tədqiqi, qeydə alınması və qorunmasını həyata keçirən elmi qurumlar təşkil olunur. 1920-ci ildə "İstiqlal" muzeyi bazasında Azərbaycan Dövlət Muzeyi yaradıldı. 1922-ci ildə isə Şərqsünaslıq və Sosial Elmlər İnstitutu nəzdində Azərbaycan Arxeoloji Cəmiyyəti təsis edildi. Azərbaycan Dövlət Muzeyində isə qədim abidələrin mühafizəsi komissiyası fəaliyyət göstərirdi. 1923-cü ildə bu təşkilatların birləşməsi əsasında Xalq Komissarları nəzdində Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi yaradıldı. Komitə abidələri qeydə almalı, mühafizə etməli və elmi baxımdan öyrənməli idi. Həmin ildə yaradılan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti 1920-ci illərdə respublikada arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların başlıca mərkəzinə çevrilmişdir. (6, s. 14-15)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, milli-mənəvi dəyərlər sistemindəki rolu və onun yerinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyətimizin qloballaşma prosesinin neqativ təzahürləri ilə təmasda aşınmalardan qorunması istiqamətində qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələr başlıca olaraq arxeoloji tədqiqat və arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrindən və qalıqlarından ibarət olduğuna əmin olduğumuzu da vurğulaya bilərik. Burada sosial-bədii hadisə olan əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələridir ki, bu da speksifik xüsusiyyətlərini tarixi inkişaf fonunda izləmək və dəyərləndirmək hər kəsin üzərinə düşən bir məsuliyyətdir desək, məqsədəuyğun sayılar.

Qədim tarixə malik olan yaşayış məskənlərimizdən əldə olunan tapıntılarda dini və dünyəvi elementlərin qarşılıqlı təsiri, eləcədə də forma və məzmununun müqayisəli təhlili həmin maddi mədəniyyət nümunələrinin qədimliyini bir daha təsdiq edir. Burada həmçinin milli-mənəvi dəyərləri özündə ehtiva edən vahid qədim tarixə malik olan yaşayış yerlərini və yerüstü abidələri də qeyd etsək yerinə düşmüş olar.

Mənşəyi və tarixi köklərə dair elmi mübahisələrə aydınlıq gətirmək üçün dini ənənələrin Azərbaycan dövlətçilik şüurundakı yerini arxeoloji tədqiqatlar baxımından araşdırmaq, dövlətçilik ənənələrini mühafizə edən qədim tarixə malik olan yaşayış yerlərimizi və onun qədimliyi həm də ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətini Azərbaycan Respublikasının milli meyarları ilə qiymətləndirildiyini söyləyə bilərik.

İtirilmiş tariximizin, tarixi araşdırmalarımızın, təhrif olunmuş tarixi faktlarımızın yenidən bərpasına yönəldilmiş bu siyasət möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qarşıya qoyulan bütün hədəflərin gerçəkləşməsinə, müstəqil Azərbaycanın gələcək tərəqqisinə, daha qüdrətli dövlətə çevrilməsinə, xalqımızın daha firavan həyata qovuşmasına mütləq əminlik yaradır.

Oradakı açıq hava altında olan açıq tipli yaşayış düşərgələrini, qaya üzərindəki yazılmış şəkilləri, ən qədim incəsənət əsərləri və abidələri, mühüm tematik müxtəlifliyi ilə seçilməklərini, on min illərdən çox zaman dövrünün əyani tarixinin əsas mənbəyi kimi qəbul edə bilərik.

Bildiyimiz kimi, ən qədim bəşəriyyət məskəni olması bizlərə 200-300 min il bundan öncə Afrika olması məlum olmuşdur. Buna baxmayaraq, tarixi Azərbaycan ərazisində insanın sələfləri erkən daş dövründə yaşamaları haqqında məlumatlar verilir. Bu yerlərdə yaşamaq uğrunda mübarizə aparən insanların sayı nisbətən azlıq təşkil etsə də onların müxtəlif qabiliyyətə malik olmaları xüsusi vurğulanmaqdadır. Bütün bu xüsusiyyətlər qədim insanı biri-biri ilə müqayisəsində yüksək səviyyədə tərənnüm olunmasını

vurğulamaq olar. Həmin dövrdən başlayaraq, bəşəriyyət hər bir insanı daha əhəmiyyətli incəsənət abidələrinin yaratmağa sövq etmişdir.

Arxeoloqlar insanın daha aydın izlərini təqribən 50 min il bundan qabaqkı buzlaşma dövrü ilə əlaqələndirsə də, burada son zamanlar ziddiyyətli məqamlar ortalığa çıxmışdır. Suların çəkilməsi nəticəsində insanların mağaralarda yaşamaları qeyd olunsada, müəyyən aparılmış tədqiqatlarda, axtarışlarda və arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan elmi sübutlarda ziddiyyətli məqamların qaçılmaz olduğu sübut olunmuşdur. Bir neçə minillikdə müəyyən olunan tədqiqatlar müqayisəli təhlillər nəticəsində ziddiyyətli məqamları özündə əks etdirsə də, bu günə qədər o barədə yenidən təhlillər aparılıb cəmiyyət qarşısında açıqlamalar verilməmişdir. (4, s. 311)

Beləliklə, coğrafi mühit qədim və labüd, lakin cəmiyyətin maddi həyatını təmin etməyən şərtidir. Bu yalnız ictimai istehsalat prosesinin təbii bazasıdır. İctimai inkişafın ibtidai mərhələsində o, ictimai əmək bölgüsünün başlanğıc nöqtəsi idi.

Əlverişli coğrafi şərait cəmiyyətin inkişafını sürətləndirir, əlverişsiz şərait isə ləngidir. İctimai inkişafı sürətləndirən şərtlər hansılardır? Bu sualı tarixə əsaslandıraraq cavablandırmaq lazımdır. Bir coğrafi mühit müxtəlif tarixi şəraitlərdə müxtəlif rollar oynayır. Onu da qeyd edə bilərik ki, əhalinin artımı da cəmiyyətin inkişafının və ictimai quruluşun, dünyagörüşünün, şüurun səviyyəsini müəyyən edə biləcək qüvvə deyildi. O, əksinə, iqtisadi dəyişikliklərin əksi idi. (12, s. 161)

XX əsrin əvvəllərində dünya arxofaktlarının inkişafında əhəmiyyətli hadisələr baş verirdi. Azərbaycanda, xüsusən də ölkəmizin qərbində və şərq şimalında aparılmış arxeoloji tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar müasir dövrün ən maraqlı və parlaq tapıntıları kimi yadda qalırdı. (10, s. 112)

XXI əsrdə Azərbaycan Respublikasının müasir arxeologiyasının inkişafının istiqamətlərini bu gün müəyyən etmək çətindir. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş və qeyri-qanuni halda təkə ermənilər tərəfindən deyil, bir sıra ölkələrin həvəskar arxeoloqları tərəfindən qarət və talançılıq məqsədi ilə qazıntı işləri aparılmaqdadır. Buna misal olaraq bu yaxınlarda faktiki olaraq ermənilər işğal etdikləri ən qədim yaşayış məskənlərimizdən olan və dünyada dördüncü qədim yaşayış məskəni kimi tanınan Füzuli rayonunun Tuğ kəndinin ərazisində yerləşən Azıx və Kəlbəcər rayonunun ərazisində yerləşən Zar mağaralarında qazıntı işləri apararaq maddi mədəniyyət nümunələrimizlə bərabər, həm də qiymətli, dəyərli, yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi mənimsəyərək, özlərinin olmayan arxeoloji tədqiqatlarının tərkibinə daxil etməklə bərabər əldə olunan dəyərli maddi mədəniyyət qalıqlarımızı mənimsəmişlər.

Bütün hallarda, nəinki qlobal tendensiyaları, həm də dövlətimiz tərəfindən verilən qərarların və təşkil olunan proqramların regional kontekstini də bilmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu yerdə onu da qeyd edə bilərik ki, bir ictimai quruluşdan digərinə keçid hər zaman maddi istehsalatın istehsal qüvvələrinin, alətlərinin və istehsalatın inkişafı zəminində baş verir. Elə bunun da əlverişli coğrafi şəraitdə əhalinin sayının artması izah olunur. Bu dəyişikliklər qədim yaşayış məskənlərinin yerləşməsində və onların formalarının dəyişdirilməsində istər-istəməz əks olunurdu. Bunun nəticəsində istehsal qüvvələrinin ən əsas həlledici elementi istehsal qüvvələrində dəyişikliklər, əhalinin artımı baş verirdi. Bu artım öz növbəsində istehsal qüvvələrinin inkişafını və əhalinin daha geniş arealda yerləşməsini stimullaşdırırdı.

Şərqi və Qərbi qovuşduğu yerdə yerləşən qədim Azərbaycan ərazisinin arxeolo-

giyası daima dünyada aparılan arxeoloji qazıntılar və o cümlədən tanınmış nəhəng dövlətlərin ərazilərində aparılmış arxofaktlarla müqayisə edilib oxşarlıq cəhətləri sübuta yetirilmişdir. Bu cür nümunələri Azərbaycanın ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların əksəriyyətinə şamil etmək olar. Ölkəmizin tarixinin ən yeni dövrünün arxeologiyasının təcrid edilmiş halda deyil, inkişaf mərhələsini tədqiqat obyektinə çevirəndə dünyanın digər ölkələrinin arxeologiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin olmasını da qeyd edə bilərik.

Bu günümüzdə qədər gəlib çatan tarixi təcrübəni nəzərə alsaq şərqin ənənəvi arxeoloji tədqiqatlarını, arxeoloji qazıntıları və onların formalarını Qərbi Avropa və bunun kimi də bütün dünya arxeologiyasının müasir arxofakt yenilikləri ilə məharətli uyğunlaşmasının gələcəkdə tapıntıların sabit inkişafının zəruri şərtinə çevriləcəyinə iddia etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında aparılan məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatlar və axtarışlar Azərbaycanın dövlət konsepsiyasında da mədəni və mənəvi irsin qorunması zəruri məsələ kimi qoyulur. Bu baxımdan o, çoxcəhətli əlaqələrin pozulmasına, bəzən isə bir sıra mədəni hadisələr haqqında biliyin tam itməsinə şərait yaradır.

Mədəni sərvətləri qorumaq, onu bərpa etmək sahəsində mütərəqqi qüvvələrin birgə fəaliyyəti beynəlxalq mədəni mübadilə onu göstərir ki, mədəni varislik insanların tarixi və etnik məhdudluqdan tədricən azad olmasına imkan verir.

Mədəni əlaqələrdə mənəvi dəyərlər, onun mahiyyəti, mədəni irsin qorunması və təbliği ünsiyyət vasitəsilə ön planda durur. Deməli, mədəni irsin qorunması və təbliği milli və bəşəri mahiyyət kəsb etməklə də aktualıq kəsb edir.

Mədəni əlaqələr kontekstində mədəni irsin qorunması və təbliği problemləri, ümumiyyətlə yeni dövrdə geniş miqyas almış arxeoloji tədqiqatlar və axtarışlar qloballaşma və mədəni inteqrasiya amilləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu mənada, təbii ki, cəmiyyətdə baş verən genişmiqyaslı dəyişikliklər arxeologiya elminin inkişafına da təsirsiz qalmamışdır ki, bu səbəbdən də dövlətlərin mədəniyyət siyasətləri və xalqların mənəvi dəyərlərinin mübarizəsi problemlərlə bağlı tədqiqatların əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır.

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da arxeologiya elminin formalaşması, mədəni irsin qorunması arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixi ziddiyyətli məsələləri ortalığa qoyduğuna görə bu problemlər bir çox elm sahə mütəxəssislərini maraqlandırmışdır. Buna görə də arxeologiya elminin formalaşmasında mədəni irsin qorunması ön plana çəkilərək müəyyən elmi qənaətlər və nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Arxeoloji tədqiqatlar və axtarışlar sahəsində aparılan siyasətin uğurla həyata keçirilməsinə dair axtarışlarda bir sıra suallara cavab tapılmış və ziddiyyətli məqamlar aradan qaldırılmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş materiallar sonuncudur və ya tarix bu faktlarla bitir.

Bütün hallarda, nəinki qlobal tendensiyaları, həm də dövlətimiz tərəfindən verilən qərarların və təşkil olunan proqramların regional kontekstini də bilmək böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi və mənəvi dəyərlərə yüksək qiymət verilmiş və milli mənəvi irsin mədəni dünyaya inteqrasiya məsələləri prioritet vəzifələr sırasında olmasını əldə olunan materiallar sübut edir.

Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin və qalıqlarının zənginliyi hər kəsə məlumdur. Bu zəngin təbiət

xəzinəsini, tarixlər boyu tədqiq etsələr də həmin xəzinələrin hələ məlum olmayan tərəfləri vardır. Onu da qeyd edə bilərik ki, həmin tapıntıların varlığı dünyada tapıntılar arasında özünəməxsusluğuna görə fərqlənməsi yüksək mədəniyyətin göstəricisidir.

Milli mədəniyyətin formalaşması və onun qorunub saxlanması üçün dövlətin qayğısının olması qaçılmazdı. Arxeoloji tədqiqata və qazıntıya həm dövlət, həmçinin elmi və ictimai təşkilatlar tərəfindən ciddi diqqət tələb edilir. Burada çoxəsrlik tarixi abidələrin əks olunmasından, qədim yaşayış yerlərinə və bugünkü, yəni hal-hazırda aparılan arxeoloji qazıntılara, onun kimi də tapıntılara qədər olan möhtəşəm dövrü xüsusi qeyd edə bilərik. Buna misal kimi kəndlilərin qədim yaşayış məskənlərində məskunlaşmış insanların insai fəaliyyətinə aid bütün sahələrində iz qoyduğunu çox da böyük olmayan aparılan arxeoloji tədqiqatları, axtarışları və qazıntıları göstərə bilərik. Arxeoloji abidələr, maddi mədəniyyət sərvətləri, tarixi-memarlıq onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqı mədəniyyət sahəsində ən irəlidə gedən xalqlardan biri olmuşdur. Azərbaycançılıq ideologiyasının elmi əsaslarla hazırlanmasını arxeologiya, tarix, müstəqilliyimizin, mənəviyyatımızın və mədəniyyətimizin inkişafı kimi elm sahələri bu gün həyatda öz əksini göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 1998, 520 s.
2. Azərbaycan Respublikasının "Mədəniyyət və Turizm qanunvericiliyi toplusu". İki cildə. I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2011, 522 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 608 s.
4. Azərbaycan arxeologiyası. VI c. (VI cildədən ibarətdir). Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 632 s.
5. Azərbaycan Etnoqrafiyası. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 543 s.
6. Azərbaycan Etnoqrafiyası. III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 567 s.
7. Əliməmmədov A. İslamaqədərki inamların öyrənilməsində qayaüstü təsvirlərin roluna dair // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı: Ziya, 2013, s. 34-39.
8. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycan qədim insan məskənidir. Azərbaycan abidələri. Bakı: Azər nəşr, 1989, 157 s.
9. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyası: uğurlar, problemlər, vəzivələr // Xalq qəzeti, 2018, 5 oktyabr.
10. İsmayilzadə Q., İbrahimli B. Qızılburun nekropolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 120 s.
11. Kərimov Ə.S. Azərbaycan milli mentaliteri və müasirlik adlı məqaləsi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuməsi, III buraxılış, Bakı: Mütərcim TM NPM mətbəsi, 2006, s.26-32
12. Kərimov V.İ. Azərbaycanın qədim məskənləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 292 s.
13. Məmmədova G.H, Hacıyeva S.X. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 272 s.
14. Nağıyev N.H., Hüseynov F.M. Azərbaycan Respublikasının müasir dövr memarlıq tarixi. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 352 s.

Исследование археологических и культурных ценностей

Материальные и духовные ценности, полученные в ходе археологических раскопок, высоко ценятся, а полученные материалы доказывают, что вопросы интеграции национального духовного наследия в культурный мир являются одними из приоритетных.

Всем известно богатство образцов материальной культуры и останков, полученных при археологических раскопках на территории Азербайджана. Хотя это богатое природное сокровище изучалось на протяжении всей истории, до сих пор существуют неизвестные аспекты этих сокровищ. Можно также отметить, что наличие этих находок является показателем высокой культуры, которая выделяет их среди находок в мире.

Было неизбежно, что государство позаботится о формировании и сохранении национальной культуры. Археологические исследования и раскопки требуют серьезного внимания как со стороны государства, так и научных и общественных организаций. Особо следует отметить великолепный период от отражения многовековых исторических памятников до древних поселений и до современных археологических раскопок, в том числе находок. мы можем. Примером этого является небольшое количество археологических исследований, раскопок и раскопок, которые оставили свой след во всех аспектах человеческой деятельности в древних поселениях жителей деревни. Археологические памятники, материальные и культурные ценности, исторические и архитектурные свидетельства дают основание утверждать, что азербайджанский народ был одной из самых передовых наций в области культуры. Области науки, такие как археология, история, развитие нашей независимости, духовность и культура, отражают развитие идеологии азербайджанства на научной основе.

Материальные и духовные ценности, полученные в ходе археологических раскопок, высоко ценятся, а полученные материалы доказывают, что вопросы интеграции национального духовного наследия в культурный мир являются одними из приоритетных.

Всем известно богатство образцов материальной культуры и останков, полученных при археологических раскопках на территории Азербайджана. Хотя это богатое природное сокровище изучалось на протяжении всей истории, до сих пор существуют неизвестные аспекты этих сокровищ. Можно также отметить, что наличие этих находок является показателем высокой культуры, которая выделяет их среди находок в мире.

Было неизбежно, что государство позаботится о формировании и сохранении национальной культуры. Археологические исследования и раскопки требуют серьезного внимания как со стороны государства, так и научных и общественных организаций. Особо следует отметить великолепный период от отражения многовековых исторических памятников до древних поселений и до современных археологических раскопок, в том числе находок. мы можем. Примером этого является небольшое количество археологических исследований, раскопок и раскопок, которые оставили свой след во всех аспектах человеческой деятельности в древних поселениях жителей деревни. Археологические памятники, материальные и культурные ценности, исторические и архитектурные свидетельства дают основание утверждать, что азербайджанский народ был одной из самых передовых наций в области культуры. Области науки, такие как археология, история, развитие нашей независимости, духовность и культура, отражают развитие идеологии азербайджанства на научной основе.

Ключевые слова: *наша независимость, национальные сокровища, культура, национальные и духовные ценности, идеология, история и археология*

Summary

Sahib Veliyev

Research of Archeological and Cultural Treasures

The material and spiritual values obtained during the archeological excavations are highly valued, and the materials obtained prove that the issues of integration of the national spiritual heritage into the cultural world are among the priority tasks.

Everyone knows the richness of material culture samples and remains obtained during archeological excavations in the territory of Azerbaijan. Although this rich natural treasure has been explored throughout history, there are still unknown aspects of these treasures. We can also note that the existence of these finds is an indicator of high culture, which distinguishes them among the finds in the world.

It was inevitable that the state would take care of the formation and preservation of national culture. Archeological research and excavations require serious attention from both the state and scientific and public organizations. Special mention should be made of the magnificent period from the reflection of centuries-old historical monuments to ancient settlements and to the present-day archeological excavations, including the finds. we can. An example of this is the small amount of archeological research, excavations and excavations that have left their mark on all aspects of human activity in the ancient settlements of the villagers. Archeological monuments, material and cultural treasures, historical and architectural evidence give grounds to say that the people of Azerbaijan have been one of the most advanced nations in the field of culture. The fields of science, such as archeology, history, the development of our independence, spirituality and culture, reflect the development of the ideology of Azerbaijanism on a scientific basis.

The material and spiritual values obtained during the archeological excavations are highly valued, and the materials obtained prove that the issues of integration of the national spiritual heritage into the cultural world are among the priority tasks.

Everyone knows the richness of material culture samples and remains obtained during archeological excavations in the territory of Azerbaijan. Although this rich natural treasure has been explored throughout history, there are still unknown aspects of these treasures. We can also note that the existence of these finds is an indicator of high culture, which distinguishes them among the finds in the world.

It was inevitable that the state would take care of the formation and preservation of national culture. Archeological research and excavations require serious attention from both the state and scientific and public organizations. Special mention should be made of the magnificent period from the reflection of centuries-old historical monuments to ancient settlements and to the present-day archeological excavations, including the finds. we can. An example of this is the small amount of archeological research, excavations and excavations that have left their mark on all aspects of human activity in the ancient settlements of the villagers. Archeological monuments, material and cultural treasures, historical and architectural evidence give grounds to say that the people of Azerbaijan have been one of the most advanced nations in the field of culture. The fields of science, such as archeology, history, the development of our independence, spirituality and culture, reflect the development of the ideology of Azerbaijanism on a scientific basis.

Key words: Our independence, national treasures, culture, national and spiritual values, ideology, history and archeology

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

H.TRUMENİN PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ ABŞ-ın XARİCİ SİYASƏTİ (“Soyuq” müharibə, Kennan teleqramı, Trumen doktrinası, Marşall planı, NATO-nun təşkili)

Səmayə MUSTAFAYEVA*
Zərifə CAVADOVA**

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 dekabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir: 24 dekabr 2019.
Received: 5 December 2019; accepted: 24 December 2019.*

Açar sözlər: H.Trumen, ABŞ, Kennan, Marşall, doktrina, plan

Giriş

ABŞ tarixində özünəməxsus yer tutmuş, mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri də 1945-ci ilin aprelin 12-də real və çevik siyasətçi, XX əsrdə Eynşteyndən sonar ikinci böyük adamı hesab edilən F.Ruzveltin ölümündən sonra prezident kürsüsünə əyləşmiş Harri Trumen olmuşdur. H.Trumenin dövründə ABŞ-ın yeni xarici siyasət xətti “atom diplomatiyası” adını aldı. Bu dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri SSRİ, Yaxın və Orta Şərq, Avropa, Latın Amerikasının ölkələri, Uzaq Şərq, xüsusilə Çin və Koreya və hərbi blokların yaradılması idi. Onun dövründə “Soyuq” müharibə termini meydana gəlmiş, Qərb və Şərq arasındakı ziddiyyətlər daha da kəskinləşmişdir.

“Soyuq” müharibə

“Soyuq müharibə” terminini ilk dəfə 1947-ci ilin aprelin 16-da Cənubi Karolina ştatının qanunvericilik orqanında Bernard Barux (H.Trumenin dövründə onun məsləhətçisi vəzifəsində çalışırdı) işlətməmişdi. Bu ifadənin belə şəkli düşməsində məşhur jurnalist Hebert Svoup da böyük rol oynamışdır. Sonralar bu ifadəni öz məqalələrini qəzetlərdə nəşr etdirən Volter Lippman mətbuatda geniş bir surətdə yaymağa başladı. Məhz bundan sonra bu termin dünya mətbuatında da işlənməyə başladı.

Hələ 1946-cı il martın 5-də ABŞ-ın Fulton şəhərində çıxış edərkən Çörçill qeyd etmişdir ki, SSRİ ilə münasibətdə bir tərəfdən ABŞ və İngiltərə, digər tərəfdən isə ingilis dilində danışan ölkələr hərbi qüdrət və üstünlük baxımından ondan üstün olmalıdırlar. Çörçill ilk növbədə atom silahına malik bir dövlət kimi ABŞ ilə əlaqələri daha da möhkəmləndirmək niyyətini bu çıxışda açıqca etiraf etmişdi. Çıxışı zamanı “rus xalqının cəsurluğunu və marşal Stalinin onun müharibə yoldaşı olmasını” yada salan Çörçill ardınca bunları da nəzərlərə çatdırmışdı: “Baltik dənizində Şettindən Adriatik dənizində Triyestə qədər “dəmir pərdə” qitə boyu uzanır. Bu xəyali xəttin daxilində Mərkəzi və Şərqi Avropanın qədim paytaxt şəhərləri də daxil olur. Şərqi Avropada o qədər populyar olmayan kommunist partiyası ölkələrinin (Şərqi Avropa – red.) həyatlarının bütün sahələrinə daxil olaraq orada totalitar nəzarəti ələ keçirdilər” (2, 19).

Məlum olduğu kimi, Fulton çıxışı “soyuq müharibə”nin başlanmasını rəsmi surətdə elan etdi. Bəşəriyyət artıq 1991-ci ilə kimi bu müharibənin təsiri altında iki qütbə bölünərək, bir-birləri ilə siyasi, ideoloji, iqtisadi müharibə girdabına daxil oldu.

İkinci Dünya Müharibəsi sona çatdıqdan sonra iki sistem kapitalizm və sosializm

* dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: felsefe.sosial.adpu@gmail.com

**dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı
e-mail: felsefe.sosial.adpu@gmail.com

sistemi arasında bir-birlərinə qarşı artan tələblər sonda kəskin ziddiyyətlərə gətirib çıxarmışdı ki, bu da "soyuq müharibə"nin başlanmasına zəmin yaratdı. Müharibə qurtardıqdan dərhal sonra Parisdə keçirilən Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin konfransında SSRİ açıq şəkildə Tripolitanda ona protektoratlıq hüququnun verilməsini, Türkiyəyə ərazi iddiaları edərək Qara dənizdə Bosfor və Dardanel boğazlarının statusunun dəyişdirilməsi və Dardaneldə rus hərbi bazaların yaradılmasına rəvac verilməsini tələb edirdi. Digər tərəfdən isə, müharibə qurtardıqdan sonra sovet ordusunun azad etdiyi Şərqi Avropa ölkələrində o, kommunist partiyasını hakimiyyətə gətirdi və orada "Sovet modeli" əsasında dövlət tipləri yaratdı. Bütün bunlar başda ABŞ olmaqla Qərb dövlətlərini böyük təşviş və qorxuya salmışdı. Bundan başqa, SSRİ ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən yaradılacaq ümumdünya bankı və ümumdünya maliyyə fondunun əleyhinə çıxış edərək bildirdi ki, bu tədbirlər ABŞ-ın dünya ölkələrinin daxili işlərinə müdaxilə etməsindən başqa bir şey deyildir.

C.Kennanın teleqramı

"Qarşısını alma nəzəriyyəsi" geosiyasi nəzəriyyə olub 1940-cı illərdə amerikalı diplomatı Corc Kennan tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu nəzəriyyə "qarşılıqlı sığortalanmış şəkildə məhv edilmə" konsepsiyasına əsaslanırdı. Bu konsepsiya əsasən belə bir kriteriyaya söykənirdi: "İlk zərbə endirdikdən sonra düşmənin (SSRİ və onun müttəfiqləri nəzərdə tutulur) total şəkildə başlayacağı müharibədən dünyanın mühafizə edilməsi". Məlum olduğu kimi, bu siyasi nəzəriyyə ABŞ-ın XX əsrin II yarısında xarici siyasətinin ana xəttini təşkil edirdi. Bu siyasi kurs indiki dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır, belə ki, ümumdünya siyasət arenasında nüvə silahı hələ də aparıcı mövqeyə malikdir ki, ABŞ və Rusiyanın hərbi doktrinalarında bundan "qarşısını alma faktoru" kimi istifadə olunur.

1946-cı ilin fevralın 13-də Kennan dövlət departamentinin 284 nömrəli müraciətnaməsinə həmin ayı 22-də özünün 511 nömrəli "uzun teleqramı" ilə cavab verdi (2, 20).

Teleqramda daha böyük əhəmiyyət kəsb edən hissə aşağıdakı idi:

"Sovet hakimiyyəti Hitlerin hakimiyyətindən fərqli olaraq heç də avantürist və sxematik deyil. O, sərt şəkildə hazırlanmış planlar ilə "müşayiət olunmur". O, ehtiyac olmadan risk etmir. Məntiqi hadisələrin müzakirəsində qabiliyyətsiz olsa da, məntiqin gücünə qabiliyyətini yüksək səviyyədə bürüzə verir. Ona görə də, istənilən anda güclü bir müqavimətlə rastlaşan kimi o, dərhal geri çəkilir – hansı ki, o, həmişə bunu edir. Beləliklə, əgər rəqib güclüdirsə və öz gücünü açıq şəkildə bürüzə verirsə, o zaman o, nadir hallarda öz gücündən ona qarşı istifadə edir. Belə vəziyyətlərdə düzgün mövqe seçilsə, o zaman düşmən ilə alçaldıcı danışıqlara getmək ehtiyacı duyulmaz" (2, 21).

Göründüyü kimi, Kennanın teleqramının bu şərhində ABŞ-ın SSRİ ilə münasibətdə hansı mövqedə durmasını açıq şəkildə göstərirdi ki, sonralar bu ABŞ-ın xarici siyasət xəttində açıq şəkildə görünürdü.

Trumen doktrinası

Trumen doktrinası – İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ prezidenti Harri Trumen tərəfindən irəli sürülən xarici siyasət proqramı idi. 1947-ci ilin fevralın 21-də ABŞ hökuməti Birləşmiş Ştatların Yunanıstan və Türkiyəyə kömək etməsi barədə İngiltərənin razılığını rəsmən elan edən Böyük Britaniyanın 2 müraciətini aldı. ABŞ-ın xarici siyasət idarəsinin məmurları "Yunanıstan və Türkiyəyə dərhal yardım edilməsi haqqında dövlət departamentinin mövqeyi və göstərişi" adlı sənəd hazırladılar. Onun əsasında prezidentin konqresə müraciəti hazırlandı. Bu doktrina 1947-ci ilin martın 12-də rəsmi şəkildə elan edildi (6, 193). Doktrina "soyuq müharibə" ilə əlaqədar olaraq ABŞ-ın xarici siyasət xəttinin əsasını təşkil edən "qarşısını alma" nəzəriyyəsinin təsiri ilə ortaya çıxmışdı.

Ümumiyyətlə, bu doktrina ABŞ və onun tərəfdarlarının dünyanın siyasi-iqtisadi yekdilliyi uğrunda mübarizənin yazılı şəkildə təcəssümü idi. Doktrinanın hazırlanmasında Corc Kennan, Allen Dalles, Loy Henderson, Din Açenson və digərləri yaxından iştirak etmişdilər.

Doktrina SSRİ tərəfdən Yunanıstan və Türkiyəyə kommunist təhlükəsinə qarşı 1947-1848-ci illərdə 400 milyon dollar maliyyə yardımı edilməsi məsələsini özündə əks etdirirdi (1, 10). Bu yardımdan 300 milyonu Yunanıstana, 100 milyonu isə Türkiyəyə verilməli idi. Qarşılıqlı razılıq əsasında hər iki ölkə ilə 1947-ci ilin iyulun 12-də müqavilə bağlandı. Bu doktrina əslində özündə İkinci Dünya müharibəsindən sonra sosializmin artan nüfuzuna, SSRİ-nin siyasi arenada kapitalist ölkələrinə qarşı artan təzyiqini və beynəlxalq siyasət fonunda köhnə rejimlərin müdafiəsi tədbirlərini özündə əks etdirirdi. Doktrinanın irəli sürülməsi ilə artıq ABŞ-ın xarici dövlətlərə hərbi-iqtisadi yardım kampaniyası başlandı. Bununla bərabər, ABŞ artıq bu doktrinadan istifadə edərək “kommünizm təhlükəsi”ni əlində bayraq etdi, dünyanın strateji cəhətdən ən əlverişli ucqarlarında özünün hərbi bazalarını yaratmaq uğrunda ilkin addımlarını atmağa başladı.

Konqresdə Trumenin çıxışı və irəli sürdüyü məsələlərə qarşı böyük etiraz oldu. Müzakirə 2 ay davam etdi. Konqresdə bir çoxları bunun qəti əleyhinə olduqlarını bildirdilər. Bir konqresmen öz çıxışında bildirirdi: “Mister Trumen Amerikanın geniş miqyasda siyasi, hərbi və iqtisadi prizmadan Balkanlara müdaxilə etməyini istəyir. O digər ölkələrə də təşkil olunacaq belə müdaxilələrdən danışır. Bu hətta arzu olunan olsa belə, ABŞ o qədər potensiala malik deyil ki, hərbi qüvvənin köməkliyi ilə dünyanı idarə edə bilsin” (3, 238-239).

Konqresdə müzakirələr zamanı doktrinanın müqavimətlə rastlaşmasına baxmayaraq, 1947-ci il mayın 22-də “Trumen doktrinası” qüvvəyə mindi. Konqres ABŞ-ın Yaxın Şərq ölkələrinin daxili işlərinə qarışmasına bu doktrinayı qəbul etməklə rəsmi şəkildə icazə verdi. Bununla da verilən bu qərar Vaşinqtonda və dünyada olan bütün mürtəcə qüvvələr tərəfindən dəstəkləndi. Bu doktrina ABŞ-ın xarici siyasətində dönüş mərhələsinin başlanması demək idi (1, 10).

Beləliklə, doktrina əsasında ABŞ Türkiyə və Yunanıstana silahlar, amerikan hərbi və mülki heyəti göndərdi. SSRİ-nin Türkiyəyə böhtanlar atması və ərazi iddiaları irəli sürməsi Türkiyəni ABŞ-la daha da yaxınlaşdırmışdı. ABŞ Türkiyə və Yunanıstanda öz hərbi bazalarını yaratdı. Bu doktrina Qafqaza qədər olan ərazini əhatə edirdi. Bu doktrina ilə ABŞ Yaxın Şərq neftinə də sahib olma imkanlarını genişləndirmiş oldu. Əgər 1938-ci ildə ABŞ inhisarlarının payına Yaxın Şərq neftinin 14%-nin (3,2 mln. ton) gəliri düşürdüsə, 1951-ci ildə bu rəqəm 57,8%-i (56,6 mln. ton) təşkil etdi (4, 239).

Trumen doktrinasının elan edilməsindən bir gün sonra 1947-ci ilin mart ayının 13-də elan edildi ki, amerikan kampaniyaları 227 milyon dollar həcmində Səudiyyə Ərəbistanına investisiya qoyacaqdır və uzunluğu 1050 mil-ə (1736,7 km) çatacaq neft mədənlərindən Aralıq dənizinə neft kəməri çəkəcəklər. Beləliklə, ərəb neftinə qarşı ABŞ inhisarlarının maraqları artmış oldu. Burada geniş şəkildə ABŞ korporasiyalarının “işgüzarlıqla” məşğul olması, 1948-ci il iyulun 6-da Kuveyt neft rayonları üzərində konvensiya hüququnun alınması da böyük rol oynamış oldu (2, 30).

Marşall planı

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ABŞ-ın xarici siyasətində Marşall planı da mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1947-ci il iyunun 5-də Kembriçdə Harvard universitetinin keçmiş tələbələri-cəmiyyət üzvləri qarşısında Marşall nitq söyləyərək yeni plan haqqında məlumat vermişdi. Bu nitq amerikan diplomatiyasının ənənəvi üslubunda söylənilmişdi. Yeni plan nitqin qəfil improvizasiyası (improvizasiya – hazırlaşmadan nitq söyləmək) kimi təqdim olundu. Əsasən, ümumi ifadələrlə çıxış edən və konkretləşmədən qaçan

Marşall müharibədən zərər çəkmiş Avropanı bərpa etmək üçün amerikan yardımının göstərilməsinin zəruriliyini elan etdi. Harvard universitetində Marşall alovlu nitqində göstərdi ki, "Bizim siyasətimiz hər hansı ölkəyə və doktrinaya qarşı deyil, aclığa, yoxsulluğa və xaosa qarşı yönəldilmişdir" (4, 240).

1947-ci il iyulun 12-də ABŞ özü iştirak etməklə Avropanın 16 dövləti Parisdə çağırılmış konfransda iştirak etdi. Bu konfransda planda iştirak edən hər bir dövlətə ayrılacaq vəsaitin həcmi barəsində müzakirələr aparıldı. Bunun əsasında da vəsaitin köçürülmə əməliyyatını asanlaşdırmaq üçün ABŞ-da ölkələrin iqtisadi vəziyyətini öyrənən və bunu əsasında da ona ayrılacaq vəsaitin həcmi müəyyən edən xüsusi dövlət təşkilatı yaradıldı.

Marşall planı əsasında Qərbi Almaniyaya yardım edilməsi ondan İkinci Dünya Müharibəsindən sonra məğlub dövlət kimi alınan təminat (təminat zərər görənlər ölkələrə verilir) ilə birgə müşayiət edilirdi.

Bu plan sonra 1951-ci ildə "qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi" qanunu ilə əvəz edildi. Qanun qəbul edildikdən və prezident tərəfindən təsdiqləndikdən sonra plana uyğun şəkildə 1948-ci ilin aprelin 4-dən 1951-ci ilin dekabrınadək ayrılan 12,5 milyard dollar vəsait plana qoşulan 16 ölkəyə onlarla aparılan müşavirədəki müzakirələrə uyğun olaraq paylanmışdı. Belə ki, İngiltərəyə – 1,324, Fransaya – 1,130, İtaliyaya – 1,3, Qərbi Almaniyaya 2,422 milyard dollar və s. məbləğində yardım edilmiş oldu (5, 133).

ABŞ etdiyi yardımın müqabilində o, dövlətlərdən tələb etdi ki, onların hakimiyyət orqanlarında bir dənə də olsun, kommunist partiyasından nümayəndə olmasın. Bunun əsasında da 1948-ci ildə müəyyən olundu ki, hakimiyyət orqanlarında heç bir dənə də olsun, kommunist yoxdur.

İkinci Dünya Müharibəsi nəticəsində Avropada dağıdılmış təsərrüfatı bərpa etməyə bu köməyi etməzdən əvvəl, ABŞ-ın özünün həmin ölkələrdəki daxili vəziyyəti öyrənməyi bir şərt kimi irəli sürülürdü. Ancaq Finlandiya, İspaniya və Avropanın "sovet modeli" əsasında qurulmuş sosialist ölkələri bu plana qoşulmadılar (13, 138).

NATO-nun yaradılması

ABŞ-ın bu dövrdə xarici siyasətindən NATO hərbi blokunun yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Əvvəlcə, Kanada və Brüssel paktına qoşulan ölkələrin (1948-ci il martın 17-də Çörçilin Fultonda çıxışı zamanı irəli sürdüyü "Birləşmiş Avropa" ideyası əsasında yaradılmışdı. Belə ki, Marşall planına qoşulan Avropa ölkələrini özündə birləşdirən "Qərb İttifaqı"nın) ABŞ-dakı səfirlikləri ilə ABŞ-ın dövlət katibinin nümayəndəsi R.Lovett gizli danışıqlara başladı. Artıq 1948-ci ilin sentyabrında ölkələr arasında razılıq əldə olundu və gələcək bloka Portuqaliya və İtaliyanın da daxil olunmasına icazə verildi (4, 243).

Beləliklə, ilkin mərhələdə blok iştirakçılarının sayı 12 dövlət oldu. Blok belə adlandırdı: Şimali Atlantika İttifaqı-NATO (North Atlantic Treaty Organization). 1949-cu ilin aprelin 4-də Belçika, Niderland, Norveç, Portuqaliya, İtaliya, Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ-ın xarici işlər nazirləri Vaşinqtonda Şimali Atlantika Paktını imzaladılar. Müqavilə 20 il müddətinə nəzərdə tutulurdu. Blokun baş qərargahının Brüssel şəhərində yerləşməsi qərarı alındı. Onun keçirdiyi konfransların isə rəsmi dili ingilis və fransız dilləri oldu. Vaşinqtonda bu pakt bağlanarkən onu imzalayan dövlətlər öz üzərlərinə öhdəçilik kimi aşağıdakıları götürdülər:

"Müqaviləni imzalayan tərəflər özlərinin əsas məqsəd, prinsip və inamlarını BMT nizamnaməsi əsasında və özlərini digər ölkə və xalqlarla birgə yaşamağa razılıq baxımından bu müqaviləni təsdiq edirlər.

Müqavilə imzalayan tərəflər qanuni, hüquqi və demokratik prinsiplərdən qaynaqlanan öz xalqlarının azadlığını və sivilizasiyasını qorumağa qərarlıdır.

Müqavilə imzalayan tərəflər Şimali Atlantika regionunun stabilliyinin və ümumi

rifahının gücləndirilməsinə öz töhfələrini verirlər.

Müqavilə imzalayan tərəflər dünyanın hər cür fəlakətlərdən qorunması və təhlükəsizliyi naminə kollektiv şəkildə öz səylərini birləşdirməyə qərarlıdırlar”.

Aprelin 5-də NATO-nun üzvü olan Avropa dövlətləri onlara vəd edilmiş hərbi və maliyyə köməkliliyini almaq məqsədi ilə ABŞ-a müraciət etdilər. buna müvafiq olaraq ABŞ hökuməti tərəfindən proqram hazırlandı və o, “Xarici dövlətlərə hərbi yardım haqqında” qanun layihəsi kimi 1949-cu il iyulun 25-də təsdiq üçün konqresə təqdim olundu. Qanun layihəsi bəyənilədi və qüvvəyə mindi (4, 244).

Beləliklə, Qərb və Şərq arasında “Soyuq” müharibə daha da güclənmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə (1945-2000-ci illər). Bakı: ADPU, 2010, 506 s.
2. Mustafayeva S., Qurbanova Ş., Cavadova Z. ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010-cu illər). Dərs vəsaiti. Bakı: s. n., 2011, 301 s. .
3. Mustafayeva S. ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi: 1918-2007. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2009, 350 s.
4. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). Dərslik. Bakı: Təhsil, ABU, 2003, 537 s.
5. Fətəliyev M, Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. II hissə 1945-2002-ci illər. Bakı: Adiloğlu, 2008, 343 s.
6. Bayramzadə E. Amerika prezidentləri. I nəşr. Bakı: Kitab klubu, 2012, 248 s.
7. Аптекер Г. Внешняя политика США и «холодная война». М.: Изд. иностр. лит., 1963, 424 s.
8. Лан.В.И. США в военные и послевоенные годы. (1940-1960). М.: Наука, 1978, 688 s.
9. Яковлев Н.Н. От Трумена до Рейгана: докрины и реальности ядерного века. М.: Молодая Гвардия, 1984, 417 s.

Summary

*Samaya Mustaphayeva
Zaripha Javadova*

The Foreign Policy of USA During H. Trump's Presidency

(Cold War, Kennan Telegram, Truman Doctrine, Marshall Plan, Organization of the NATO)

The article is devoted to US foreign policy under Harry Truman. This period echoes 1945-1952. This article first describes the nature of the Cold War. Later, talk about the Kennan telegram sent in 1946. We are talking about the problem of “avoid” and “avoidance”. In the article, the contents of the Truman doctrine were clarified and indicated that by this review, a turning point in US foreign policy had begun, and that US had begun to keep its focus in the Middle and Near East. Since then, the Near and Middle East has begun to be kept in the center of attention. The article gives an overview of the emergence of the Truman doctrine. It was also emphasized that this doctrine turned against the USSR. In the article, the “MARSHALL PLAN” was not ignored either. It was shown that the plan was put forward by the US Secretary of State Marshall in June 1947 and approved by the US Congress in April 1948. The article notes that the plan was primarily aimed at helping economies in Europe, which had been destroyed during World War II, and in fact made them economically dependent. The plan was applied to 16 European countries. 12 billion dollars worth of aid was also noted. It was also noted that most of this plan was allocated to AFR. The article also discusses the organization of NATO (the North Atlantic military bloc). It is also shown that the bloc was created by the US leadership as a military and political organization. The article shows that, one of the main manifestations of the Cold War was the creation of military units. The NATO was founded on April 4, 1949. When it was first formed, it had 12 members, including the United States, Canada, England, France, Norway, Iceland, Belgium, Luxembourg, the Netherlands, Portugal and Italy.

Key words: *H.Truman, USA, Kennan, Marshall, doctrine, plan*

Резюме

*Самая Мустафаева,
Зарифа Джавадова*

Внешняя политика США во время президентства Х.Трумэна
(Холодная война, Телеграмма Кеннана, Доктрина Трумэна, План Маршалла, Организация НАТО)

Статья посвящена внешней политике США в период президентства Гарри Трумэна. Этот период охватывает 1945-1952 годы. Работа впервые раскрывает сущность холодной войны. Затем она останавливается на телеграмме Кеннана, отправленной в 1946 году. Говорится о отказываемых задачах «предотвращения» и «избежания». В статье также раскрыто содержание доктрины Трумэна, выдвинутой 12 марта 1947 года, и указывается, что поворотным моментам во внешней политике США стал центром внимания на Ближнем Востоке.

В статье также показано, как возникла доктрина Трумэна. Также было подчеркнуто, что эта доктрина была направлена против СССР. План Маршалла также рассматривается в статье. Этот план был выдвинут госсекретарем США в марте 1947 года и одобрен конгрессом США в апреле 1948 года. В статье говорится, что этот план в первую очередь касается помощи европейским странам, которые были разрушены во время Второй мировой войны, но фактически она предусматривала политики экономического контроля. План охватывает 16 европейских стран. Стоит отметить, что эта помощь оценивается в 12 миллиардов долларов. Также отмечается, что большая часть этого плана выделена Федеративной Республике Германии. В статье также освещается вопрос организации НАТО, Североатлантического военного блока.

Это показывает, что блок был создан руководством США как военно-политическая организация. Одним из главных проявлений холодной войны было создание воинских частей. НАТО была создана 4 апреля 1949 года. Когда он был впервые сформирован, в нем было 12 членов – США, Канада, Англия, Франция, Норвегия, Исландия, Бельгия, Люксембург, Нидерланды, Португалия и Италия.

В статье, отражены основные направления внешней политики США после Второй мировой войны.

Ключевые слова: Г.Трумэн, США, Кеннан, Маршалл, доктрина, план

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 94

**AZƏRBAYCAN SSR SOVXOZ VƏ MAŞIN-TRAKTOR
STANSİYALARINDA KADR HAZIRLIĞI VƏ TƏYİNATI**
(1920-1930-cu illər)

Tofiq HƏSƏNOV*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29 noyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 27 dekabr 2019.
Received: 29 November 2019; accepted: 27 December 2019.*

Açar sözlər: Azərbaycan ,sovxoz, maşın, traktor, stansiya, kadr

Giriş

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra may ayının 5-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin torpaq haqqında verdiyi dekretə əsasən bəylərə, xanlara və mülkədarlardan, Bakı, Gəncə, Şuşa, Şəki, Quba, Naxçıvan, Lənkəran şəhərlərində yaşayan varlı əhali və sənaye sahibkarlardan müsadirə olunmuş 1382947 desyatın torpaq milliləşdirilərək zəhmətkeşlərin ixtiyarına verilməsi adı ilə Şura hökumətinin nəzarəti altına keçdi (49, s. 20).

Müsadirə olunmuş torpaqları 160 desyatından çox nümunəvi malikanə sahələrində Qəza İnqilab Komitələri, XI Ordunun Siyasi Şöbələri və Fövqəladə Komitələri tərəfindən sovxozlar təşkil etmək üçün toxunulmaz elan edildi (48, s. 21).

Azərbaycan K(b)P-nin II qurultayı respublika xalq təsərrüfatı sahəsində konkret tədbirlər hazırlayarkən sovxoz quruculuğu məsələsinə xüsusi diqqət yetirdi (4, s. 23-46). Şura hökuməti sovxozların təşkili işini düzgün həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığı nəzdində Sovxozlar Şöbəsi yaradıldı. Sovxoz quruculuğuna dair müvəqqəti "Əsasnamə" verildi (9, v. 25-28, 91-92). Hər bir sovxoz üçün təxmini işçi ştatları müəyyən olundu və maliyyə vəsaiti buraxıldı.

1920-ci il noyabr ayının 26-ı 30-dək Bakıda torpaq və meşə işçilərinin I Ümum-azərbaycan konfransı keçirildi. Konfransda sovxozların təşkili işində olan nöqsanların aradan qaldırılması üçün, Sovxozları təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməyin vacib olmasına dair qərar qəbul olundu (10, v. 298). Konfrans həmçinin zor gücünə təşkil olunmuş sovxozların bacarıqsız təsərrüfat rəhbərləri tərəfindən acınacaqlı vəziyyətə düşməsini nəzərə alaraq (11, v. 299) sovxozlar üçün kənd təsərrüfatı kadrlar hazırlamaqdan ötrü qısa müddətli kənd təsərrüfatı kursları, habelə kənd təsərrüfatı texnikumları açmaq üçün qəti tədbirlər görməyi lazım bildi (9, v. 91-91).

1923-1929-cu illərdə Azərbaycan SSR sovxozlarında kadr hazırlığı və təyinatı

Bakı fəhlələri respublikada sovxoz təsərrüfatlarının yaradılmasında kadrlar vasitəsilə yaxından köməklik edir və onları hamiliyə götürürdülər. Balaxanı-Sabunçu mədənlərinin fəhlələri Quba qəzası kəndlərinə, Suraxanı fəhlələri Göyçay qəzası kəndlərinə hamilik edirdilər. 1924-cü ilin aprel ayına kimi Bakı fəhlələri kəndlərə 230 nümayəndə göndərmişlər. Bu fəhlə nümayəndəlikləri kəndlilər arasında böyük siyasi iş aparmaqla bərabər kənd təsərrüfatı avadanlığının təmir olunmasında kəndlilərə kömək edirdilər (2, s. 339).

Respublikada kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə "Azərşərab" idarəsinin nəzdində olan hər bir sovxozda kimyəvi laboratoriya yaradıldı

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: leo_558@mail.ru

və mütəxəssislərlə təmin olundu. Bundan başqa, 1922-ci ilin payızından 1923-cü ilin yayına kimi Gəncə, Şuşa, Şamaxor, Göyçay, Nuxa (hazırda: Şəki), Qazax, Quba, Salyanda kənd təsərrüfatı ziyanvericiliyinə qarşı mübarizə məntəqələri təşkil olundu (55, s. 29).

Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığı korluq çəkən Gəncə qəzasının sovxozlarına 250 ədəd müxtəlif kənd təsərrüfatı aləti göndərdi. Bu sovxozlarda olan aqronom məntəqələri yenidən təşkil olundu (59, s. 39). 1924-1925-ci il təsərrüfat ilində respublikada, o cümlədən sovxozlarda xam torpaq sahələrinin yararlı hala salınması işi daha da genişləndirildi. Azərbaycan respublikası rəhbərliyi RK(b)P XIY konfransının qərarlarını və Azərbaycan Kommunist(b)P MK-nın “kəndə doğru” şüarını həyata keçirərək, kənddə təsərrüfat işini gücləndirmək üçün 1924-cü ilin mayından 1925-ci ilin dekabr ayına qədər Azərbaycan kəndinə daimi işə 351 qabaqcıl fəhlə göndərilmişdir (32). Sovxozların torpaq sahələrinin artırılmasına baxmayaraq, bu sosialist təsərrüfatı zəif inkişaf edirdi. Respublikada olan bəzi sovxozlarda aqronomik tədbirlərə lazımı əhəmiyyət verilmirdi. 24 aqronom məntəqəsindən düzgün istifadə olunmurdu. Bu məntəqələr kənd təsərrüfatına lazımı köməklik göstərmirdi (51, s. 42). Bunu nəzərə alan Şura hökuməti 1925-ci il fevral ayının 29-da Azərbaycan K(b)P MK “Sovxozlar haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərarla yerlərdə sovxoz təsərrüfatlarına zəif rəhbərlik olunması xüsusi olaraq qeyd olunurdu (51, s. 42).

Texniki avadanlığın sovxozlar arasında düzgün bölüşdürülməməsi, mütəxəssislərin çatışmaması, yeni sovet təsərrüfatı quruculuğu sahəsində olan təcrübəsizlik özünü aydın göstərirdi. Bu səbəblərə görə sovxozlar getdikcə zəifləyir, nəticədə ixtisar olunur, onların torpaq sahələri icrayə və çox vaxt isə ətraf kəndlilərin istifadəsinə verilir.

Rusiya K(b)P MK partiya və sovet təşkilatlarından sovxozların saxlanılmasına, onların ixtisar olunmasına yol verilməməsini və sovxozların möhkəmləndirilməsini tələb etdi. Azərbaycan K(b)P MK-si Moskvanın göstərişlərin əsas tutaraq sovxozlarda təsərrüfat quruculuğu işlərini daha da genişləndirmək məqsədi ilə sovxozlara buraxılan maliyyə vəsaitinin artırılması haqqında qərar qəbul etdi (29, s. 43).

Respublika rəhbərliyi bir çox sovxozlara yoxlama komissiyaları göndərdi. Rusiya K(b)P MK-nın 1925-ci aprel plenumu sovxozları təsərrüfatca möhkəmləndirmək, onları xırda dağınıq kənd təsərrüfatlarına nümunə olmasına və sovxozlara mədəni yardım göstərilməsi məsələsini günün ən mühüm vəzifəsi kimi irəli sürdü: “...iri dövlət kənd təsərrüfatına – sovxozlara hər vasitə ilə yardım etmək və onları möhkəmləndirmək lazımdır; sovxozlar mədəni iri təsərrüfatı idarə etmək mənasında nümunə olmalı və ətrafdakı kəndli əhaliyə təsərrüfat yardımı ilə mədəni yardımı göstərməlidirlər” (26, s. 36). Rusiya K(b)P MK-nın 1925-ci il aprel plenumunun qərarı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Xalq Təsərrüfat Komissarlığı respublika partiya təşkilatlarının rəhbərliyi altında sovxozları təşkilat təsərrüfatca möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. 1924-cü ilin mayından 1925-ci ilin dekabr ayına kimi Azərbaycan kəndinə daimi 351 qabaqcıl fəhlə göndərilmişdi (42). Yalnız 1927-ci il ərzində fəhlələr tərəfindən 15 kolxoz, kooperativ və maşın şirkəti təşkil olunmuşdu (25, s. 222).

Bu tədbirlərlə yanaşı, sovxozların işində böyük nöqsanlar var idi. Bu nöqsanlar sovxozların uzun müddət fəaliyyət göstərməsinə mane olurdu. 1928-ci ildə Azərbaycanda ümumi əkin sahəsi 4,4 min hektar olan 13 sovxoz var idi (2, s. 368), 1928-ci ildə onların respublika kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunda sosialist təsərrüfat formasının xüsusi çəkisi cəmi 1,5 faiz təşkil etmişdir (2, s. 369). Sovxozlarda aqronomik tədbirlərlə əhəmiyyət verilmirdi. Respublikanın kənd bölmələrində təşkil olunmuş 24 aqronom məntəqələrindən düzgün istifadə olunmurdu. Həmin məntəqələr kənd təsərrüfatına lazımı köməklik göstərmirdilər (29, s. 42).

1925-ci ilin əvvəlində Azərbaycan SSR-də 20 maşın yoldaşlıq və kənd təsərrüfat arteli var idisə, 1927-ci ilin oktyabr ayında onların sayı çoxalaraq 150-yə çatmışdır. Onlar

bütün kənd təsərrüfatının 0,8 faizini əhatə edirdilər. Bu vaxta kimi də daha 5 sovxoz təşkil olunmuşdur (54, s. 68, 83-84, 87).

Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında 1924-1925-ci təsərrüfat ilində 54 traktor işlədiyi halda, 1927-1928-ci təsərrüfat ilində traktorların sayı 591-ə çatdırılmışdır (40, 24). 1927-ci ildə hər bir sovxozda kənd təsərrüfatı alətlərini təmir edən emalatxana var idi. Təkcə taxılçılıq və texniki bitkilər sovxozlarında 610 at gücündə 30 traktor işləyirdi. Bu illərdə kənd təsərrüfatı maşınları kirayə məntəqəsi 70-ə çatmış və 30 təmir emalatxanası təşkil olunmuşdur (40, s. 24).

1923-1928-ci illərdə respublika kəndlərinə 18 min kotan, 5 dəmir mala, 450 taxıl-səpən maşın göndərilmişdir ki, bunların da bir hissəsi sovxozlara verilmişdir. 1927-1928-ci təsərrüfat ilinin axırlarında "Azərşərab" trestinə nəzdində olan sovxozlar kənd təsərrüfatı alətləri ilə 70 faiz, Qaraçala sovxozu 100 faiz, Nəriman Nərimanov adına sovxoz 90 faiz, qalan sovxozlar isə orta hesabla 50 faiz təmin olunmuşlar (29, 49-50). 1925-ci ildə Azərbaycanda təşkil olunmuş 29 aqronom məntəqəsinin sayı ildən-ilə artırılaraq 1928-ci ildə 50-yə çatdırılmışdır. Aqronom məntəqələrində bu illər ərzində 690 mühazirə oxunmuş, 540 min ton taxıl təmizlənmiş, kənd təsərrüfatı sahəsində əldə olunmuş nailiyyətləri nümayiş etdirən xüsusi sərgilər təşkil olunmuşdur. Oxunan mühazirələrdə və nümayiş etdirilən sərgilərdə yoxsul və ortabab kəndlilərə kənd təsərrüfatında becərmə işlərinin düzgün təşkili yolları göstərilirdi (10, v. 10,12).

1927-1928-ci təsərrüfat ilində Azərbaycanda 20281 hektar ümumi torpaq sahəsi olan 15 sovxoz var idi. Onların səkkizi Gəncə qəzasında, dördü Quba qəzasında, biri Göyçayda, biri Salyanda, biri isə Naxçıvan MSSR-da yerləşirdi (29, s. 50-51).

1927-1928-ci illərdə sovxozların təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq, onların xırda kəndli təsərrüfatları ilə əlaqələri ildən-ilə genişlənmişdi. Sovxozlar ətraf kəndlilərlə daim əlaqələr saxlayırdılar, onlara kənd təsərrüfatı alətləri ilə yardım edir, cins toxum verir, torpağın aqrotexniki qaydada becərilməsi haqqında kəndlilər arasında xüsusi söhbətlər və elmi mühazirələr təşkil edirdilər. 1925-1928-ci illərdə təkcə Qaraçala pambıqçılıq sovxozu ətraf kəndlilər arasında 150-dən artıq söhbət keçirmişlər. Qaraçala sovxozunda yaradılmış xüsusi aqronom məntəqəsi 70 kotan, 765 xış, 560 müxtəlif kənd təsərrüfatı aləti ilə təmin edilmişdir. 1927-1928-ci il təsərrüfat ilində Dadaş Bünyadzadə adına sovxozda 6450 nəfər kəndlilin iştirak etdiyi 76 mühazirə təşkil olunmuşdur (29, s. 53).

Şura hökumətinin göstərişləri və əmrləri əsasında bəy, xan və mülkədarların məhsuldar torpaq sahələrində yaradılan sovxozlar özünü güclü kənd təsərrüfatı müəssisəsi kimi doğrulda bilməmişdi. Sovxozlarda olan torpaq sahələrində, nə də mövcud kənd təsərrüfatı alətlərindən kifayət qədər istifadə edə bilmirdilər. Onların təsərrüfatdan götürdükləri məhsul olduqca az idi. Sovxozlarda mütəxəssislər; xüsusilə aqronomlar, baytarlar, hesabdarlar və sairə ixtisaslı peşəkarlar çatışmırdı. Sovxozlarda yeni kənd təsərrüfatı alətləri olduqca az idi. Mütəxəssislərin olmaması üzündən bəzi sovxozlara təsadüfi, heç bir təsərrüfat işindən xəbəri olmayan adamlar Bakıdan təyin olunur, onlar isə səriştəsiz olaraq rəhbərlik edirdilər.

Şura hökuməti SSRİ dövlətinin bütün ərazisində olduğu kimi Azərbaycan SSR-nin kənd təsərrüfatı sahəsində yaradılmış sovxozları genişləndirmək və təşkilat-təsərrüfatca möhkəmləndirmək üçün əməli tədbirlər görməyə başladı. ÜYK(b)P MK-nın 1928-ci il iyul plenumunun qərarları ilə əlaqədar olaraq, 1928-ci ilin avqust ayının 1-də SSRİ XKS "İri taxılçılıq sovet təsərrüfatlarının yaradılması haqqında" xüsusi dekret verdi (56, s. 421). Ölkədə yeni sovxozlar təşkil etmək üçün dövlət xadimi M.İ.Kalininin sədrliyi ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Azərbaycan hökuməti MK-nın 1928-ci il iyul plenumunun qərarını rəhbər tutaraq respublikada mövcud olan sovxozları möhkəmləndirmək və yeni sovxozlar təşkil etmək üçün ayrı-ayrı qəzalarda olan xam torpaqlar müəyyən olundu. Xalq Torpaq

Komissarlığı yanında mütəxəssislərdən ibarət yaradılmış xüsusi komissiya Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Gəncə, Quba, Bakı və Salyan qəzalarında 30-dan artıq torpaq ərazisinin təbii coğrafi şəraitini yoxlayıb başa çatdırdı (41).

Eyni zamanda kənd təsərrüfatı mütəxəssislərdən ibarət yoxlama briqadaları təşkil edilib qəzalara ezam olundular. 1928-ci ilin iyun ayında XTK tərəfindən göndərilmiş komissiya Ağdam qəzasının Ləmbəran (hazırda Bərdə rayonu ərazisinin daxilində yerləşir) yaxınlığında 5 min hektar xam torpaq sahəsində yoxlama işinə başlandı (41). Mil düzündə yeni sovxoz yaratmaq üçün mütəxəssislər torpaq sahələrini öyrənməyə göndərildi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Lisaqor (Keçəl dağ – Turş-Su) adlanan yerdə südçülük sovxozu təşkil etmək üçün təsərrüfat quruculuğu işinə başlandı və bu işin yerinə yetirilməsi üçün 50 min manat pul ayrıldı (14, v. 26).

Azərbaycan K(b)P-nin 1929-cu ilin sentyabr ayında keçirilmiş IX qurultayının qərarlarına əsasən sovxozların torpaq sahələrinin genişləndirilməsi və bəzi sovxozların təsərrüfatca zəif olmaları ilə əlaqədar olaraq, torpaq sahələrinin icarəyə verilməsinə son qoyuldu (35).

ÜİK (b) P MK-nin 1929-cu il 11 aprel tarixli qəzası əsasında Azərbaycan SSR Xalq Komissarlar Soveti, Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığı nəzdində müstəqil Mərkəzi Sovxozlar İdarəsi təşkil etmək haqqında 1929-cu il 11 aprel tarixli qərarı qəbul etdi (57, s. 873).

Cənubi Qafqaz XKS-nin sovxoz təsərrüfatlarını genişləndirmək haqqında 21 noyabr 1929-cu il tarixli qərarı ilə (29, s. 68) əlaqədar 1930-ci ildə yeni sovxozların təşkili üçün Azərbaycan SSR XTK xam torpaqları təbii-coğrafi şəraitini öyrənmək işini daha da genişləndirdi. Azərbaycan XTK-nin sovxoz quruculuğu haqqında 29 sentyabr 1930-cu il tarixli qərarına (16, v. 1-2) əsasən Lənkəran rayonunda Subtropik bitkilər, ... bostançılıq və çəltik sovxozları təşkil etmək üçün Qızıl Ağac, Avdehan yaylağında 5639 hektar, Lənkəran şəhəri yaxınlığında 2135 hektar torpaq sahəsi öyrənilməyə və bu yerlərdə sovxozlar təşkil etmək qərarına alındı (13, v. 33).

1929-cu il oktyabr ayında Mərkəzi Sovxozlar İdarəsi təşkil edildi. 1929-cu il noyabrın ayının 1-də vahid müstəqil idarə kimi öz fəaliyyətinə başladı (13, v. 33). Öz fəaliyyətini genişləndirən MSİ yanında aqronomiya, zootexnika, inşaat və maliyyə işlərinə baxan xüsusi şöbələr təşkil olundu.

1926-1927-ci təsərrüfat ilində yerli təşkilatların ixtiyarına verilmiş sovxozlar Azərbaycan Mərkəzi Sovxozlar İdarəsinin ixtiyarına verildi. Respublika rəhbərliyinin görmüş olduğu əməli tədbirlər nəticəsində sovxozların sayı ilbəl artmışdır. 1928-ci ildə 20281 hektar torpaq sahəsi olan 15 sovxoz (yerli təşkilatların ixtiyarına verilmiş sovxozlarda bura daxildir) var idisə (29, s. 78), 1930-cu ilin axırlarında ümumi torpaq sahəsi 128,6 min hektar olan 26 sovxoz olmuşdur (15, v. 8). 1931-ci ilin əvvəllərində 284610 hektar ümumi torpaq sahəsi olan 46 sovxoz olmuşdursa (17, v.18), 1931-ci ilin axırlarında ümumi torpaq sahəsi 400 min hektar olan 70 sovxoz olmuşdur (23, v.63).

1930-cu ilin axırında respublikada altı yeni heyvandarlıq sovxozu, 1931-ci ildə isə daha yeddi sovxoz yaradılmışdır (2, 407). Nəticədə 1932-ci ildə ümumi torpaq sahəsi 520 min hektar, ümumi əkin sahəsi 70,3 min hektar olan 88 sovxoz olmuşdur (15, v. 8; 2, 417). Sovxozların torpaq sahələri respublikanın torpaq sahəsinin 6,1 faizini təşkil edirdi (58, s. 157-158).

Şura hökuməti dövlət təsərrüfatları olan sovxozlara buraxılan maliyyə vəsaitinin planlı surətdə düzgün istifadə olunmaması, sovxoz quruculuğunda təsərrüfatsızlığa səbəb olurdu. Sovxozlar külli miqdarda ziyan çəkir və borca düşürdülər. Nəticədə sovxozların sayı RSFSR-in mərkəzi rayonların nisbətən az olaraq qalmaqda idi. 1929-cu ildə respublikada cəmi 13 sovxoz olmuşdur (16, s. 192).

Şura hökuməti Bakı proletariatının Azərbaycan kəndinə təsirini gücləndirmək üçün

1929-cu ilin yaz əkininin keçirilməsinə kömək məqsədilə kəndə 28 təmir briqadaları (16, s. 224), kənd bölgələrində yerli təşkilatlara kömək göstərmək üçün iki ay müddətinə 500 könüllü fəhlə göndərildi (26, s. 538). Bu müddət ərzində iki minə qədər kəndə kömək göstərmiş, 500-ə qədər cinayət aşkara çıxarılmışdır (43). 1929-cu ilin ikinci yarısında kəndlərdəki siyasi təşkilatlara 250 fəhlə və 145 nəfərdən ibarət bir qrup təmir briqadası, 100 nəfər fəhlə dairələrə taxıl və pambıq tədarükünün keçirilməsinə, 120 nəfərdən ibarət təşviqat briqadası və 50 nəfər xüsusi olaraq partiya-sovet işinə göndərilmişdi. Ümumiyyətlə 1929-cu ilin avqust ayından oktyabr ayına kimi kəndə cəmi 665 adam yola salınmışdı (42).

Azərbaycan kəndinə yüzlərlə traktor və digər kənd təsərrüfatı texnikası göndərilmişdir. Əgər 1925-1926-cı ildə respublikanın kənd təsərrüfatında 253 traktor var idisə, 1928-1929-cu ildə onların sayı 602 olmuşdur (5, v. 217). Həmin 602 traktordan 249-u kolxozlarda, 60-ı pambıq kooperativ şirkətlərində, 46-sı sovxozlarda və başqa dövlət kənd təsərrüfatlarında və 247-si universal şirkətlərində işləyirdi (5, v. 217).

ÜİK(b)P MK-nın 1929-cu il noyabr plenumunun qərarlarına uyğun olaraq, Azərbaycan K(b)P MK-nın dekabr plenumu kəndə 500 nəfər Bakı fəhləsini göndərməyi qərara aldı. 1929-cu ilin sonu və 1930-cu ilin əvvəlində Laçın, Qaryagin (hazırda: Füzuli), Gəncə, Qaradonlu (hazırda: İmişli), Quba, Salyan partiya komitələrinin köməyi ilə 4 min nəfərdən artıq işçi sovxoz quruculuğuna cəlb olunmuşdu. 1930-cu ildə 350 nəfər fəhlə yenidən kəndə göndərildi (7, v. 129).

1929-cu ilin may ayında keçirilmiş Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikalarının Y Sovetlər qurultayında xalq təsərrüfatının inkişafına dair birinci beşillik planın müzakirəsi vaxtı kolxoz və sovxoz quruculuğunu genişləndirməyin vacib olması barədə müvafiq qərar qəbul olunmuşdur (28, s. 284).

Azərbaycan K(b)P ÜİK(b)P MK-nın 1928-cü il iyul plenumunun qərarlarını rəhbər tutaraq ali məktəblər, texnikumlar və qısa müddətli kurslar vasitəsi ilə sovxozlar üçün mütəxəssislər hazırlamaq işini daha da canlandırdı.

1930-cu illərdə Sovxoz və Maşın-Traktor Stansiyalarında kadr hazırlığı və təyinatı

1931-ci ildə respublikada yeni açılmış 23 kəndli-gənclər məktəbinə 314 nəfər cəlb olunmuş, Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna 578 nəfər və doqquz Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna 1662 nəfər qəbul olunmuşdur, RSFSR-in ayrı-ayrı şəhərlərinə 90 nəfər, Daşkənd Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna təhsil almaq üçün xeyli adam göndərmişlər (29, s. 129).

Əski SSRİ dövlətində olduğu kimi, Azərbaycan SSR-nin kəndlərinə verilmiş yeni texnikadan istifadə etmək üçün mütəxəssis çatışmazlığını aradan qaldırılmasının yeganə yolu fəhlə sinfinin yardımı olmuşdur. Azərbaycan fəhlə sinfinin kənd təsərrüfatında həyata keçirilən sosialist dəyişikliklərdəki fəaliyyəti ildən-ilə daha kütləvi xarakter alırdı. Bakı fəhlələrinin köməyi ilə sovxozlar üçün xeyli ixtisaslı işçi, traktorçular, mexaniklər, avtomobil sürücüləri, dəmirçilər və inşaat işçiləri hazırlayan kurslar təşkil olunmuşdur. 1929-cu ilin fevral ayında Bakıda 90 nəfərlik aqronomluq, Mərdəkanda 120 nəfərlik traktorçuluq, Gəncə, Ağdam və Salyanda kənd təsərrüfatı texnikumları yanında 100 nəfərlik pambıqçılıq texniki hazırlayan, kənd təsərrüfatı aqro-texnikasını öyrənmək üçün 9 min nəfəri əhatə edən altı həftəlik kurs təşkil olunmuşdur (34). Qaraçala sovxozunda ixtisaslı sovxoz işçiləri hazırlayan 375 nəfərlik xüsusi məktəb açılmışdır (33). Bununla bərabər Şamxor (hazırda: Şəmkir), Qaraçala, Mil, Alabaşlı, Çərmədil, Şollar, Trud-Sarıca, D.Bünyadzadə, Əzizbəyov adına sovxozlarda sovxozlar üçün ixtisaslı işçilər hazırlayan "sovxozçu" məktəbləri təşkil edilmişdir. Bu məktəblərə sovxozların qabaqcıl işçiləri və ətraf yerlərdən gələn kəndlilər cəlb olunurdular (37).

1930-cu ildə yaz əkini gedişi zamanı 1084 nəfər müxtəlif kənd təsərrüfatı mütəxəssisi onlardan 360 nəfər təsərrüfat rəhbəri hazırlanıb sovxoz və kolxozlara göndərilmişlər (29, 127). RSFSR MİK və XTK Azərbaycanda olan sovxozlara 33 nəfər yüksək ixtisaslı kənd təsərrüfatı mütəxəssisi göndərdi (29, s. 107).

Azərbaycan K(b)P-nın X qurultayı 31 may 1930-cu ildə çağırıldı. Qurultay kolxoz və sovxoz quruculuğu işində buraxılmış səhvlərin dərhal düzəldilməsini başlıca vəzifə kimi irəli sürdü. Qurultay kolxoz və sovxozların pambıq əkini sahələrini genişləndirməkdə rayon partiya təşkilatlarına kömək məqsədi ilə özünün 50 nəfər nümayəndəsini pambıq rayonlarına göndərməyi qərara aldı (29, 70). Müxtəlif peşə sahibləri olan fəhlələr kəndə gedərək kolxoz və sovxoz quruculuğunda yaxından olaraq iştirak edirdilər. 1930-cu ilin yanvar ayının əvvəllərinə qədər 462 nəfər müxtəlif ixtisasa malik Bakı fəhlələri kəndə göndərilmişlər (45). 1930-cu il yanvarın 3-də keçirilmiş Bakı dairəsinin Sovetlər qurultayı respublikada sovxoz və kolxoz təsərrüfatlarının sürətlə genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan kəndlilərinə yardım məsələsini müzakirə etdi və fevral ayının sonu və mart ayının əvvəllərində kəndə 350 nəfər Bakı fəhləsi göndərilməsini təşkil etdi (44). 1930-cu ilin fevral-mart aylarında Bakıdan kəndə göndərilmiş 350 nəfər fəhlənin bir qismi sovxozlara işləməyə getmişlər (7, v. 129). 1930-cu ilin mart ayında Şuşa rayonunun Müsəlmanlar kəndi yaxınlığındakı xam torpaqlarda bir sovxoz və Kürdəmir rayonu Ərəbmehdibəyli kəndində Cərmədil maldarlıq sovxozu təşkilinə başlandı (29, s. 71).

1930-cu ilin may ayından 1931-ci ilin dekabr ayınadək isə Bakıdan sovxoz və MTS-lərə 1478-işçi göndərilmişdir (2, 410). Sovxozlarda və MTS-lərdə özfəaliyyət fəhlə kooperativləri, azı 1500 fəhləsi olan müəssisələrdə qapalı fəhlə kooperativləri təşkil edilirdi (2, s. 412).

Azərbaycan K(b)P MK, MNK və BK-nin 1930-cu il noyabr plenumunun Azərbaycan kəndinə göndərilmək üçün müxtəlif ixtisaslı 1000 işçinin səfərbərliyi haqqında qərarına əsasən (46), 1000 nəfər partiya, komsomol və sovet işçisi səfərbərliyə alıb respublikanın sovxoz və kolxozlarına göndərildi (3, 494). Onlarla bərabər Bakının sənaye sahələrində çalışan gənclərin böyük hissəsi səfərbərliyə alınıb sovxoz təsərrüfatlarında çalışmaq üçün kəndlərə göndərildi (29, s. 94).

Azərbaycan K(b)P MK bürosu 1931-ci il iyul ayının 29-da sovxozların işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsinin vəziyyəti barədə məsələni müzakirə edərək, sovxozlara yeni işçi qüvvəsi səfərbərliyə almaq haqqında geniş qərar qəbul etdi və yeni səfərbər olunmuş mütəxəssisləri sovxozlara göndərmək üçün tədbirlər görüldü. Təkcə 1931-ci ilin avqust ayında sovxoz və kolxozlara 436 nəfər müxtəlif ixtisasa malik Bakı fəhlələri sovxozlara-kəndlərə göndərilmişlər (45).

1930-1931-ci il təsərrüfat ilində Bakı fəhlələrinin təşəbbüsü ilə Qaraçala pambıqçılıq, Gəncə üzümçülük və D.Bünyadzadə adına sovxozlarda təşkil olunmuş kurslarda 250 nəfər mexanizator hazırlanaraq ayrı-ayrı sovxozlara, o cümlədən Şollar, Qusarçay və Mil sovxozlarına göndərilmişlər (16, s. 264).

1931-ci ildə bir sıra iri sovxozlarda dörd, altı və səkkiz aylıq kurslar açıldı. Sovxozlarda açılmış qısa və uzun müddətli kurslarda aqronomlar, zootexniklər, hesabdarlar, briqadirlər və mexanizatorlar hazırlanırdı. 1931-ci ildə Orconikidze adına taxılçılıq sovxozunda Bakı fəhlələrinin köməyi ilə açılmış traktorçuluq kursunda 100 nəfər qabaqcıl sovxoz işçisi və ətraf kəndlərdən gəlmiş işçilər cəlb olunmuşlar (29, s. 128). Həmin ildə Qaraçala pambıqçılıq sovxozunun təşəbbüsü ilə Salyanda açılan traktorçuluq kursunda 105 nəfər traktorçu hazırlanıb sovxoz və kolxozlara göndərilmişlər (36).

Respublikanın ən iri kolxozlarında – Mil, Şamxor, Şollar, Mingəçevir, Qaraçala, Çərmədil, Trud-Sarıca, M.Əzizbəyov, D.Bünyadzadə, Orconikidze və s. sovxozlarda ixtisaslı işçilər hazırlayan məktəb – “sovxozçular” (fabrik-zavod şagirdi məktəbi tipində) sovxozlar üçün mütəxəssislər hazırlayan məktəb təşkil olundu. Bu məktəblərə 470 nəfər

sovhoz işçisi və kolxozçu cəlb olunmuşlar. Azərbaycan K(b)P MK-nın tapşırığı ilə Bakıda açılmış xüsusi kurslarda 1931-ci ildə sovhozlar üçün 45 direktor, 39 mühasib, 27 təsərrüfat hissəsi üzrə direktor müavini, 40 hesabdar, 19 aqronom, 11 zootexnik hazırlanmışdır (25, s. 128-129). Texnikumlarla birlikdə sovhozların təşkil etdikləri kurslarda 4150 nəfər mütəxəssis işçi, onlardan 275 nəfər bağban hazırlanıb ən çox ehtiyacı olan sovhozlara göndərilmişlər (25, s. 128). 1931-ci ilin axırlarında sovhozların əksəriyyəti mütəxəssislərlə təmin olunmuşdur. 1931-ci ildə Mil pambıqçılıq sovhozlarında digər kənd təsərrüfatı mütəxəssislərindən başqa 52 ali və orta ixtisaslı kənd təsərrüfatı mütəxəssisi, M.Əzizbəyov adına sovhozda 9, Qaraçala sovhozunda 33 aqronom, 5 sayılı üzümçülük sovhozunda isə 20 ixtisaslı işçi, təkcə Orconikidze adına taxılçılıq sovhozunda 417 nəfər müxtəlif ixtisaslı işçi çalışmışdır (29, s. 130).

Azərbaycan K(b)P MK-nın çağırışına cavab olaraq təkcə 1931-1932-ci təsərrüfat ilində 10354 nəfər komsomolçu gənc respublikanın kəndlərinə göndərilmişdir ki, onların da bir hissəsi sovhozlara getmişlər. Eyni zamanda Azərbaycan Lenin Kommunist Gənc-lər İttifaqı Mərkəzi Komitəsi 115 nəfər qabaqcıl komsomol işçisini sovhoz və kolxozlara kömək üçün kəndlərə göndərmişdir (29, s. 103).

1932-ci ilin aprel ayında Oktyabr inqilabı adına Bakı neftayırma zavodunun kom-somolçuları yeddi briqada təşkil edib, Qaraçala sovhozuna, Lənkəran və Gəncə rayonla-rına göndərmişdilər (55).

1932-ci il mart ayının 2-də Azərbaycan KP MK sovhozlar üçün mütəxəssislər ha-zırlamaq məsələsini müzakirə etdi. Mərkəzi Komitə sovhozlara işləmək üçün 28 briqadir, 320 nəfər traktorçu, 43 MTS direktoru, 340 nəfər ixtisaslı fəhlə hazırlamaq üçün qərar qəbul etdi. Sovhozlar nəzdindəki kurslara yeni işçilər cəlb etdilər. Qaraçala, Mil və Trud-Sarıca sovhozlarında traktorçular hazırlayan əlavə kurslar açılmışdır (29, s. 130).

Azərbaycan KP-nin 1932-ci ilin yanvar ayında keçirilmiş XI qurultayının qərarı ilə əlaqədar olaraq sovhozlara göndərilən ixtisaslı fəhlələrin sayı xeyli artdı. Təkcə 1932-ci ilin aprelində Bakıdan sovhoz və kolxozlara 320 nəfər ixtisaslı fəhlə göndərildi (49). Onlarla yanaşı olaraq yaz əkininə hazırlıq işlərinə kömək üçün sovhoz və kolxozlara 238 çilingər, 12 tokar, 72 dəmirçi və 27 dülgər göndərilmişlər (19, v. 106).

1932-ci ilin sonu və 1933-cü ilin əvvəllərində Bakıda səkkiz aylıq mühasiblik, altı aylıq və bir aylıq hesabdarlıq, Qaraçalada iki aylıq traktor briqadirləri kursu, digər so-vxozlarda ixtisaslı işçi hazırlayan kurs, doqquz aylıq aqronom hazırlayan kurs açılmışdır (22, v. 180).

1932-ci ilin mart ayına qədər təkcə Mil sovhozundakı kurslarda 875 nəfər ixtisaslı işçi, o cümlədən 178 nəfər traktorçu, 30 nəfər traktor briqadiri, 70 nəfər sahə briqadiri və digər ixtisaslı işçilər hazırlanmışdır (52, v. 33). 1932-ci ildə bu kurslarda 100-ə qədər aqronom, 1933-cü ilin aprel-may aylarında isə 132 nəfər mühasib və hesabdar müavini, 28 nəfər təlimatçı, 30 nəfər briqadir, 32 nəfər aqrotexnik, 530 nəfər traktorçu, 897 nəfər ixtisaslı fəhlə hazırlanaraq sovhoz və kolxozlara göndərilmişdir (22, v. 180).

İxtisası artırmaq və texniki biliklər təbliğ etmək üçün Həmkarlar İttifaqları böyük iş aparırdılar. Onlar 4458 fəhləni əhatə edən 103 texniki dərnək təşkil etmişdilər. 1932-ci ilin əvvəlinə yaxın müəssisə və idarələrdə Ali həmkarlar İttifaqı Şurası yanındakı “Tex-nikaya yiyələnmə” cəmiyyətinin 44 özəyi var idi (2, s. 419).

Şura hökuməti tərəfindən Bakıdan Azərbaycan kəndlərinə göndərilən fəhlələr, yer-lərdə kooperativin birliklərinin üstünlüklərini kəndlilərə şərh edir, kənd təsərrüfat koope-rasiyasının sadə formalarını yaratmaqda və təcridən kooperativləşmənin yüksək istehsal formasına-kənd təsərrüfatının kollektivləşməsinə keçməkdə onlara kömək edirdilər. Yalnız 1927-ci ildə kəndlərə göndərilmiş fəhlələr tərəfindən 15 Kolxoz Kooperativ və Maşın Şirkəti təşkil olunmuşdur (21, v. 362).

Azərbaycan kəndlilərinin kəndlərdə yeni, sovet quruculuğuna dönüş etməsində

Maşın-Traktor Dəstələri və Stansiyaları (MTD və MTS) böyük rol oynamalı idilər. Kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarında birləşdirilmiş iri torpaq sahələri güclü texnika vasitəsilə səmərəli becərilə bilərdi. Azərbaycan Respublikasında 1929-cu ildə və 1930-cu ilin əvvəlində Maşın-Traktor Dəstələri və Maşın-Traktor Stansiyaları yox idi. Yalnız 1930-cu ilin mart ayında respublikanın iki ən böyük pambıq əkin rayonlarında Bərdədə və Qasım İsmayılovda (hazırda Goranboy rayonu adlanır) 143 traktordan ibarət Maşın-Traktor Stansiyaları, sonradan isə Naxçıvan MSSR-nin Nəraşen rayonunda (hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu) MTS-i fəaliyyətə başladı (2, s. 385). 1930-cu il may ayının 1-nə qədər Azərbaycan kənd təsərrüfatında əsasən pambıqçılıq rayonlarında 574 traktordan ibarət 49 Maşın-Traktor Dəstələri və 92 rayon emalatxanaları xidmət göstərirdilər (2, s. 385). Azərbaycanın bütün pambıqçılıq rayonlarında MTS-lər yaradıldı. 1930-cu ildə respublikada 143 traktoru olan iki MTS olmuşdursa, 1931-ci ildə 839 traktoru olan 19 MTS fəaliyyət göstərirdi (53, s. 31). Respublikada olan MTS və sovxozlarda 2300 traktor var idi (3, s. 522).

1928-ci ildə Azərbaycanda olan sovxozları gücləndirmək üçün 4289 manat, 1929-cu ildə 8289 manat, 1930-cu ildə 10067 manat, 1931-ci ildə 24839 manat, 1932-ci ildə 77314 manat xərc qoyulmuşdur (18, v. 7). 1928-ci ilə nisbətən 1932-ci ildə sovxozlara verilən xərc 18,26 dəfə artmışdır (hesablama müəllifindir (18, v. 7).

Respublikada sovxoz quruculuğunun ehtiyacları üçün 1929-cu ilə nisbətən üç dəfə çox vəsait sərf olunmuşdur. Nəticədə sovxozların bazası xeyli möhkəmləndi. Əgər 1928-ci ildə sovxozlara cəmi 39 traktor var idisə, 1930-cu ildə onların sayı 169-a, 1931-ci ildə isə 685-ə çatmışdır (2, s. 407).

Kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və Maşın-Traktor Stansiyalarının yaradılması, kənd təsərrüfatı istehsalında yeni texnikasının tətbiq olunması kənd təsərrüfatı fəhlələrinin sayının artmasına səbəb oldu. 1932-ci ilin avqust ayında respublikanın sovxoz və MTS-lərində təxminən 32 min işçi çalışırdı (8, s. 418). 1933-cü ildə təkə sovxozlarda işləyən fəhlələr 21463 nəfər olmuşdur. Sovxozlarda çalışan fəhlələrin 12397 nəfəri mövsümü və müvəqqəti çalışanlar, 9066 nəfəri isə daimi çalışan fəhlələr olmuşdur (24, s. 323).

ÜİK(b)P MK və MNK 1933-cü il 7-12 yanvar tarixli birləşmiş plenumu ölkədə kənd təsərrüfatının vəziyyətini təhlil edərək, ...MTS və sovxozların siyasi şöbələrinin yaradılmasına qərar verdi (27, s. 210). 1933-cü il iyun ayına kimi Azərbaycanda 38 Siyasi Şöbə təşkil olundu. Onların 29-u MTS-lərdə, 9-u isə sovxozlarda idi. Bu siyasi şöbələrdə çalışanların 70-faizi 1921-ci ilə kimi partiyaya daxil olmuş kommunistlərdən ibarət idi (2, s. 510). Siyasi şöbələr Şura hökumətinin kənd əhalisini nəzarətdə, qorxu içərisində saxlamaqla ÜİK(b)P və onun MK-nın inzibati amirlik siyasətini həyata keçirən dövlət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərirdi (2, s. 512).

1933-cü ildə Gəncə, Mil, Mingəçevir, "Qırmızı Samux", Şamaxı, Qaraçala, Alabəşli, Qarayev, Şollar, Çərmədil, Trud-Sarıca, M.Əzizbəyov adına və D.Bünyadzadə adına sovxozlarda siyasi şöbələr təşkil olundu (58, v. 50-58). Sovxoz və MTS-lər yanında təşkil olunmuş Siyasi Şöbələrə 106 nəfər mütəxəssis göndərilmişdir (6, v. 300).

1933-cü ilin yanvar ayında respublikada 1153 traktora malik 29 MTS fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan 25-i pambıqçılıq rayonlarında işləyərək, 2135 kolxoza xidmət edirdi (1, s. 281).

Şura hökuməti Bakıdan MTS-lərin Siyasi Şöbələri savadlı, ideyaca möhkəm rəhbər və yüksək ixtisaslı texniki kadrlarla möhkəmləndirilməsi üçün minlərlə işçini ora isə göndərmişdir. 1933-cü ildə Bakıdan MTS-lərlə ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün 200 aqronom, aqrotexnik, hidrotexnik, mexanik və başqa mütəxəssislər göndərmişlər (47).

MTS və sovxozlarda traktor parkının güclənməsi və mürəkkəb kənd təsərrüfatı maşınlarının artması ilə əlaqədar olaraq 1933-cü ildə Göyçay və Alpoutda traktorçular, Prişibdə isə kombaynçılar məktəbi təşkil edilmişdir. Bir il ərzində məktəblərdə 490

traktorçu, 219 briqadir, 34 mexanik, 35 tornaçı-briqadir və 34 kombaynçı hazırlanmışdır (1, s. 298). 1934-cü ildə əski SSRİ dövlətinin hər yerində olduğu kimi, Azərbaycan SSR-də yeni MTS-lərin yaradılmasına xüsusi qayğı göstərilmişdir. Nəticədə 1934-cü ildə respublikada üç yeni MTS təşkil olunmuşdur. Azərbaycan SSR-də 1934-cü ildə MTS-lərin 22046 at gücünə malik, 1526 traktoru olan 40 MTS olmuşdur ki, onların 27-si pambıq rayonlarında təşkil olunmuşdur (30, s. 52).

ÜİK(b)P MK-nin noyabr 1934-cü il tarixli plenumu kənd təsərrüfatında Siyasi şöbələrin məsələsini müzakirə etdi. Plenum MTS və sovxozlarda Siyasi Şöbələrin adı partiya orqanlarına çevrilməsinə və rayon partiya komitələri ilə birləşdirilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur (19, s. 293-294). Siyasi şöbələrin mövcud olduğu 1933-1934-cü illər ərzində SSRİ və o cümlədən Azərbaycan SSR-də kənd əhalisinə qarşı amansız tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan SSR-nin yüz minlərlə kənd əhalisi həbs, sürgün və ölümə məhkum olunmuşlar.

MTS və sovxozların təsərrüfat işlərinin yüksəldilməsində Bakıda 1935-ci ilin iyul ayında keçirilmiş pambıq tarlalarının zərbəçi traktorçularının və briqadirlərinin birinci Azərbaycan toplantısının böyük əhəmiyyəti oldu. Toplanışda MTS və sovxoz direktorları, zərbəçi mexanizator və briqadirlər çıxış edərək, respublikada kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi işində əldə olunmuş nailiyyətləri və nöqsanları geniş surətdə göstərdilər. Respublikanın kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi sahəsində MTS-lərin qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi diqqət verilməsi irəli sürüldü (19, v.137).

1935-ci ildə respublika MTS-lərinə 1084 traktor, 20 kombayn, 60 mexaniki taxıldöyən maşın, 145 yük avtomobili və 903 kotan gətirilmişdir. MTS-lərdə bütün markalı traktorları işlətmək üçün 2768 traktorçu, 9 traktor briqadiri, 5 mexanik və 163 traktor briqadiri, 56 mexanik və 163 avtomobil sürücüsü (52, s. 630), 1700 traktorçu hazırlanmışdır (30, s. 56).

1936-cı ildə Azərbaycan SSR rayonlarında MTS-lər yeni texnika ilə təchiz olunmuş, kənd təsərrüfatı texnikasına ehtiyacı olan rayonlarda yeni MTS-lər təşkil olunmuşdur. 1936-cı ildə Salyan rayonunda Xalqarabucaq MTS-i, Qasım İsmayılov (hazırda: Goranboy) rayonlarında Goranboy MTS-i, Samux rayonunda ikinci bir MTS-i, Vartaşendə (hazırda: Oğuz), Astarada və Qazaxda üç yeni MTS-lər yaradıldı (65, s. 16). Nəticədə MTS-lərin sayı 54-ə çatmışdır (12, v. 26-28). Onların yeni kənd təsərrüfatı texnikası ilə təmin olunması işi gücləndirilmişdir. 1936-cı ildə respublika MTS-ləri üçün 330 "STZ", 70 "ÇTZ", 562 "Universal", 1200 çiyidsəpən maşın, 210 toxumsəpən maşın, 101 mürəkkəb taxıldöyən, 97 yük avtomobili gətirilmişdir (50, s. 16).

Yeni texnikanın respublikaya gətirilməsi ilə yanaşı olaraq onları işlədən mexanizator kadrların hazırlanmasına ciddi fikir verilmişdir. 1936-cı ildə respublika MTS-lərində faktor və digər kənd təsərrüfatı maşınlarını idarə etmək üçün 3499 traktorçu, 263 traktor briqadiri, 183 mexanik hazırlanmışdır (52, s. 661).

Nəticə

1937-ci ildə respublikada MTS-lərin sayı 57-yə çatmışdır. MTS-lərin maddi-texniki bazası iki dəfə, traktor parkı 3,7 dəfə, yük avtomaşınlarının sayı 32,4 dəfə artmışdır. 1937-ci ilin axırlarında respublika tarlalarında 5,6 min traktor, 454 kombayn və 1159 avtomaşın (avtosisternlər də daxil olmaqla) işləyirdi (2, s. 534). 1937-1940-cı illərdə MTS-lərin sayı artaraq 67-yə, sovxozların sayı isə 50-yə çatmışdır (1, s. 393, 408). Təsərrüfatında həyata keçirilən iqtisadi-siyasi dəyişikliklər nəticəsində 1937-ci il yanvarın 1-də respublikada bütün kəndli təsərrüfatlarının 84,3 faizi, 1939-cu il iyulun 1-də 97 faizi, 1940-cı ildə 98,3 faizi sovxoz və kolxozlarda birləşmişdir (29, s. 160).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə. VI c. (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı: Elm, 2000, 568 s.
2. Azərbaycan tarixi. II cildə. III c., I hissə. Bakı: Elm, 1973, 548 s.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyasının tarixinin öçerkləri. Bakı: Azərnəşr, 1964, 818 s.
4. Azərbaycan KP-nin qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları (1920-1937); 4 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1987, 712 s.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi arxivi. İnv: № 1856, v.217.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi: f.1,siy.1, iş 1, v.300.
7. ARPIİSSA, f.27, siy.1, iş.17, v.129.
8. ARPIİSSA, f.115, siy.74, iş.316, v.50-58.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f.271, siy.1, iş.9, v.25-28; 91-92.
10. ARDA, f. 196, siy.2, iş. 168, v.10,12.
11. ARDA, f. 271,siy.1, iş. 346, v.298-299.
12. ARDA, f. 411, siy.1, iş. 280, v.26-28.
13. ARDA, f. 443, siy.2. iş 229, v.1-2; 4.
14. ARDA, f. 706, siy.2, iş. 43, v.26.
15. ARDA, f. 796, siy.1, iş 1167, v.8.
16. ARDA, f. 796, siy.2, iş 229, v.1-2.
17. ARDA, f.796, siy.2, iş 845, v.18.
18. ARDA, f. 796, siy.2, iş 1197, v.7.
19. ARDA, f.1114, siy.1, iş.2062, v.106.
20. ARDA, f.1114, siy.1, iş 3452, v.137.
21. ARDA, f. 1503, siy. 1, iş 12, v.362.
22. ARDA, f.2173, siy.1, iş 167, v.33; 180.
23. ARDA, f.2527, siy. 1, iş.2, v.63.
24. Azərbaycan SSR sosialist quruculuğu. Statistik külliyyatı. Bakı: Союзпереучот, 1935, 430 c.
25. Azərbaycan SSR-nin 40 illiyi. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960, 392 s.
26. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. II hissə. (1924-1930). Bakı: Azərnəşr, 1954, 748 s.
27. Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. III hissə. (1930-1954). Bakı: Azərnəşr, 1953, 763 s.
28. ZSFSR fəhlə-kəndli hökumətinin qanuniyyə və binəgüzarlığı külliyyatı. Tiflis, 1929, №15.
29. Qüdrətov D.H. Birinci beşillikdə Azərbaycanda sovxoz quruculuğu (1928-1932-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 182 s.
30. Şıxlinski Z.B. İkinci beşillik illərində Azərbaycan fəhlə sinfi və kolxozçu kəndlilərin itti-faqının möhkəmlənməsi (1933-1937-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, 152 s.
31. "Gənc işçi" qəzeti, 22 aprel 1932-ci il.
32. "Kommunist" qəzeti, 25 fevral 1925-ci il
33. "Kommunist" qəzeti, 19 fevral 1929-cu il.
34. "Kommunist" qəzeti, 21 mart 1929-cu il.
35. "Kommunist" qəzeti, 17 aprel 1930-cu il.
36. "Kommunist" qəzeti, 2 aprel 1931-ci il.
37. "Kommunist" qəzeti, 5 mart 1932-ci il.
38. "Kommunist" qəzeti, 5 may 1932-ci il.
39. Qüdrətov D.H. Birinci beşillikdə Azərbaycanda sovxoz quruculuğu (1928-1932-ci illər). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 182 s.
40. "Yeni kənd" jurnalı, № 4, 1925-ci il.
41. "Yeni yol" qəzeti, 2 avqust 1928-ci il.
42. "Бакинский рабочий» qəzeti, 16 oktyabr 1929-cu il.
43. "Бакинский рабочий» qəzeti, 20 oktyabr 1928-ci il.

44. «Бакинский рабочий» qəzeti, 6 yanvar 1930-cu il.
45. «Бакинский рабочий» qəzeti, 14 aprel 1930-cu il.
46. «Бакинский рабочий» qəzeti, 17 aprel 1932-ci il.
47. «Бакинский рабочий» qəzeti, 12 yanvar 1932-ci il.
48. Бунядаде Д.Х. Десять лет на стройже социализма. Баку: Азгиза, 1930.
49. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сб. документов. Баку: Азернешр, 1988. 519 с.
50. Итоги выполнения народного хозяйственного плана Азербайджанской ССР за 1936 год. Баку: Азернешр, 1937, 21 с.
51. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 705 с.
52. Машино Тракторные станции и колхозы в 1936 году. Москва: Сельхозиздат, 1937, 67 с.
53. Народное хозяйство Азербайджана (Справочник). Баку: Изд-во АГУ. 1991, 415 с.
54. Обзор деятельности правительства Азербайджанской ССР 1927 и 1928 гг. Баку. Управление СНК-а и БЭС, 1929, 464с.
55. Революции и постановления IV съезда АКП (б). Баку, 1922.
56. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. 1928, № 48.
57. Собрание узаконенный и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. 1930, №24.
58. «Социалистическое хозяйства Закавказья», 1932, № 4-5.
59. Военному съезду Азербайджанской Коммунистической Партии (б). Баку, 1928, 66 с.

Резюме

Тофик Гасанов

Подготовка и направление кадров в совхозах и машино-тракторных станциях Азербайджанской ССР в 1920-1930-х годах

В статье описывается обширная подготовка и назначение Совхозов и тракторных станций в сельскохозяйственном секторе Азербайджанской ССР на основе обширных архивных материалов, статистической литературы и периодических изданий, а также политика, проводимая советским правительством в сельскохозяйственном секторе республики после завоевания Азербайджана в апреле 1920 года.

Чтобы обеспечить продовольствием население Республики, политический департамент XI армии, Чрезвычайная комиссия и Революционные комитеты объявили, что более 160 десятин конфискованной земли будут неприкосновенными для создания совхозов. При земельном управлении Азербайджана был создан отдел Совхоза, а также был издан «Устав» о создании Совхоза.

При исследовании данной темы было выявлено, ведущая роль бакинских рабочих в обучении и назначении совхозов, предоставлении различного сельскохозяйственного оборудования и надлежащем использовании финансовых ресурсов. Учреждение Центрального сельскохозяйственного управления в октябре 1929 года, машинно-тракторных бригад и машинно-тракторных станций, созданных в начале 30-х годов, повлияло на развитие сельского хозяйства в стране.

В 1931 году были открыты 23 новые сельские молодежные школы для квалифицированных кадров и подготовки для совхозов и машинно-тракторных станций, 578 человек прошли обучение в Институте сельского хозяйства и 1 662 человека прошли обучение в девяти сельскохозяйственных техникумах. Тысячи совхозов и сотрудников МТС прошли обучение на краткосрочных курсах для повышения квалификации и подготовки. В стране были создана школа «Совхозов» для подготовки специалистов для крупнейших колхозов и совхозов.

В статье показано что в 1928-1931 гг. было увеличена финансовая поддержка совхозов в 18, 26 раза, в 1932 г. в совхозах и МТС работало уже 32 000 человек, а в 1933 г. только в совхозах работало 21 463 человек, в том числе 12 397 сезонных работников и 9066 из них были временными участниками. В статье указывается, что в 1933 году в СССР было только 29 МТС, в 1936 году число МТС достигло 54, а в 1940 году - 67.

Ключевые слова: Азербайджан, совхоз, машина, трактор, станция, кадр

Summary

Tofiq Hasanov

***Personnel Training and Organization of State Farms (Sovkhoz)
and Machine-Tractor Stations Azerbaijan SSR (1920-1930) years***

The article describes the extensive preparation and appointment of state farms and tractor stations in the agricultural sector of the Azerbaijan SSR on the basis of extensive archival materials, statistical literature and periodicals, as well as the policy pursued by the Soviet government in the agricultural sector of the republic after the conquest of Azerbaijan in April 1920.

In order to provide food for the population of the Republic, the 11th Army Political Department, the Extraordinary Commission and the Revolutionary Committees announced that more than 160 acres of confiscated land would be inviolable for the creation of state farms. Under the land administration of Azerbaijan, a department of the state farm created, and a "charter" on the creation of the state farm published.

When researching this topic, it was revealed that the leading role of Baku workers in the training and appointment of state farms, the provision of various agricultural equipment and the improper use of financial resources. The establishment of the Central Agricultural Administration in October 1929, machine and tractor brigades and machine and tractor stations, established in the early 30s, influenced the development of agriculture in the country.

In 1931, 23 new rural youth schools were opened for qualified personnel and training for state farms and machine-tractor stations, 578 people were trained at the Institute of Agriculture and 1,662 people were trained at nine agricultural technical schools. Thousands of state farms and MTS employees trained in short-term courses to improve their qualifications and training. A school of state farms was created in the country to train specialists for the largest collective and state farms.

The article study that in 1928-1931 financial support for state farms was increased by 18.26 times, in 1932 32,000 people were already working at state farms and MTS, and in 1933 only 21,463 people were working at state farms, including 12,397 seasonal workers and 9066 of them were temporary participants. The article states that in 1933 there were only 29 MTS in the USSR, in 1936 the number of MTS reached 54, and in 1940 already 67.

Key words: *Azerbaijan, sovkhoz, machine, tractor, station, personnel*

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN PARLAMENT SƏNƏDLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Zaur MƏMMƏDOV*
Nurlanə MƏLİKLİ**

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 2 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 25 dekabr 2019.
Received: 2 December 2019; accepted: 25 December 2019.*

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, Naxçıvan

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar Naxçıvan ətrafında yeni konkret tarixi şəraitdə sosial və ictimai-siyasi qüvvələrin yeni nisbəti yaranmışdı. Cümhuriyyətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə baş vermiş sosial və siyasi proseslər bir-biri ilə çox sıx əlaqəli inkişaf edirdi. Bu proseslər daxili və xarici amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirən bir mənzərə yaratmışdı. RSFSR Çar Rusiyasından miras qalmış millətçilik ideologiyasını hər vaxt müdafiə və inkişaf edərək, çox mürəkkəb şəraitdə müsəlman aləmini parçalamaq, bu regionda ona arxa ola biləcək xristian dövləti – Ermənistan Respublikası yaratmaq məqsədi ilə cəhdlərini daha da genişləndirirdi. Rusiya Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycandan qoparıb imperiyaya birləşdirilmiş ölkəmizin tarixi torpaqlarının – İrəvan quberniyasının, həmin əraziyə tabe edilmiş Naxçıvan diyarının, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarının süni surətdə yaradılmış Ermənistan birləşdirilməsini elan etdi [1, s. 7].

Naxçıvan diyarına 1828-30-cu illərdə köçürülmüş və orada məskunlaşmış erməni əhalisi diyarda vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə çalışırdı. Naxçıvandakı ermənilərə, xarici silahlı qüvvələrə arxalanan Ermənistan Respublikası Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirirdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya dövlətləri Ermənistan Respublikasına hərtərəfli yardım göstərirdilər. Naxçıvan erməniləri diyarın təkləndiyindən və daxildəki ziddiyyətlər, habelə hakimiyyətsizlik məngənəsində boğulduğundan istifadə edərək Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistan birləşdiriləcəyi barədə şayiələr yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər. Erməni qüvvələri vəziyyətin mürəkkəbliyindən, qarışıqlıqdan istifadə edərək, “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürürdü [7].

1. Naxçıvanda Araz-Türk Respublikasının yaranma zərurəti

1918-ci ilin yayında Naxçıvan ikitərəfli təhlükə ilə rastlaşdı. Bir tərəfdən Naxçıvana köçürülərək məskunlaşan erməni əhalisi bu diyarın Ermənistan birləşdiriləcəyi barədə yayılan şayiələrdən ruhlanaraq, Naxçıvana Ermənistanın bir hissəsi kimi baxır və diyarın müxtəlif yerlərində hər cür fitnəkarlıq törədirdilər. Digər tərəfdən isə daşnakların ingilislərdən geniş yardım alaraq Culfanı öz əlinə keçirmiş qaniçən Andranik Ozanyan Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talan edir, dinc əhalini kütləvi surətdə qırırdı: Yaycı, Dizə, Düylün, Süst, Çeşməbasar, Tumbul və b. kəndlər tamamilə dağıdılmışdı. Lakin bu

* dosent, Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: mammadovzaur@mail.ru

** doktorant, Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: nurlanamalikli@yahoo.com

azgınlıqlara baxmayaraq, müttəfiq dövlətlər – İngiltərə və Fransa daşnakların hərbi əməliyyatlarına yardım göstərdiklərini bildirməkdə davam edirdilər [1, s. 8].

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək əhali özünü müdafiə məqsədiylə 1918-ci ilin 3 noyabr tarixdə Qafqazda altıncı olan Araz-Türk Respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi. Araz-Türk Respublikasının əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi 8696 kv.km olmaqla tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi. Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri, hökumətin sədri isə Əmir bəy Əkbərzadə oldu. Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyi ilə yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı. Araşdırma zamanı Cümhuriyyətin yaranmasında əsas məqsəd aşağıdakılar görünür:

1. Erməni-daşnakların bölgəyə dair əsassız ərazi iddialarını gerçəkləşdirmələrinə, burada öz hakimiyyətlərini yaratmalarına, yerli türk-müsəlman əhalisinin soyqırımına qarşı birgə mübarizə;

2. Qafqazda gedən proseslər və baş verən hadisələrlə əlaqədar Azərbaycandan müvəqqəti olaraq ayrı düşən Naxçıvan mahalının tezliklə AXC – tərkibinə qatılması.

Bununla yanaşı, Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə türklərin Naxçıvan diyarı ilə əlaqələrinin mövcudluğu davam etməkdə idi. Belə ki, türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuşdu. Bundan başqa, türklərin Naxçıvanda 5 zabit və 300 əsgəri qalırdı. Araz-Türk Respublikası qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (1918 noyabr – 1919 mart) baxmayaraq, «bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsinə, bölgənin ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını və bununla da ADR-in ərazi bütövlüyünü təmin etdi» [1, s. 9]. Lakin Araz-Türk Respublikası aşağıdakı səbəblərə görə tezliklə süquta uğradı:

- ermənilərin güclü hərbi və siyasi-diplomatik təzyiqi;
- ingilislərin Azərbaycan tərəfi dəstəkləməməsi və ermənipərəst mövqe tutması;
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bölgələri və oradakı dövlət quruluşu ilə kifayət qədər əlaqələrin yaradılmaması, ona yetərlincə hərbi-siyasi yardım göstərə bilməməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Araz-Türk Cümhuriyyətinin süqutu ermənilərin 1919-cu ilin əvvəlində bölgəyə hücumları ilə bağlı yaranan ağır və mürəkkəb şəraitlə də əlaqəli idi. Araz-Türk Respublikasının əhəmiyyəti və onun qısamüddətli fəaliyyətinin nəticəsi ondan ibarət idi ki, o, Azərbaycan üçün çox gərgin bir dövrdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı birgə mübarizə aparılması məqsədilə birləşdirilməsində müəyyən rol oynadı və ən başlıcası isə mahalın ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını qorudu, bununla da Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi [2, s. 335].

Azərbaycan hökumətinin öz dövlət ərazisi Naxçıvan bölgəsində suveren hüquqlarını həyata keçirməsi, mahalın idarə olunmasında onun iştirakının təmin edilməsi zəruri məsələ idi. Bu zərurət müsəlman əhalisinin problemlərinin çevik həllini, burada xüsusi general-qubernatorluğun təşkilini şərtləndirirdi. Azərbaycan hökuməti özünün 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan general-qubernatorluğunu (arxiv sənədlərində "Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu", habelə "Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar rayonlarının müvəqqəti general-qubernatorluğu" adlanır) yaratdı. Həmin qərara əsasən də Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağırov isə onun köməkçiləri təyin olundular, həmçinin yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün DİN-in 20 milyon manatlıq

fondundan 500 min manat pul ayrıldı. General qubernatorluğun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Şura formalaşdırıldı. Lakin, Naxçıvan general-qubernatorluğu müəyyən obyektiv (bölgənin Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələrin qurulmasındakı çətinliklər) və subyektiv (bölgədəki siyasi qüvvələr və nüfuzlu şəxslər arasındakı ixtilaflar) səbəblərə görə geniş və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsə də, hər halda onun yaradılması, eləcə də tədbirləri ilə bölgənin Azərbaycan hökuməti ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsində müəyyən rol oynadı [2, s. 267].

Ümumiyyətlə 1917-1921-ci illərdə Naxçıvan ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Türkiyə kimi dövlətlərin maraq dairəsində idi. İrəvanın güzəştindən sonra ermənilər Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın da onlara verilməsi məqsədilə eyni ssenari tətbiq etməyə çalışdılar. Onlar kütləvi qırğınlar vasitəsilə əhalini qırmaq, onlarda qorxu yaradaraq ərazilərin boşaldılmasına çalışırdılar. Mənbələrdən məlum olur ki, Naxçıvan ərazisində ermənilər tərəfindən öldürülənlərin sayı 64 500 nəfərə yaxın olmuşdur. Bu da təqribən bölgə əhalisinin üçdə biri edirdi [8].

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və parlamenti hərbi-siyasi vəsitalərdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsinə və ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verməmiş və bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda Naxçıvana hərbi və maddi köməkliklər göstərmiş, lakin bütün bunlarla yanaşı, özlərinin çətin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətlə qarşılaşdıqlarından bir sıra hallarda məqsədlərinə tam nail ola bilməmişlər. Bölgə əhalisinin igidliyi və qəhrəmanlığı sayəsində Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış, nəhayət, Moskva və Qars müqavilələrinə uyğun olaraq, 1921-ci ilin martında və oktyabrında Azərbaycanın tərkibində ona muxtariyyət statusu verilmişdir.

2. Naxçıvan problemi AXC-nin parlament iclaslarında

Naxçıvan hadisələri AXC parlamentinin bir sıra iclaslarının əsas müzakirə mövzusu olmuş və naxçıvanlıların erməni təcavüzünə qarşı əzmkar mübarizəsi dəfələrlə parlamentdə təqdir edilmişdir. Naxçıvan əhalisi bölgənin Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılması üçün inadla mübarizə aparırdı. Belə ki, parlamentin 8 yanvar 1919-cu il tarixli 7 sayılı iclasında nəzərə çatdırılan naxçıvanlıların 1919-cu il 4 yanvar tarixli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış müraciətində Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilirdi. Müraciətdə deyilirdi: “1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq, 1918-ci ilin iyun ayına qədər erməni hərbi hissələri tərəfindən İrəvan quberniyasında 200-dən artıq müsəlman kəndi yandırılmış, əhalinin böyük əksəriyyəti öldürülmüş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur. Müsəlmanların kütləvi şəkildə yaşadıkları İrəvan quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin, Şərur qəzaları erməni qoşunları tərəfindən tutmağa başladığı vaxt dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi öldürülür, bir hissəsi də öz yaşayış yerlərini tərk edərək dağlara çəkilib İran sərhədlərinə keçməyə məcbur olmuşdular ki, burada onları hər dəqiqə ölüm gözləyirdi. Məcburi təmizlənmiş yerlərə, «Osmanlı Ermənistanından» qaçmış erməniləri yerləşdirirlər» [1, s. 9-10; 3, s. 67]. İrəvan müsəlmanlarının müraciətindən o da məlum olur ki, quberniyanın tarixi Azərbaycan torpaqları olmasına baxmayaraq, ermənilər müsəlmanları buradan zorla qovmaqla bu mahalları müsəlmanlardan təmizləyib onların yerinə erməni mühacirlərini yerləşdirmək niyyətindədirlər və hökumətdən xahiş olunurdu ki, məsələnin ciddiliyini nəzərə alaraq onu sülh konfransında müzakirəyə çıxarsınlar. İrəvan müsəlmanlarının hökumətə ünvanladığı müraciəti nəzərə alaraq parlamentin üzvü Sultan Məcid Qənizadə təkidlə tələb edərək bildirir ki, quru etiraz müsəlman bacı və

qardaşlarımızın dərdinə əlac etməz. Ermənilər bunu anlamırlarsa, İngiltərə, Fransa, Amerika nümayəndələrinə etirazımızı bildirib asayişin təmin olunmasına çalışmalıyıq [3, s. 67-68; 5, s. 103; 6, s. 229-230].

Parlamentin 25 yanvar 1919-cu il tarixli 9 sayılı iclasında M.Ə.Rəsulzadə Naxçıvan və Şərur qəzalarında erməni azğınlığı haqqında növbədənənar bəyanatında bildirdi: “Naxçıvan və Şərur uyezdlərində və İrəvan quberniyasının sair yerlərində müsəlmanlar türklər başında yenə təzədən top qumbaraları partlayır, müsəlmanlar min dürlü əzab və cəfalara düçar olurlar. Hələ erməni-gürcü konfransında əsgər təxrisi müzakirə edildikdə ermənilər demişlər ki, bizim daxili düşmənlərimiz var, asilərimiz var, onları tabe və tədib üçün əsgər lazımdır, ona görə qanunumuzu muzdu buraxa bilməyəcəyiz. Məgər bu düşmənlər yazıq, torpaqlarından əl çəkmək istəməyən zavallı naxçıvanlılar imiş, məgər bu düşmənlər istiqlalıyyət istəyən, heç kəsə qul olmaq istəməyib, müstəqil yaşamaq arzusunda olan müsəlmanlar imiş? Əlbəttə, hökumət bu xüsusda tədbirlər görməli, nahaq tökülən qanların önünü almağa çalışmalıdır” [3, s. 85; 6, s. 287-288].

Parlamentin 21 iyul 1919-cu il tarixli №57 sayılı iclasında müzakirəyə çıxarılan hökumət daxilində təftişat və təhqiqat komissiyasının təşkili haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi zamanı Naxçıvan qəzası nümayəndəsi Qasım bəy Camalbəyov çıxışında bildirir ki, İrəvan quberniyasında olan müsəlmanların halı çox təhlükəlidir. Bir yer yoxdur ki, müsəlmanlar tərəfindən erməni hökumətindən narazılıq bizə çatmasın. Aldığımız məlumata görə kiçik Vedi ermənilər tərəfindən dağılmışdır. Ancaq, nəzərinizi buna cəlb etməyə məcburam ki, İrəvan müsəlmanlarının halı xeyli fəna və təhlükəlidir. Naxçıvanda və qeyri yerlərdə müsəlmanları hədsiz incidirlər. O, məsələnin həllinin vacibliyini vurğulayaraq əlavə edir: “bu işlərin gələcəkdə ağır nəticələri ola bilər ki, bunun nəticələri bizim məmləkətdə də zühur etsin. Bunun qabağını almaq üçün bizim də dövlət ya parlaman erməni hökuməti ilə ya qeyrilə nə növ eyləyirsə eyləsin, ancaq tədbirlər görsün. Bunun qabağını almaq üçün bir mera görsün. Yoxsa belə başına buraxmaq olmaz. Bu saat Vedi ermənilər tərəfindən bombardıman edilir. Burası 30 parakənddir. Böylə getsə, hamı dağılar. Və təhlükənin nəticəsi nə ola bilər” [3, s. 386-387].

Parlamentin 22 dekabr 1919-cu ildə keçirilən 109-cu iclasında danışan parlamentin üzvü Aslan bəy Səfikürdinski o illərdə naxçıvanlıların əzmkar mübarizəsinə diqqət çəkərək demişdir: “...*Sonra Naxçıvan, Zəngəzur, Vedibasara məsələlərinə keçəlim. Naxçıvan və Vedibasara səsləri bütün Avropaya çıxdı, çünki onların nümayəndələri qəzetlərə xəbər verirlər və hökumətlərini xəbərdar etdilər. Bir vaxt erməni hökuməti və ingilis nümayəndələri getdilər Naxçıvan və Vedibasara, orda istiqbal etdilər, sonra isə fəhlə camaat onları qovub Azərbaycan Cümhuriyyəti şöbəsinə təşkil etdilər. Böylə qeyrətli camaatı gözdən salmaq olmaz*” [4, s. 338; 7, s. 186].

Parlamentin 9 mart 1920-ci il tarixli 132-ci iclasında ingilislərin Qafqazda erməni-pərəst siyasəti haqqında danışılmışdı. Bu parlament iclasında əsas müzakirə mövzusu Qarsda müsəlmanlara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən qırğınlar olmuşdur. Qeyd olunan bölgələrdə ermənilərə dəstək göstərmək məqsədilə ingilislərin ermənilərə avtomobil-lə gümüş pul göndərməsi məsələsini məhz bu iclasda parlamentin üzvü Əliheydər Qarayev səsləndirmişdir. İngilislərin erməni-pərəst siyasətini tənqid edən Qarayev deyirdi: “*Odur ki, Qarabağda, Zəngəzurdə, Karsda, bugün-sabah Naxçıvanda və Şərurda da erməniləri müsəlmanların üstünə qaldırır, məzkurların işçilərini qırmaqla bugün-sabah bu siyasətlə hətta Azərbaycanın içini də tutacaqlar. Bu bədbəxt meşşan daşnakların qabağını almaq asandır, lakin onların dalında duran böyük qüvvəni yıxmaq lazımdır. Unutmayın ki, həqiqətə açıq gözlə baxmalıyıq. Bu gün bədbəxt mişqflardan bir şey çıxmaz. Siz gərək o qüvvəyə inanmayasınız. Qəzetlərdə oxudunuzmu ki, Fransa imperia-listləri general Andranikə böyük bir medalyon vermişdir. Əcəba bu medalı nə kimi qəhrəmanlıqlara görə vermişlər? Haman qəhrəmanlıqlara görəmi ki, Naxçıvan, Şərur və bir*

çox başqa müsəlman yerlərini yer ilə yeksan etmişdir” [4, s. 356; 7, s. 434].

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, Araz-Türk Respublikasının yaradılması tarixi zərurətdən irəli gəlmiş və əsas məsələ AXC hökumətinə, yerli xalqa kömək və qətlialımların qarşısını almaq məqsədli olmuşdur. Naxçıvan məsələsi - ərazinin müdafiəsi, soyqırım və d. problemlər AXC siyasətinin prioritet istiqamətlərindən olmuşdur. Hər zaman hökuməti xüsusilə parlament iclaslarında geniş müzakirələr aparılmışdır.

Nəticə

Beləliklə, parlament iclaslarının və sənədlərinin təhlilindən aydın olur ki, 1918-1920 illərdə Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Culfa və Ordubadda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını cinayətləri dəhşətli, faciəli şəkildə aldı. Bunlar Cənubi Qafqaz sərhədləri çərçivəsindən çıxaraq, mühüm bir beynəlxalq problemə çevrildi. Ermənistanın xarici qüvvələrə arxalanaraq Naxçıvana hücumları, hakimiyyət çəkişmələri buradakı vəziyyəti daha çıxılmaz hala salmışdı. Əhalinin xeyli hissəsi qaçqına çevrilmişdi, aclıq hökm sürürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti və Hökuməti Naxçıvandakı vəziyyəti dəfələrlə müzakirə edərək qəti qərarlar qəbul etmiş, Naxçıvan əhalisi özünü Azərbaycandan ayrı təsəvvür etmədiyini döndə-döndə bəyan etmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan. Naxçıvan: Naxçıvan, 2010, 383 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 584 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, I c., Bakı, 1998, 427 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar): 2 cildə, II c., Bakı, 1998, 434 s.
5. Əmrahov Z. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda 1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərini öyrənmək üçün mənbə kimi”, *Strateji təhlil*, Say 1-2 (23-24), 2018, s. 99-110.
6. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). I cild. Bakı: Qanun, 2016, 655 s.
7. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhləri (araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəni, ön sözün müəllifi, lüğətin tərtibçisi Şirməmməd Hüseynov). III cild. Bakı: Qanun, 2016, 551 s.
8. Müsəlman Şərqində İlk Parlamentli Respublika. AXC-nin 100 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları. BDU, 21-23 may 2018, 111 s.

Summary

*Zaur Mammadov
Nurlana Malikli*

Political situation in Nakhchivan in the documents of democratic republic of Azerbaijan parliament

The overthrow of the tsarism in Russia triggered the beginning of a new wave of Turkish-Muslim genocide by Armenians in Azerbaijan. From the beginning of 1917 to March 1918 only in the Iravan province 197 Azerbaijani villages were destroyed and released by the Armenian armed forces. A number of them were also related to the Nakhchivan district and other neighboring districts that came to that province. In connection with the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, a new ratio of social and socio-political forces emerged in the new concrete historical conditions around Nakhchivan. The social

and political processes that took place during the existence of the republic were closely interrelated. These processes created a picture that reflected the complex interaction of internal and external factors. The Armenian population, who moved to Nakhchivan in 1828-30 and settled there, tried to further complicate the situation in the region. Relying on the Armenians in Nakhchivan and foreign armed forces, the Republic of Armenia expanded its activities to gain control of Nakhchivan. The United States, Britain, France and Russia provided comprehensive assistance to the Republic of Armenia. The Armenians of Nakhchivan, taking advantage of the loneliness of the region and internal conflicts, as well as drowning in the grip of powerlessness, spread rumors that Nakhchivan would soon be annexed to Armenia, claiming that these places were part of Armenia. Armenian forces took advantage of the complexity of the situation and made territorial claims to create a "Greater Armenia".

The parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, which began its activities in the difficult historical period on December 7, 1918, discussed the genocide committed by the Armenians in Nakhchivan against the Turkish-Muslim population during 1918-1920. The paper presents an analysis of the political situation in Nakhchivan during the ADR, and analyses the discussions and decisions on the Nakhchivan issue in Parliamentary documents and meetings.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Parliament, Nakhchivan*

Резюме

**Заур Мамедов
Нурлана Маликли**

Политической ситуации в Нахчыване в документов Азербайджанский демократической республики парламент

Свержение царизма в России спровоцировало начало новой волны турецко-мусульманского геноцида армян в Азербайджане. С начала 1917 года по март 1918 года только в Иреванской провинции армянскими вооруженными силами было разрушено и освобождено 197 азербайджанских сел. Некоторые из них были также связаны с Нахчыванским районом и другими подразделениями, которые пришли в эту провинцию. В связи с созданием Азербайджанской Демократической Республики в новых конкретных исторических условиях вокруг Нахчывана возникло новое соотношение социальных и социально-политических сил. Общественно-политические процессы, имевшие место в период существования республики, были тесно взаимосвязаны. Эти процессы создали картину, которая отражала сложное взаимодействие внутренних и внешних факторов. Армянское население, которое переехало в Нахчыван в 1828-30 годах и обосновалось там, пыталось еще больше осложнить ситуацию в регионе. Опираясь на армян в Нахчыване и иностранных вооруженных силах, Республика Армения расширила свою деятельность, чтобы получить контроль над Нахчываном. США, Великобритания, Франция и Россия оказали всестороннюю помощь Республике Армения. Нахчыванские армяне, пользуясь одиночеством в регионе и внутренними конфликтами, а также утонув в тисках бессилия, распространяют слухи о том, что Нахчыван вскоре будет присоединен к Армении, утверждая, что эти места являются частью Армении. Армянские силы воспользовались сложностью ситуации и выдвинули территориальные претензии на создание «Великой Армении».

Азербайджанская Демократическая Республика, которая начала свою деятельность в сложный исторический период 7 декабря 1918 года, обсудила геноцид, совершенный армянами в Нахчыване против турецко-мусульманского населения в 1918-1920 годах. В документе представлен анализ политической ситуации в Нахчыване во время АДР, а также анализ дискуссий и решений по проблеме о Нахчыване в парламентских документах и заседаниях.

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика, Парламент, Нахчыван*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasımov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 327

ABŞ-GÜRCÜSTAN SIYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ

Vüsal VƏLİYEV*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 8 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 8 yanvar 2020.
Received: 8 December 2019; accepted: 8 January 2020.*

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Gürcüstan, ABŞ, Rusiya

Giriş

Cənubi Qafqaz dövlətləri 1991-ci ildə müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Avropa və ABŞ-la əlaqələr qurmağa başladılar. SSRİ ABŞ qarşısında silahlanma, iqtisadi, ideoloji cəbhələrdə məğlub olub dağılıqdan sonra onun nüfuz dairəsinə daxil olan bölgələrdə güc boşluğu yarandı. SSRİ-nin varisi Rusiyanın bu əraziləri idarə etmək üçün gücü yox idi, belə bir şəraitdə həm Cənubi Qafqazın yeni müstəqil dövlətlərinin, həm də bu regionda maraqlı olan digər dövlətlərinin istəyi ilə qarşılıqlı əlaqələr yarandı.

Gürcüstan Qara dənizə sahili olan, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan, Ermənistanla sərhədə malik bir ölkədir. Müstəqilliyin ilk illərində ABŞ-la yaxın əlaqələrə sahib olmasa da, sonradan regionla bağlı planları dəyişən ABŞ Gürcüstana daha çox diqqət yetirməyə başlamışdır. Bu mərhələdə Gürcüstanın tranzit ölkə olması, Rusiya və Qara dənizlə sərhədə malik olması, Qərb meyilli siyasət yeritməsi ABŞ-ın diqqətini cəlb edən əsas cəhətlərdən olmuşdur. Rusiya arxa bağçası saydığı Cənubi Qafqaza ABŞ-ın gəlişini qısqançılıqla qarşılamışdır. 2008-ci ildə Gürcüstana hücum etməklə digər ölkələrə regionda başqa ölkələrin güclənməsinə asanlıqla razı olmayacağı mesajını vermişdir.

Müstəqilliyin ilkin dövründə regiona baxış

Soyuq müharibədən sonra ABŞ xarici siyasətindəki ən vacib məqsədlərdən biri tək qütblü dünyanın lideri olmaq idi. Bunun üçün isə öz təsir dairəsini yaratmalı idi. ABŞ Xəzər hövzəsindəki enerji qaynaqları ilə maraqlandığı kimi, Cənubi Qafqazda demokratiyanın yayılması da ABŞ-ın milli maraqları üçün yararlıdır. Çünki ABŞ enerji ehtiyatlarının Qərb istiqamətində yönləndirilməsinin bu ölkələrin müstəqillikləri ilə birbaşa bağlı olduğunu düşünməkdədir. (3, s. 37) Keçmiş Sovet ölkələri arasında ABŞ-a və Qərbə ən yaxın ölkənin Gürcüstan olduğunu deyərək bilirik. Tarixi təcrübəyə əsasən Gürcüstan Rusiyanı öz müstəqilliyi üçün təhlükə olaraq görür. Bu baxımdan ABŞ Gürcüstan üçün Moskvanın təzyiqini azaldacaq yeganə gücdür.

ABŞ-ın Gürcüstan ilə yaxın əlaqələr qurmağa başlaması 90-cı illərin ortalarından başlayır. Sovetin dağılmasından sonra müəllifi Strob Talbot olan “öncə Rusiya” məntiqi ilə hərəkət edən ABŞ, region ölkələri ilə məsafəli davranmışdır. Prezident Corc H.V. Buş administrasiyası və Bil Klintonun birinci administrasiyası dövründə iki ölkə arasında münasibətlərin elə də yaxın deyildi. Lakin Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələrində Rusiyanın daxili siyasətdə ABŞ-a qarşı olan fikirlər səsləndirərək cəmiyyətin dəstəyini almağa çalışması Amerikanı hərəkətə keçirmiş və öndərliyini Z. Bjenzinskinin etdiyi Atlantik İttifaqına Sovet İttifaqından müstəqil olan dövlətlərin də daxil edilməsi fikri gündəmə gəlmişdir (2, s. 95).

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: velivusal@gmail.com

ABŞ 1994-2001-ci illər arasında Xəzər dənizi və Qara dəniz hövzələriylə C.Qafqaz Bill Klinton administrasiyası tərəfindən ABŞ-ın həyati əhəmiyyətli bölgəsi olaraq elan edilmişdir. 1994-də gələcəkdə NATO-ya giriş üçün hazırlıq məqsədli Gürcüstan NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SMT) proqramına daxil edildi. SMT siyasi dialoqun aparıldığı və müxtəlif proqramlar və fəaliyyətlərin davam etdirildiyi əsas çərçivədir (1, s. 193-197).

11 sentyabr terror aktından sonra istiləşən münasibətlər

Corc V.Buşun prezidentliyi dövründə ABŞ-Gürcüstan münasibətlərində xüsusi yaxınlaşma müşahidə olunmuşdur. Bunda 11 sentyabr hadisələrindən sonra terrorizmə qarşı birgə mübarizənin böyük rolu vardı.

GTEP (Georgia Train and Equip Program) və GSSOP (Georgia Sustainment and Stability Operations Program) kimi proqramlar da Gürcüstanın hərbi gücünün artırılmasında, orduda dəyişikliklər sahəsində ABŞ-ın dəstəyini göstərən proqramlardır. 2002-də imzalanan GTEP proqramı yüz ildən sonra Rusiyanın nəzarəti altında olan bir bölgədə hərbi-geostrateji mühitin yaranması Rusiya və ABŞ maraqlarının toqquşmasına səbəb olmuşdur. 2002-ci ilin 29 aprelində Müdafiə Departamenti GTEP-in başladığını elan etmişdir. 64 milyon dollarlıq bu proqram prezident Corc Buşun qərarı ilə Gürcüstan Dövlətinin terrorizmə qarşı gücünü artırmaq və Pankisi Gorge-də vəziyyəti ələ almaq üçün dəstək istəməsinə cavab olaraq başlamışdır. Gürcüstan Sərhəd Təhlükəsizliyi və Hüquq Mühafizə proqramı ilə ABŞ, Gürcüstan Sərhəd Qüvvələrini, Müdafiə Nazirliyini, Gömrükçülərini kommunikasiya alətləri, maşınlar və helikopterlər, izləmə və aşkarlama cihazları, kompüterlər və s.-lə təmin etmişdi. 2002-ci ilin ortalarında ABŞ Ordusu Mühəndislər Korpusu Avropa Nahiyəsi (US Army Corps of Engineers' Europe District) Gürcüstan Dövlət Sərhəd Müdafiə Departamentinin 10 illiyini təntənəli şəkildə qeyd etməyə yardım etdi. Aleksevsk Hava Bazasında yenilənmiş aviasiya təmiri təsisatının açılışı Gürcüstan Sərhəd Mühafizəsinin Mi-8 və Mi2 helikopterlərin təmirindəki ciddi inkişafı göstərdi. ABŞ Gömrük Xidməti tərəfindən koordinasiya olunan, ABŞ dövləti tərəfindən maliyyələşdirilən, 3.2 milyon dollarlıq anqar və anbar yeniləməsi 2002-ci ildə tamamlanan 2 ilkin layihə idi. Təsisat Gürcüstan sərhəd mühafizəsinin aviasiyasının təmirini təmin edəcəkdi. GTEP 2004-cü ildə sona çatmış, bundan sonra ABŞ Avropa Komandanlığı GTEP-i GSSOP-la əvəz etmişdir. Bu proqram Gürcüstan qüvvələrini təlim və təmin etməyi, komanda heyətini İraq Azadlıq Əməliyyatına (Operation Iraqi Freedom) hazırlamağı nəzərdə tuturdu (5).

İraqdakı əməliyyatlara ən çox heyət göndərən 3-cü ölkə Gürcüstan idi. 2003-cü ilin avqustundan ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi koalisiyaya qoşulan Gürcüstan 2008-ci ilədək İraqa 2300 əsgər yerləşdirməklə 3-cü ən geniş dəstəkçi oldu. Gürcüstan 2004-cü ildən Əfqanıstandakı müharibədə ABŞ tərəfindən döyüşməyə başlamışdır. Bu müharibəyə əhali sayına nisbətən, həmçinin NATO özvü olmayan ölkələr arasında ən çox döyüşçü göndərən ölkə Gürcüstandır (6).

Rusiya-Gürcüstan müharibəsinin ABŞ-Gürcüstan münasibətlərinə təsiri

ABŞ Gürcüstanın NATO-ya üzv olması tərəfdarıdır. Gürcüstan 2004-2008-ci illərdə NATO üzvü olmaq üçün çalışsa da, bu cəhd Rusiya təzyiqi ilə üzləşmişdir. Gürcüstan coğrafi mövqeyinin Rusiyanın kritik bölgələrinə yaxın olması səbəbindən ABŞ üçün önəmlidir. Həmçinin Qara dənizə sahili olması, tranzit ölkə olması da bura daxildir. ABŞ Cenevrə Beynəlxalq Müzakirələrinin iştirakçısı olaraq da bu prinsipləri qoruyur. Bu

müzakirələr 2008-ci ilin oktyabrında Cenevrədə başlamış və ATƏT, Aİ, BMT-nin həmsədrliyi ilə münaqişənin tərəflərini – Gürcüstan, Rusiya və Gürcüstanın separatçı Abxaziya və Cənubi Osetiya bölgələri – həmçinin ABŞ-ı bir yərə gətirir. Güc istifadə olunmaması GID görüşmələrindəki əsas prinsiplial məsələlərdəndir.

2009-cu ildən Barak Obamanın prezident olması ilə ABŞ yeni bir mərhələyə girmişdir. Rusiya ilə müharibəyə ABŞ-ın reaksiyası, Saakaşvilinin nüfuzunu azalması nəticəsində Obama administrasiyası dövründə ABŞ-Gürcüstan münasibətlərində soyuqluq yaranmışdı. 2009-cu ilin iyununda Vitse-ptezident Joe Bidenin Gürcüstandakı demokratik çatışmazlıqları tənqid etməsi və C.Osetiya Abxaziyada hakimiyyəti bərpa etmək üçün hərbi üsullara qarşı çıxması iki ölkə arasındakı münasibətləri uzaqlaşdırdı. Bu dövrdə Buş administrasiyasının elementləri də davam etdirilmişdir. Buş administrasiyası tərəfindən 9 yanvar 2009-cu ildə imzalanan Strateji Tərəfdaşlıq üzrə ABŞ-Gürcüstan Nizamnaməsi (U.S.– Georgian Charter on Strategic Partnership) Obama administrasiyası tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu çərçivədə 4 qarşılıqlı işçi qrupu yaradılıb: 1. Demokratiya. 2. Müdafiə və təhlükəsizlik. 3. İqtisadiyyat, ticarət və enerji məsələləri. 4. İnsan və mədəniyyət mübadiləsi. Bu dövrdə ABŞ həmçinin Gürcüstan polis, hakim, prokuror və vəkillərinə təlim keçmişdir. Həmçinin Rusiyanın sərt etirazlarına rəğmən 2009-cu may ayında Gürcüstanda NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq əməliyyatları keçirilmişdir. (4, s. 132)

Prezident Donald Tramp adinistrasiyası dövründə ABŞ-Gürcüstan münasibətləri yaxınlığı ilə seçilir. 2018-ci ildə Senator Lindsey Grahamla Gürcüstan baş naziri Mamuka Baxtadze arasında görüşdə senator Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə dəstəyini bildirməklə yanaşı, Gürcüstanın demokratik reformlarına diqqət çəkmiş, NATO-ya inteqrasiyasına dəstəyini ifadə etmişdir. (7) Trump administrasiyası dövründə 2017-ci ilin 30 martında Senatorlar Roger Wicker və Ben Cardin Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən, Rusiyanın Gürcüstan ərazisini işğalını qınayan bəyannamə irəli sürmüşdür.(9) ABŞ prezidenti Donald Trump 2018-ci ilin martında Gürcüstana 105 milyon dollar yardımını nəzərdə tutan qanun layihəsini imzalamışdır. Bu sənəd Rusiya işğal altındakı Abxaziya və C.Osetiya ilə istənilən növ münasibəti pisləyir. Ayrılan məbləğ Rusiyanın təsiri və aqressiyası ilə mübarizə aparmaq üçün təsis edilmişdir. (8)

Nəticə

Yekun olaraq deyə bilərik ki, ABŞ üçün Gürcüstanın coğrafi mövqeyi, Qərb meyilli olması, tranzit yolların üstündə yerləşməsi yüksək əhəmiyyətə malikdir. Gürcüstan vasitəsi ilə Xəzər hövzəsinin enerji qaynaqları Qərbə danışıdır. Qara dəniz sahilində ABŞ-la əməkdaşlıq edən Gürcüstanın olması da vacibdir. Bu səbəbdən ABŞ Gürcüstanda mövqelərini möhkəmlətməyə çalışmışdır. Bunun üçün ərazi bütövlüyü məsələsində Gürcüstanın mövqeyini dəstəkləmiş, Rusiyanın təsirini azaltmağa yönəlik işlər görmüşdür. Həmçinin Gürcüstanın Qara dənizdəki liman layihəsinə ciddi maraq göstərmiş, bu layihədə iştirak etmişdir. Bütün bunlar Gürcüstanda Rusiya təsiri azaltmaqla Gürcüstan dövlətinin qərarvermə proseslərinə təsirini aradan qaldırmaq üçün atılan addımlardır. Həmçinin yatırılan investisiyalar Gürcüstandakı işsizlik problemini də həll etməyə kömək olmaqdadır. Bundan əlavə, ABŞ-ın təşkil etdiyi proqramlar vasitəsilə təlim keçmiş gürcü mütəxəssislər Gürcüstanın inkişafında, dövlət qurumlarında islahatların həyata keçməsində əsas rol oynamaqdadır. Bununla birgə, ABŞ-ın Gürcüstana dəstəyinin limitli olduğu da aşkardır. Çünki, Rusiya ilə birbaşa üz-üzə gəlmək istəmir. Bu səbəbdən, daha çox Gürcüstan hərbiçilərinin, polislərinin təlimi, maddi-texniki vasitələrlə dəstək, iqtisadi yardımlarla Gürcüstanın yanında durmaqdadır. Rusiyanın təziqini azaldacaq başqa güc olmadığı üçün, bu dəstək Gürcüstan üçün həyatı önəmə sahibdir.

İki ölkə arasındakı münasibətlərin müsbətə doğru irəlilədiyini deyə bilərik. ABŞ

Gürcüstanda demokratik institutların formalaşmasına, ictimai mühitdə özü haqqında müsbət fikir formalaşmasına dəstək olur. Bu da insanların daha çox Qərb meyilli olmasına səbəb olur. Xüsusilə 2008-ci il müharibəsindən sonra gürcülər arasında Rusiyaya münasibət mənfiyə dəyişmişdir. Müharibə nəticəsində torpaqlarının 20%-ni itirmiş Gürcüstan, həm də ciddi iqtisadi, psixoloji sarsıntı keçirmişdir. Bu iqtisadi və psixoloji zərərin bərpasında ABŞ ciddi şəkildə iştirak etmiş, Gürcüstanın inkişafı üçün böyük miqdarda maddi yardımlar ayırmışdır. Bu da ABŞ-Gürcüstan münasibətlərinin gələcəyinə ümidlə baxmağa səbəb verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasanov Ali M. Güney Kafkasya // Hazar-Karadeniz Havzaları ve Azerbaycan Jeopolitiği. 1. Cilt. İstanbul: A.Ş. Ötüken Neşriyat, 2016, s. 193-197.
2. Veliev C., Aslanlı A. Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, 95 s.
3. Acar. Kafdağı'nın Ardında Saklı Kalan Komşuluk Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya. Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 6, Sayı: 22, 2009, 37 s.
4. Nixey J. The South Caucasus: drama on three stages. Chatham House. 2010, pp. 132
5. Georgia Train and Equip Program (GTEP) (<https://www.globalsecurity.org/military/ops/gtep.htm>)
6. MoD Releases Details on Georgian Troops Wounded in May 13 Helmand Attack (<https://civil.ge/archives/122848>)
7. Senator Lindsey Graham praises Georgia's democratic reforms (<https://agenda.ge/en/news/2018/1953>)
8. US President signs bill increasing assistance for Georgia <https://agenda.ge/en/news/2018/668>
9. Wicker, Cardin Support Territorial Integrity of The Nation of Georgia (<https://www.csce.gov/international-impact/press-and-media/press-releases/wicker-cardin-support-territorial-integrity>)

Summary

Vusal Valiyev

US-Georgian Political Relations

Georgia is one of the United States' closest partners among the states that gained their independence after the USSR collapsed in 1991. The United States has deepened its strategic partnership with Georgia since Russia's 2008 invasion of Georgia. U.S. policy expressly supports Georgia's sovereignty and territorial integrity within its internationally recognized borders, and Georgia is a leading recipient of U.S. aid. Many observers consider Georgia to be one of the most democratic states among post-Soviet states, even as the country faces ongoing governance challenges. U.S. supports Georgia because of its importance as transitional hub, favourable geographical location and Georgia's increased shift away from Russia and towards the West. But, however, Georgia has had to face up to the reality that there are limits to US support. Because, U.S. does not want to confront Russia directly.

The relations between two countries is getting more close as time goes on. U.S. is helping to improve institutions in Georgia and creates positive opinion about itself with the help of NGOs. This on its turn makes Georgians more keen for U.S. Especially, after 2008 august war Russia had lost its credibility in Georgia. In August 2008, Russia went to war with Georgia to prevent Saakashvili's government from reestablishing control over the regions of South Ossetia and Abkhazia, which broke away from Georgia in the early 1990s and became informal Russian protectorates. U.S. Congress has expressed firm support for Georgia's sovereignty and its territorial integrity. So, we may hope more promising future of U.S.-Georgia bilateral relations.

Keywords: *South Caucasus, Georgia, USA, Russia*

Политические отношения между США и Грузией

Грузия является одним из ближайших партнеров США среди государств, которые обрели независимость после распада СССР в 1991 году. Соединенные Штаты улучшили свое стратегическое партнерство с Грузией после российского вторжения в Грузию в 2008 году. США однозначно поддерживают суверенитет и территориальную целостность Грузии в пределах ее международно признанных границ и Грузия является ведущим получателем помощи США. Многие наблюдатели считают, что Грузия является одним из самых демократических государств среди постсоветских государств, даже несмотря на то, что страна сталкивается с постоянными проблемами управления. Грузинское правительство давно сделало более тесную интеграцию с США и НАТО приоритетом. НАТО считает Грузию одной из своих ближайших операционных партнеров. США поддерживают Грузию из-за ее важности в качестве переходного центра, географического положения и усилившийся сдвиг Грузии от России к Западу. Но Грузии пришлось столкнуться с реальностью, что у США есть пределы для поддержки. Потому что США не хотят противостоять России напрямую.

Отношения между двумя странами сближаются со временем. США помогают совершенствовать институты в Грузии и формируют положительное мнение о себе с помощью НГО. Особенно после августовской войны 2008 года Россия потеряла авторитет в Грузии. В августе 2008 года Россия вступила в войну с Грузией, чтобы помешать правительству Саакашвили восстановить контроль над регионами Южной Осетии и Абхазии, которые откололись от Грузии в начале 1990-х годов и стали неформальными российскими протекторатами. Россия в одностороннем порядке признала независимость этих отколовшихся регионов и разместила военные силы на их территории. Конгресс США выразил твердую поддержку суверенитету Грузии и ее территориальной целостности. Таким образом, мы можем надеяться на более многообещающее будущее двусторонних отношений США и Грузии.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Грузия, США, Россия

Redaksiya heyətinin üzvü t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT: 379.85

BEYNƏLXALQ TURİZMİN İNKİŞAFININ ÜMUMDÜNYA VƏ REGIONAL ASPEKTLƏRİ

Habil QÜDRƏTLİ*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 19 fevral 2020.
Received: 20 December 2019; accepted: 19 February 2020.*

Açar sözlər: beynəlxalq turizm, turizmin inkişafı, regional turizmin aspektləri, xarici valyuta axını, sosial-mədəni dəyərlər

Giriş

Turizm ölkəyə xarici valyuta axınının təmin edilməsi və məşğulluq sahəsinin artırılması baxımından ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm regional inkişaf baxımından ölkənin inkişafına töhfə verərkən, qeyri-sənaye mərkəzləri olan bölgələrin tarazlı inkişafına da yardımçı olur. Turizm ölkələr üçün məşğulluq sahəsi yaratmaqla yanaşı iqtisadi faktor kimi də öz təsirini göstərir. Çünki turizm investisiya mərhələsində hər xidmətin verildiyi ən son mərhələyə qədər vasitəsiz və vasitəli olaraq müxtəlif iş imkanları yaradır. Bu səbəbdən də turistə xidmət edilən yerlərdə turizmlə əlaqəsi olmayan, amma eyni və ya oxşar işlərdə çalışan insanlardır.

1. Regionlar üzrə turist axınlarının paylanması istiqamətləri

Yerli, regional və milli iqtisadiyyatın sosial-mədəni dəyərlərə və ətraf mühitə müsbət təsir göstərməsi üçün turizm siyasəti planlaşdırılmalıdır. Müştəri məmnuniyyəti turizm təşkilatları və müəssisələrinin əsas siyasətidir. Turizm müasir dünyada bütün ölkələrə aid olan iqtisadi, sosial və ekoloji bir fenomendir. Bir bölgədə turizmi inkişaf etdirmənin əsas məqsədi xərcləri və mənfi təsirləri minimuma endirərkən faydaları maksimum dərəcədə artırmaqdır. Buna görə də turizm inkişaf planının cəmiyyətin bütün dominant tələblərinə cavab verə bilməsi və həyata keçirilməsinin asanlaşdırılması üçün yerli əhalinin planlaşdırma mərhələsində iştirakı təmin edilməlidir.

Turizm sektoru regional mənada məşğulluq imkanları, iqtisadi artım və rifahın yaradılması üçün mühüm vasitədir. Turizm qaynaqları olan ölkələr turizmin bu xüsusiyyətlərindən daha çox pay əldə etmək üçün inkişaf planlarında sektora daha çox əhəmiyyət verirlər. 1980-ci illərdə qloballaşmanın sürətlə artması ilə turizmdə hərəkətilik yarandı və bir çox ölkələrin regional iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyətli bir vasitə oldu. Turizm sektorundakı bu inkişaf müxtəlif sektorların inkişafına gətirib çıxardı. Turizmin inkişafı dolayı olaraq əlaqəli sektorlara da təsir göstərdi. Bu sahələrin nümunələri maliyyə xidmətləri, pərakəndə satış sektoru, infrastruktur sərmayələri, nəqliyyat, yerləşdirmə və qidalanmadır.

Regional inkişaf iqtisadi və sosial potensialın stimullaşdırılması yolu ilə bölgənin rifahının artırılmasını nəzərdə tutur. Turizmin iqtisadi artım təmin edən sektorlardan biri olması, ixracın və iqtisadi inkişafın əlaqələrinə müsbət təsir göstərməsi bu sektorun əhəmiyyətini daha da artırır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatda məşğulluq, ödənişlərin xarici balansı, ixrac dərəcələri kimi makro dəyişənlərə müsbət təsirlər var. Bu baxımdan turizm sektoru regional fərqlərin azaldılmasında siyasət vasitəsi kimi istifadə olunur.

* magistrant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: habil-qudretli@live.com

Turizmin regional və yerli inkişaf üçün çox mənalı bir vasitə olduğunu söyləmək yanlış olmaz. Turizm, demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün iqtisadi artım, məşğulluğun artması və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından önəmli bir sektor olaraq görülür. Milli iqtisadiyyata milli və regional töhfələrdən əlavə, bu, xüsusilə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayan və böhran dövründə ölkəyə xarici valyuta daxilolmalarını təmin edən bir sektordur. Xüsusilə turizmin inkişaf etdiyi bölgələrdə əmək çatışmazlığı azalmışdır və beləliklə, regional gəlir səviyyəsində müəyyən artım müşahidə edilmişdir. Xüsusilə sənayenin nisbətən inkişaf etmədiyi bölgələrdə turizm sektoru müvafiq strategiyaları tətbiq edərək regional inkişafda mühüm alternativ enerji kimi inkişaf edə bilər. Turizm yönümlü Avropa Birliyi struktur fondlarının artımı bu strategiyanın məhsulu hesab edilə bilər.

Bölgələr arasında iqtisadi rifahın tarazlaşdırılmış şəkildə paylanması günümüz cəmiyyətlərində sosial dövlətin tələbidir. Regional fərqlərin regional və milli miqyasda həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu baxımdan turizm bölgələrarası inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılmasında mühüm bir siyasət vasitəsidir. Avropa İttifaqı turizmi regional bərabərsizliyin azaldılmasına imkan verən sosial amil kimi müəyyən edir.

Turizm qonaqların təbii, mədəni, tarixi və bənzəri zənginliklərindən ibarət xərclərdən əldə edilən bir iqtisadi fəaliyyətdir. Turizm bölgələrində təmin edilən təchizat mənbələrinin diversifikasiyası ziyarətçilərin bu müxtəlif tələblərinə cavab olaraq bölgələrin iqtisadi inkişafını təmin etməklə yerli inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla birlikdə, bu təsirlər bölgənin iqtisadi ölçüsünə və sürət təsirinə görə dəyişir. Yaşayış, nəqliyyat və əyləncə kimi əsas sahələr iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərərək, investisiya xərcləri və dövlət xərcləri iqtisadiyyata dolaylı təsir göstərir. Sektorda çalışan insanların xərcləri iqtisadiyyata öz töhfəsini verir. Turizm sektorunda işləyən işçi qüvvəsi və bölgələrin inkişaf səviyyələri arasında əlaqələr qurula bilər. Turizm sektorda istehlak xərcləri birbaşa və dolaylı olaraq məşğulluğa müsbət təsir göstərir. Sektorda yaradılmış məşğulluq üç müxtəlif təsir kanalına malikdir. Birincisi, sektorun əsas fəaliyyətini təmin etmək üçün yaradılmış əmək tələbi, otel və restoran kimi turizm müəssisələrində çalışan insanların sayının artması. İkincisi, sektorun yerini təmin edən nəqliyyat, ərzaq və əyləncə kimi sektorlarda turizm tələbatının artması ilə yaradılan məşğulluğun artmasıdır. Nəhayət, üçüncüsü isə gəlirlərin yenidən xərclənməsi nəticəsində makro istifadəsinin artmasıdır. Ümumi iqtisadiyyatda məşğulluq dəyərlərinin qiymətləndirilməsinə görə, 2021-ci ildə turizm sektorunun payı 9,7% olaraq qiymətləndirilir. Bu təxminləri verərək turizm sektorunun inkişafına və turizm bazarının artmasına görə dəyişə biləcəyini ifadə etmək olar. Turizm sektoru bölgə iqtisadiyyatında xidmət sektorunun ən vacib amillərindən biri olduğunu söyləmək yanlış olmaz.

Regionlar üzrə turist axınlarının paylanması (mln. nəfərlə)

Regionlar	1995	2000	2010	2020
Avropa	355	390	527	717
Şərqi Asiya	80	116	231	438
Amerika	111	134	195	285
Afrika	20	27	46	75
Orta Şərq	14	19	37	69
Cənubi Asiya	4	6	11	19

Mənbə: (6)

Bölgənin təbii gözəllikləri, iqlim şəraiti, turizm imkanları və iqlim müxtəlifliyi davamlı turizm fəaliyyəti üçün son dərəcədə əlverişli mühit yaradır. Məlum olduğu kimi, regional inkişaf iqtisadi və sosial potensialın stimullaşdırılması yolu ilə bölgənin rifahının artırılmasıdır. Bəzi bölgələr sənaye sektoruna diqqət ayırmaqla bu artımı təmin etməyə çalışarkən nisbi olaraq yerli bölgələrin alternativ inkişaf vasitələrinə ehtiyac duyurlar. Bu baxımdan turizm sektoru bölgələrin inkişafında əhəmiyyətli bir siyasət vasitəsidir. Turizm sektorundakı tələblər təchizat mənbələrinin şaxələndirilməsini bir araya gətirərək bölgələrin iqtisadi inkişafını təmin etməklə yerli inkişafa əhəmiyyətli bir qatqı verir. Bu təsirlər bölgənin iqtisadi ölçüsü və sürət təsirinə görə dəyişir.

Otel və restoran sektorundakı inkişaf qida və içki istehsalı, əkinçilik və heyvandarlıq sektorlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bölgələrdə turizm yalnız dəniz, qum və günəş üçbucağı ilə deyil, alternativ turizm növlərinin geniş inkişafı ilə xarakterizə olunmalıdır. Ancaq bu alternativ – turizm sahələrinin kifayət qədər istifadə edilə bilməməsi bir gerçəkdir. Bu potensialı dəstəkləmək və maraqlı tərəflərin əməkdaşlıq etdiyi layihələrlə regional turizm mərkəzinə çevrilməyə yönəldilməlidir. Turizm sektorunun digər sektorlara birbaşa və dolaylı təsirlərini nəzərə alaraq, dövlət orqanları və yerli rəhbərliklər mühüm məsuliyyət daşıyırlar. Bütün maraqlı tərəflər sektorun inkişafında, regionlara yeni investisiyaların cəlb edilməsində, lazımı təbliğat fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində, ictimaiyyətin məlumatlandırılmasında və sektorun təlim keçmiş kadrlarla dəstəklənməsində əməkdaşlıq etməlidirlər. Turizmin iqtisadi artım təmin edən sektorlardan biri olması, ixracın və iqtisadi inkişafın əlaqələrinə müsbət təsir göstərməsi bu sektorun əhəmiyyətini daha da artırır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatda məşğulluq, ödənişlərin xarici balansı, ixrac dərəcələri kimi makro dəyişənlərə müsbət təsirlər var. Bu baxımdan turizm sektoru regional fərqlərin azaldılmasında siyasət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Beynəlxalq turizm hazırda inkişaf etmiş ölkələrdən az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə gəlir axını yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə və bölgələrdə bəzi turistik yerlərin konsentrasiyası, həmçinin turizmə işgüzar fəaliyyətin əhəmiyyəti regionların və cəmiyyətin seqmentləri arasında gəlirlərin və rifahın yenidən bölüşdürülməsinə imkan verir. Turizm təbii ehtiyatların qorunması və inkişafına maraq yaradır. Təbii resursların qorunması və zənginləşdirilməsi üçün milli səylər ölkənin turistlər üçün cəlbedici xüsusiyyətlərini artırmaq üçün genişlənir. Turizm inkişaf etməkdə olan ölkənin sosial və mədəni zənginliyinə diqqət yetirəcəyindən, ənənəvi mərasimlər, gömrük, regional geyim və əl sənətlərinə əhəmiyyət verilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında beynəlxalq turizm və regional turizmin canlanması həm idxal olunan məhsullara, həm də istehsal amillərinə tələbatın artmasına səbəb olur. Tələbatın bu artımı artan tələbatın ödənilməsi və investisiyanın reallaşdırılması üçün alınan investisiya qərarları arasındakı dövrdə qiymət artımlarına səbəb olan istehsal amillərinin artmasına səbəb olur. Beynəlxalq turizmin səbəb olduğu valyuta axını turist göndərən ölkənin valyuta tələbini, turist qəbul edən ölkənin də valyuta həcmində artırıcı bir rol oynadığından, ölkələrin xarici ödənişlərinin tarazlığına təsir edər.

Beynəlxalq turizmin gələcək inkişaf meyarları:

1. Turist gəlirləri artacaq.
2. Məhsul çeşidi genişlənəcək.
3. Mədəniyyət turizminə olan tələb artacaq.
4. Butik otellər cazibədar olacaq.
5. Spa turizmi geniş yayılacaq.
6. Turizmə tələbat fərqli olacaq.
7. Aİ turist tələbinə təsir edəcək.
8. Daxili turizm inkişaf edəcək.

9. Beynəlxalq inkişaf turizm tələbatını təsir edəcək.
10. Qısa müddətli səfərlər artacaq.
11. Xaricdə yaşayan ölkə vətəndaşlarının qatqısı artacaq.
12. Turizm şüurunun geniş yayılacaq sektoru özünü yeniləyəcək.
13. İctimai sifariş məsələləri turizmə təsir edəcək.
14. Ekoturizm anlayışı əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatının (ÜTT) məlumatlarına görə 1990-cı ildə beynəlxalq turist sayı 436 milyon olduğu halda, 2000-ci ildən etibarən beynəlxalq turist sayı 36.16% artıb. 2012-ci ildə bu rəqəm 1 milyard 35 milyon nəfərə çatdı. Eynilə 1990-cı ildə dünya turizm gəlirləri 255 milyon dollar olmuş, 2000-ci ildən etibarən bu rəqəm 43.37% artmış; 2012-ci ildən etibarən isə turizm gəlirləri 1 milyard 75 milyon dollara çatmışdır. Turizm gəlirləri baxımından Amerika Birləşmiş Ştatları birinci sırada olsa da, Fransa turist sayına görə ilk növbədədir.

2016-cı ilə nisbətən 2017-ci ildə 6,8% artımla beynəlxalq turist sayı 1,326 milyard nəfər olmuşdur. 2017-ci ildə ən çox ziyarət edilmiş yerlər:

Yer	Ölkə	Beynəlxalq turist gəlişləri (2017)	Beynəlxalq turist gəlişləri (2016)	Dəyişiklik (2016-2017) (%)	Dəyişiklik (2015-2016) (%)
1	 Fransa	86.9 milyon	82.7 milyon	▲ 5.1	▼ 2.1
2	 İspaniya	81.8 milyon	75.3 milyon	▲ 8.6	▲ 10.5
3	 ABŞ	76.9 milyon	76.4 milyon	▲ 0.7	▼ 1.8
4	 ÇXR	60.7 milyon	59.3 milyon	▲ 2.5	▲ 4.2
5	 İtaliya	58.3 milyon	52.4 milyon	▲ 11.2	▲ 3.2
6	 Meksika	39.3 milyon	35.1 milyon	▲ 12.0	▲ 9.3
7	 Böyük Britaniya	37.7 milyon	35.8 milyon	▲ 5.1	▲ 4.0
8	 Türkiyə	37.6 milyon	30.3 milyon	▲ 24.1	▼ 23.3
9	 Almaniya	37.5 milyon	35.6 milyon	▲ 5.2	▲ 1.8
10	 Tailand	35.4 milyon	32.6 milyon	▲ 8.6	▲ 8.9

Mənbə: (8)

2. Beynəlxalq turizmdə baş verən tendensiyalar

Dünyada turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif təşkilatlar var. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

- ✚ Ümumdünya Turizm Təşkilatı
- ✚ Beynəlxalq Hava Nəqliyyat Təşkilatı (IATA)
- ✚ Dünya Turizm və Səyahət Şurası
- ✚ Beynəlxalq Otel və Restoran Birliyi
- ✚ Turist Bələdçiləri Assosiasiyasının Dünya Federasiyası.

Beynəlxalq turizm əcnəbi səyyahlara göstərilən bir xidmət formasıdır. Son onilliklərdə dünyada beynəlxalq turizmin inkişafının əsas səbəbləri iqtisadi, sosial və nəqliyyat sahəsində baş verən mütərəqqi nailiyyətlərdir. Beynəlxalq turizmin inkişafı, əsasən, istehsalçı qüvvələrin tamamilə yeni bir səviyyəsiylə əlaqəli olan elmi və texniki inqilabla bağlıdır.

Nəqliyyat növləri üzrə beynəlxalq turizm yolu, hava, dəmir yolu, dəniz və çaya bölünür, onların arasındakı nisbət dəyişir. Son iki onillikdə hava nəqliyyatının həcmi 1990-cı ilə nisbətən sürətli bir şəkildə artmışdır. “2006-cı ildə beynəlxalq turist səfərlərinin 46%-ini hava nəqliyyatı təşkil etmişdir” (4, s. 7). Geniş “airbus jetləri” ilə sürətli və rahat uçuşun meydana gəlməsi sayəsində turistlərin hava nəqliyyatı ilə daşınması, xüsusilə Şimali Amerika, Avropa, Asiya-Sakit okean arasında qitələrarası marşrutlarda artım qeydə alınmışdır. Yaxın zamanlara qədər turizm səyahətləri içərisində aparıcı yerə malik olan avtomobillə səyahət etmək, hazırda hava səfərindən bir qədər aşağıda yer tutur. Avtobuslar və xüsusi avtoturlar, əsasən, Avropada qısa və orta məsafələrə səyahət edilən zaman qonşu ölkələr arasında turist səfərlərində mühüm yer tutur. Beynəlxalq turizmdə su yolu 7%-dək və dəmir yolu nəqliyyatı isə 4%-dək azalmışdır. Bu növ nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmək xüsusilə Avropaya xarakterikdir.

Ayrı-ayrılıqda 1950-1990-cı illərdə inkişaf etməyə başlayan dəniz yolu ilə reallaşan kruiz turizmi haqqında danışmaq lazımdır. “1980-ci ildə bu cür səyahətlərdə 1,5 milyon sərnişin iştirak edib və 1996-cı ildə bu rəqəm 6,5 milyon nəfər olub” (3, s. 101). Dəniz turistlərinin sayının sürətlə artmasının səbəbləri arasında turizm sənayesinin ümumi dinamik inkişafı, mədəni və əyləncəli bir mərkəzə çevrilən üzən bir otel və dəniz səyahətlərində təhsil və istirahət imkanlarının olmasını və s. göstərmək olar. Beynəlxalq səviyyədə dəniz turizminin müddəti bir gündən bir neçə aya qədər fərqlənir. Hal-hazırda dünyadakı dəniz turizminin dörd əsas istiqaməti yaradılmışdır. Bunlardan birincisi, ABŞ-dən gələn turistləri qəbul etmək üçün ən uyğun olan Kariblərdir. Ardından Aralıq dənizi (Qara dəniz və Kanarya adaları ilə), eləcə də Şimal və Baltik dənizi Avropadan gələn turistləri cəlb edir. Lakin Asiya-Sakit Okean bölgəsinin arxipelaq ölkələrində kruiz turizmi sürətlə inkişaf edir. Bu siyahıya Spitsbergen, Qrenlandiya sahillərinə, Afrika, Avstraliya və hətta Antarktika ətrafında səyahət etmək üçün daha ekzotik kruiz marşrutları əlavə edə bilərsiniz.

Beynəlxalq turizmdə Fransa, İspaniya və ABŞ ölkəyə gələn turistlərin sayı və gəlirin əldə edilməsi baxımından ən yaxşı yerləri tutur. Amerikalılar ölkəyə gələn turist sayında 3-cü sırada olsa da, gəlirlər baxımından birinci sıradadır.

Turizm qloballaşma, regionalizasiya və lokalizasiya hərəkətlərindən çox təsirlənir və hər birinin formalaşmasında iştirak edir. Səyahətlə bağlı yaranan təşkilatlar və nəqliyyatın inkişafı dünyanın turizm sektoruna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İnternet istifadəsi, xüsusilə də ölkələr və regionlar haqqında məlumat əldə etmək turizmin bütün sahələrində geniş yayılmışdır. Turizmin lokallaşdırılması prosesi turizm qloballaşması prosesi qarşısında öz yerini tutmuşdur. Yerli mədəniyyətin və təbiətin yeni turist tendensiyalarında sınaqdan keçməməsi, ekzotik mühitə olan tələbatın artması turizmin lokallaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Turizmin təsiri yerli əhalidə, xüsusən də kənd yerlərində müxtəlif qavrayışlara səbəb ola bilər. Yerli əhali turizm fəaliyyətinin baş verdiyi bölgələrdə turizmin müsbət və ya mənfi təsirlərinə məruz qalır. Yerli əhalinin turizm fəaliyyətini dəstəkləməsi üçün əsas şərt turizmlə bağlı müsbət fikirlərdir. Əgər onlar sosial və ya mədəni bir təhlükə kimi qəbul edərlərsə, onlar turizm fəaliyyətini dəstəkləməyəcəklər, eyni zamanda regiona gələn turistlərə qarşı düşmənçilik hissi bəsləyəcəklər.

Turizm hərəkətlərinin artması və diversifikasiyası gələcəkdə də davam edəcəkdir. Beynəlxalq turizm hərəkətlərinin inkişafı aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

İllər	Turistlərin sayı (min)	Turizm gəlirləri (mln. \$)
1950	25282	2100
1960	69296	6867
1970	159690	17900
1980	284841	102372
1990	429250	249300
1995	565400	399000
2000	650000	530000
2020	təx.16020002	təx.2000000

Mənbə: (7; 8)

Beynəlxalq turizmdə gələcəkdə baş verə biləcək mühüm tendensiyalar:

1. Texnoloji inkişaf nəticəsində işçi qüvvəsi avtomatlaşdırma ilə əvəz olunacaq və fərdlərin iş saati qısaldılacaqdır. Asudə vaxtlarda insanlar turizm fəaliyyətinə qatılacaqlar.
2. Fiziki şəxslərin təhsil və mədəniyyət səviyyələri artacaq, turizm fəaliyyətlərində daha sıx bir şəkildə iştirak edəcəklər.
3. Dünya əhalisinin daha da artacağını nəzərə alaraq, turizm hərəkətlərinə qatılmaq potensialı artacaq.
4. Ticarət əlaqələrinin, konqreslərin, sərgilərin və görüşlərin inkişafı nəzərə alınmaqla turizmin əhəmiyyəti artacaqdır. Konqres turizminin 10 il içində 5-7% artması gözlənilir.
5. Birdəfəlik gəlirin artması turizm fəaliyyətinin payının artacağını göstərir.
6. Siyasi və iqtisadi strukturlarla bağlı olaraq ölkələr artıq turizm fəaliyyətində fəal iştirak edəcəklər.
7. Həyat səviyyəsi aşağı olduğuna görə turizm səfərlərində iştirak edə bilməyənlər əhalinin rifahının artması nəticəsində bu imkanı əldə edəcəklər.
8. Paket turları ilə turizm fəaliyyəti artacaq. (İqtisadi rahatlıq, dil problemi həlli)
9. Tələbə mübadiləsi proqramları və dil öyrənmək arzusu turizm hərəkətlərinə təsir edəcəkdir.
10. Beynəlxalq idman qarşılaşmaları artmağa davam edəcək.
11. Üçüncü dövr turizmində dünya turizm hərəkətlərinin əhəmiyyətli bir inkişafı görülməkdir. Kosmik səyahətlər də 2025-ci ildən sonra ciddi bir problem olmayacaq.

Nəticə

Turizm qloballaşma, regionalizasiya və lokalizasiya hərəkətlərindən çox təsirlənir

və hər birinin formalaşmasında iştirak edir. Səyahətlə bağlı yaranan təşkilatlar və nəqliyyatın inkişafı dünyanın turizm sektoruna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. İnternet istifadəsi, xüsusilə də ölkələr və regionlar haqqında məlumat əldə etmək turizmin bütün sahələrində geniş yayılmışdır. Turizmin lokallaşdırılması prosesi turizm qloballaşması prosesi qarşısında öz yerini tutmuşdur. Yerli mədəniyyətin və təbiətin yeni turist tendensiyalarında sınaqdan keçməməsi, ekzotik mühitə olan tələbatın artması turizmin lokallaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Turizmin təsiri yerli əhalidə, xüsusən də kənd yerlərində müxtəlif qavrayışlara səbəb ola bilər. Yerli əhali turizm fəaliyyətinin baş verdiyi bölgələrdə turizmin müsbət və ya mənfi təsirlərinə məruz qalır. Yerli əhəlinin turizm fəaliyyətini dəstəkləməsi üçün əsas şərt turizmlə bağlı müsbət fikirlərdir. Əgər onlar sosial və ya mədəni bir təhlükə kimi qəbul edərlərsə, onlar turizm fəaliyyətini dəstəkləməyəcəklər, eyni zamanda regiona gələn turistlərə qarşı düşmənçilik hissi bəsləyəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, Bakı, 11 fevral 2004.
2. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası (dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2002, 512 s.
3. David P., Brian S. Shipping and Ports in the Twenty-first Century. London: New Fetter Lane, 2004, 270 s.
4. Jorge H., Laila W. Highly Infections Diseases in Critical Care. Switzerland: Springer Nature Switzerland AG, 2020, 280 s.
5. International arrivals by world regions (1995-2020), <https://www.ourworldindata.org>
6. International tourism, number of departures (1950-2020), <https://www.data.worldbank.org>
7. International tourism, number of receipts (1950-2020), <https://www.data.worldbank.org>
8. UNWTO Tourism Highlight, 2017 Edition, <https://www.e-unwto.org>
9. UNWTO Tourism Highlight, 2020 Edition, <https://www.e-unwto.org>

Summary

Habil Gudratli

Global And Regional Aspects Of International Tourism Development

The article discusses the impossibility of the effective functioning of the international tourism system today, without its regulation, planning, coordination and control by the agencies responsible for its development. This process is carried out at different levels, and it necessitates the development of tourism policy at the state, regional and individual levels. It shows that the tourism policy of each country depends on its specific domestic conditions. It is based on external factors and considered as an integral part of the general policy of the state.

There is a corresponding regulation of the tourism organization to different national systems in world practice. Tourism activities that bring together people from different regions or different countries allow people to get to know and love each other better.

Thanks to tourism, emotions such as regionalism, racism, and radical religiosity are being replaced by universality and human love. The development of tourism can reduce inequality between these regions in the less developed regions of a country. Because tourism provides new income to the region, creates new employment opportunities for the people of the region, supports small and medium-sized enterprises in the region, and attracts other economic activities and enterprises to the region.

Despite the potential of tourism in any country, the availability of tourism infrastructure is a prerequisite for the effective use of tourism there. In addition, for the development of tourism in a country, that country must have rich tourism resources. The natural beauty of the region, climatic conditions, tourism

opportunities and climate diversity create an extremely favourable environment for sustainable tourism.

One of the most attractive aspects of tourism in many developing countries is that their economic viability can be affected in a short period. Tourism is an economic, social and environmental phenomenon that affects all countries in the modern world. It generates income flows from economically developed countries to less developed and developing countries. The preparation period for tourism investments is shorter than for investments in other industries. It is an industry that has been able to generate huge profits and increase revenue and employment after a successful campaign for one or two years.

Keywords: *international tourism, tourism development, aspects of regional tourism, foreign exchange inflows, socio-cultural values*

Резюме

Абель Гудратли

Глобальные и региональные аспекты развития международного туризма

В статье рассматривается невозможность эффективного функционирования международной туристической системы сегодня без ее регулирования, планирования, координации и контроля со стороны ведомств, ответственных за ее развитие. Этот процесс осуществляется на разных уровнях и требует разработки политики туризма на государственном, региональном и индивидуальном уровнях. Это показывает, что туристическая политика каждой страны зависит от ее конкретных внутренних условий. Это основано на внешних факторах и рассматривается как неотъемлемая часть общей политики государства.

В мировой практике существует соответствующее регулирование организации туризма различным национальным системам. Туристическая деятельность, которая объединяет людей из разных регионов или разных стран, позволяет людям лучше узнать и полюбить друг друга.

Благодаря туризму такие эмоции, как регионализм, расизм и радикальная религиозность, заменяются универсальностью и человеческой любовью. Развитие туризма может уменьшить неравенство между этими регионами в менее развитых регионах страны. Поскольку туризм обеспечивает новые доходы в регионе, создает новые возможности трудоустройства для жителей региона, поддерживает малые и средние предприятия в регионе и привлекает другие виды экономической деятельности и предприятия в регион.

Несмотря на потенциал туризма в любой стране, наличие туристической инфраструктуры является необходимым условием для эффективного использования туризма там. Кроме того, для развития туризма в стране эта страна должна иметь богатые туристические ресурсы. Природная красота региона, климатические условия, туристические возможности и разнообразие климата создают чрезвычайно благоприятную среду для устойчивого туризма.

Одним из наиболее привлекательных аспектов туризма во многих развивающихся странах является то, что их экономическая жизнеспособность может быть затронута за короткий период времени. Туризм – это экономическое, социальное и экологическое явление, которое затрагивает все страны современного мира. Это создает потоки доходов из экономически развитых стран в менее развитые и развивающиеся страны. Период подготовки к инвестициям в туризм короче, чем к инвестициям в другие отрасли. Это отрасль, которая способна приносить огромную прибыль и увеличивать доходы и занятость после успешной кампании в течение одного или двух лет.

Ключевые слова: *международный туризм, развитие туризма, аспекты регионального туризма, валютные притоки, социокультурные ценности*

Redaksiya heyətinin üzvü s.e.ü.f.d. Qasimov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 81

ŞUMER VƏ AKKAD DİLLƏRİNİN ORTAQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nazim HÜSEYNLI,*
Nigar HÜSEYNOVA**

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 17 yanvar 2020.

Received: 24th December 2019; accepted: 17th January 2019.

Açar sözlər: qədim türk mədəniyyəti, Şumer–Akkad dil xüsusiyyətləri, Şumer–Akkad dil bənzərlikləri

Giriş

Tarixən ən qədim mədəniyyət mərkəzi sayılan Mesopotamiya tarixi hər biri təxminən minilliklərlə davam edən üç böyük dövrü əhatə etmişdir. Bu ərazidə aşkarlanan gil yazıları bütün detalları ilə olmasa da, o dövrün dil etimologiyası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan vermişdir. Bu məlumatlara əsasən, cənubi Mesopotamiyada Şumer dili ön plana çıxmış, zamanla hakim dil səviyyəsinə çatmışdır. Buna bağlı olaraq, ölkənin cənub hissəsində sivilizasiya daha sürətə inkişaf etmişdir.

Şumer mədəniyyəti bir çox xalqa təsir etmişdir ki, bunlardan ən başlıcası Akkadlardır. Akkadlar Şumer ölkəsinə köç edərək gələn və uzun illər boyunca şəhərlərə yerləşərək, buradakı həyat tərzini mənimsəyən Sami kökənli ən qədim xalqdır. Onların köçü b.e.ə. III minillik boyunca davam etmişdir. Bu xalq buradakı mədəniyyətin tarixi seyrində durğunluğa yol verməmiş, əksinə, hakim güc səviyyəsinə çatana qədər Şumer şəhər mədəniyyətini mənimsəmiş və öz mədəniyyətləri ilə birlikdə bu mədəniyyətin sonrakı xalqlara ötürülməsində önəmli rol oynamışdır. Bunun nəticəsində bu ərazilərdə şəhər həyatı davam etmiş, meydana gətirmiş qurumlar inkişaf edərək varlıqlarını qorumuşlar. Akkadlar siyasi olaraq hakim güc olduqdan sonra gündəlik həyatda Akkadca danışılmaqla birlikdə rəsmi dövlət işləri və dini ayinlərdə Şumer dilindən istifadə etmişlər. Bunun nəticəsində Şumer ölkəsindəki milli mədəniyyət inkişafı dayandırılmamışdır.

Ümumi qəbul edilmiş fikrə əsasən, yazıya qədərki dövrdən başlayaraq, b.e. əvvəl II və III minillikdə Akkad dili Şumer dilinin güclü təsiri altına düşmüşdür. Lakin, Şumer dilinin Akkad dilinə təsiri həm zaman, həm də məkan olaraq məhdud olmuşdur. Bəzi araşdırıcılar Şumer–Akkad dil arealı və dil birliyi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların fikrinə görə, Şumer dilinin Akkad dilinə təsiri incə struktur dəyişiklikləri ilə qarşılaşmışdır. Belə ki, Şumer dili genetik olaraq təcrid olunmuş dil idi, bunun nəticəsi olaraq, bu və ya digər dil fenomeninin arxaizm və ya yeni söz olduğunu müəyyən etmək həddindən artıq çətin idi. Akkad dilinin dil xüsusiyyətlərinə görə, Şumer dili ilə oxşarlığı iki dilin müqayisəli olaraq tədqiqinə şərait yaratmışdır.

Bu oxşarlığın başlıca səbəbi siyasi səbəblərdən Şumer ölkəsinin idarəçiliyinin Akkadların əlinə keçməsi ilə əlaqədar olmuşdur. İkinci minillikdə ölkənin siyasi həyatı şimaldan gələn Samilər tərəfindən idarə edildiyi üçün Şumer dili yerini Akkad dilinə

* fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: huseynlin1956@rambler.ru

** filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nigar.huseynova2013@mail.ru

vermişdir. Belə ki, klassik dövrdə Qədim Mesopotamiyanın əhalisi iki dildə, Şumer və Akkad dillərində danışmışlar. Şumer dilinə qohum olan dillər elmə məlum olmadığı üçün bəzi istisnaları saymasaq, Şumer sözlərinin əksəriyyətinin etimologiyasını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Şumer dövləti dağılana qədər bu dil rəsmi dövlət dili olaraq istifadə edilsə də daha sonradan ölü dillər sırasına daxil edilmişdir. Bəzi alimlər bunun təxminən b.e.ə. III minilliyin ortalarına təsadüf etdiyini bildirmişdir. Sallanerber və Woodsdan daha əvvəl də bəzi tədqiqatçılar Şumer dilinin b.e.ə. III minilliyin sonunda hələ də Cənubi Mesopotamiyanın əksər ərazilərində dialekt kimi mövcud olması fikri irəli sürmüşdü. Şumer dilinin II minilliyin birinci yarısında dialekt kimi yox olması ehtimal olunur. Buna baxmayaraq, Şumer dili yenə də öyrənilməyə davam edilirdi. Çünki ən qədim dillər siyahısında yer alan Şumer klassik dilini bilmədən Akkad-sami dilini öyrənmək qeyri mümkün idi.

Günümüzə qədər gəlib çatan epistolyar mənbənin üçdə iki hissəsini Şumer dilində olan məktublar təşkil etməkdədir. Əksər hallarda məktubu göndərən də, alan da Şumer adları daşıyırdı. Lakin bəzi hallarda Akkad məktublarının göndərənləri Akkadlar, alıcıları Şumerlər olurdu. Bu dövrdə mətbəə, orfoqrafiya və Sarqon sənədlərinin dili çox güman ki, məqsədli islahatların nəticəsi olaraq birləşmiş sistemdə, Akkad-Şumer ikili dil sistemində nəzərə çarpırdı. Geniş yayılmış ikidillilik fonologiya, morfolojiya, sintaksis və lüğət səviyyəsində Şumer və Akkad dilləri arasında oxşarlıqlara gətirib çıxardı. Şumer dilindən alınmış sözlərin əhəmiyyətli sayı istisna olmaqla, bu dilin təsiri ümumi nümunələrdə, kateqoriyalarda, konstruksiyalarda və mənalarda özünü büruzə verirdi. Bu da öz-özlüyündə uzun və sabit iki dilliliyə gətirib çıxarırdı. Şumer dilinin quruluşunu sadəcə daş üzərindəki yazılara əsasən müəyyən etdiyimiz və bu dildəki səs quruluşunu dəqiqliklə bilmədiyimiz üçün çox vaxt bu dildəki fonetik dəyişmələri sona qədər aydın izləmək mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq, qədim dövrə aid gil yazıları bütün detalları ilə olmasa da, ümumilikdə hər iki dilin sait və samit səslərini oxumağa imkan verirdi. Bununla yanaşı, Şumer daş yazılarının məktub sistemində dəqiqliklə və yaxud dolayısıyla Akkad-Şumer fonemlərinin bir-biriylə uyğunlaşmış olması şübhə yaratmırdı. Görünən o idi ki, dilin yeni statusu rəhbərlik tərəfindən də arzu edilən idi. Sarqon şəcərəsinin süqutundan sonrakı dövrdə Şumer dili Cənubi Mesopotamiyanın məktub yazışmalarında yenə dominant dil olmuşdu. Akkad dilinin istifadəsi isə məhdudlaşdırılmışdı. Minlərlə Şumer sənədlərindən ibarət olan Yeni Şumer arxivlərində barmaqda sayılacaq qədər Akkad dilində mətnlər vardı (rəsmi və hüquqi sənədlər, məktublar, çar yazıları və fərmanlar). Lakin Akkad dilinin Mesopotamiyanın cənubunda şifahi istifadəsi kifayət qədər geniş yayılmışdı. Bu da həmin dövrdə Şumer dilində kifayət qədər akkadizmlərin olmasını sübut edir. (A.ZA.NÚM – şəhər rəisi, GI.RA.NÚM – aqlama mərasimi A.LUM və KIR.RU.UM – xırda buynuzlu heyvanların cins adları və s.).

Bir çox mənbələrdən alınan məlumatlara görə, məktəblərdə Akkad dilinə Şumer dilindən daha az yer ayrılmışdı. Onu da qeyd edək ki, onlarla Şumer və Şumer-Akkad leksik siyahısından bizim dövrümüzdə qədər yalnız Akkadcadan-Akkadcaya izahlı lüğəti (malku-šarru) gəlib çatmışdır.

Şumer və Akkad dillərinin araşdırılması bu iki dilin morfolojiyası və sintaksisi ilə bağlı bir çox problemləri ortaya çıxarmışdır. Lakin ümumi olaraq müasir dövrdə feyllərin hallanmasına, söz yaradıcılığının üsullarına və terminləri əks etdirən bütün fərqli xüsusiyyətlərə görə Şumer dili tipoloji təsnifat baxımından erqativ sistemin aqlünativ dillərinə aid edilmişdir.

Şumer dili kimi Akkad dili də heç vaxt eşidilməməsinə baxmayaraq, onunla bağlı tarixi faktlar daha dəqiqdir. Belə ki, onun bütün Sami dilləri ilə qohumluğu (hələ 1850-ci ildə E.Xinks tərəfindən sübut olunmuşdur), Akkad dilinin fonetik sisteminin dəqiq quruluşunu tədqiq etmək üçün şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə hər iki dili həm fonoloji,

həm də morfoloji aspektlərdən öyrənmək mümkündür. Tarixə nəzər saldıqda bu sahədəki ilk cəhdlərin Q.Raulinson və F.Lenorman tərəfindən edildiyini görə bilərik. Q.Raulinson ilk dəfə 1840-cı ildə ilkin Akkad yazılarını oxumağa müvəffəq olmuşdur. İlk Şumer qrammatikası isə 1870-ci ildə F.Lenorman tərəfindən yazılmışdır. Lakin o bu qrammatikanı yazarkən Şumer dilini Akkad dili adlandırmışdı. Bütün bu araşdırmalar Akkad və Şumer dilləri arasında sıx əlaqənin olduğunu göstərmişdir. Belə ki, Akkad dili haqqında Erkən nəsil dövründə (b.e.ə. XXVI əsrdə) Fara (Qədim Şurup) və Əbu-Sələbih (qədim adı müəyyən olunmayıb) şəhərlərində aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən sübutlar Şumer mətnlərindən qaynaqlanırdı. Bu mətnlərdə Şumer-Akkad əlaqələrini sübut edən onlarla nümunə tapılmışdır:

MA.NA mina (ölçü vahidi) ' < Akkad. manāum, DAM.GĀRA ticarət agenti < tamkārūm, NA.GADA çoban < Akkad. naikdum, SA12.RIG7 ' həsr etmək' < Akkad. šarākum, PA4.ŠEŠ keşiş sinfi < Akkad. pašišum, MAŠ.GAG.EN ' muşkenum (sosial təbəqə)' < Akkad. muškēnum (ehtimal ki, *maškaāinum sözünün sübut olunmamış arxaik formasıdır). Sonrakı dövrlərə aid oxşar nümunələrin bir çoxuna Laqaş şəhərindən tapılmış qədim Şumer mətnlərində də təsadüf edilir. Məsələn, DAM.ĤA.RA döyüş < Akkad. tamhārūm, DA.RÍ əbədi < Akkad. dārūm.

Şumer və Akkad dillərinin bir-birinə göstərdikləri qarşılıqlı təsire dair daha sonradan da bir çox nümunələr tapılmışdır:

1. Şeytanın adlandırılması

Şumer dilində lu-lil-la “hava adamı” (ruh) Akkad dilinə lilu “gecə” kimi tərcümə edilir. Buradan da şeytanın adı iki kodda verilir: gecə peyda olur və havada əks olunur.

2. Şifrələnmənin semantik tipi

Gil yazılarda şifrələnmiş SHU “əl” işarəsi ME işarəsinə uyğun gəlir. Bu ona görə belədir ki, ME qat kimi də oxuna bilir, Akkad dilində isə əl – qaatum adlanır.

3. Müxtəlif dillərdə olan sözlərin uyumu

Şumer dilində ME “həyat gücü” ismi, Akkad dilində olan ME “sular” sözünə oxşayır. Şumer dilindəki ME sözündən Akkad dilindəki MU əvəzlənməsi yaranmışdır. İki dili də bilən alimlərin fikirlərində belə bir qarışıqlıq var ki, Akkad dilindəki ME-E “ənənələr” sözü Şumer dilindəki A.MESH “sular” sözünə uyğun gəlir. Çox güman ki, Enki ilahəsinin su ilə olan təsvirinin bir tərəfdən deyil, iki dolçadan fişqırması təsviri vasitəsilə məhz bu ideyanı çatdırmaq istəyir ki, Enki ME-nin (Su) sahibidir. Nə vaxt ki, Enki bu dolçaları kiməsə verir, bu onu bildirir ki, ME (Su) qüvvələrini də ona ötürmüş olur.

Analoji nümunə tukultu “ümid, inam, kömək” (Akkad kökü tkl) Şumer dilində “dəyənək, silah” bildiren TUKUL (işarə KU) ideoqramması ilə uyğun gəlir. Bu halda dua edənlərin köməyinə yetişən Allahın silahı - ümid və kömək təəssüratı nəzərdə tutulur.

4. Söz birləşmələrinin uyumu

Şumerə En-lil2 (Cənab Külək) Akkadca Ellil kimi tələffüz olunur, bu da Illil < Il ili (Allahların Allahı) kəlməsidir. Birinci halda olduğu kimi “Allahların küləyi” sinkretik anlayış əmələ gəlir, eyni qaydada onu yəhudi dilinə tərcümə etdikdə, yəni ruah elohim (Allahların Ruhı), bu halda Enlil ilahəsinin Şumerçəsinin Sami dilindəki Illil < Il-ili (Allahların Allahı) kəlməsindən əmələ gəldiyini təxmin etmək çətin deyil.

Akkad dilinin lüğət tərkibinə daxil olan əvəzləmələr keyfiyyətinə və kəmiyyətinə görə iki qrupa bölünür: Şumer mənşəli sözlər və başqa dillərdən alınan əvəzləmələr. Akkad dili tarixinin ilkin dövrlərində (yazıya qədərki dövrdən b.e.ə. III və II minilliyin sonuna qədər) Şumer dili bugünkü məlum dillər içərisində həm adstrat həm də substrat cəhətdən davamlı dil əlaqəsində olan yeganə dildir. Bu müntəzəm və davamlı dil əlaqəsi nəticəsində Akkad dilinə Şumer leksik əvəzləmələri sürətli şəkildə daxil oldu və yüksək səviyyədə mənimsənilirdi. Bundan sonra Şumerizmlər Akkad leksikasının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi, onların müəyyən hissəsinə Akkad dilinin istənilən dövründə istənilən

dialektində rast gəlmək olur. Tarixi və coğrafi cəhətdən Şumer dilli areala sıx şəkildə bağlı olan Babil dialektindən fərqli olaraq Assuriya dialektində olan Şumerizmlərin həcmi bu günə qədər hələ tam olaraq öyrənilməyib. Başqa dillərdən olan alınmalar ilə bağlı vəziyyət isə daha fərqlidir. B.e.ə. II minillik ərzində Mesopotamiya arealının əsası olan Akkad dili praktik olaraq xarici dillərin təsirinə məruz qalmamış və buna görə də onun leksik tərkibindəki alınmalar da demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Mesopotamiya sivilizasiyasının nəzərdən keçirdikdə başqa mənzərə görünür: Nuzi şəhərində olan sənədlərdəki Xurritizmlər kimi, burada da xarici dil leksikasının həcmi daha böyük və nəzərə çarpacaq qədər ola bilərdi. Belə alınmalar çox vaxt təsadüfi xüsusiyyətə malik olub, bütövlükdə Akkad dilinin əsasını təşkil etmədi. Yalnız Yeni Assuriya və Yeni Babil mətnlərində Arameizmlər nisbətən geniş istifadə olunmuş, lakin onların sayı və köklülük dərəcəsi ilk dövrlərdəki Şumer dilinin Akkad lüğətinə etdiyi təsirlə müqayisə edilə bilməzdi.

D.O.Edsardın hesablamalarına görə, Akkad leksikasındakı Şumer mənşəli sözlər 7-10% təşkil edir (təxminən minə yaxın leksem). Nəzərə almaq lazımdır ki, bu terminlərdən çoxu b.e.ə. I minilliyə aid olan leksik siyahılardan əldə edilmiş, lakin Akkad danışığı dilində, çox güman ki, istifadə olunmamışdır. Semantik münasibətdə bu terminlər şifahi dildə istifadə edilməsə də, öz mənasını itirməyən Şumer sivilizasiyasının mədəni nailiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Baxmayaraq ki, Şumer sözlərinin mənşəyi hər zaman dəqiqliklə müəyyən edilmir, təxmin edilən Şumer etimonları iki formada özünü göstərir: *müəyyən ardıcılıqla düzülmüş işarələrin və kvadrat mötərizənin içərisində olanın ümumi qəbul edilmiş oxunuş qaydası ilə*. Şumer və Akkad dillərinin oxşarlıqlarını göstərən bu terminləri müəyyən sahələr üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

Bədən üzvlərinin adları: kutallum boyun, arxa tərəf < GÚ.TÁL [guta], şassūrum uşaqlıq, ana-ilahə < ŠÀ.TÜR [şagzur], şašallum ayaq sümüyü < SA.SAL [sasal].

Heyvan və bitkilərin adları: giršānum soğan < GA.RAŠ.SAG [garaşag], gišimmarum xurma palması < GIŠIMMAR [ğeşninbar], pakuttum ağac hissəsi < PA.KUD [paku], sahlūm tərə < ZÀ.HI.LI(.A) [zaghilia], papparhūm, papparhūtum dirrik pərpərəni < BABBAR.HI [barbarhi], suluppum xurma < ZŪ.LUM [zulum], şahūm donuz < ŠAH [saşi], şamašillum soğan bitkisinin görünüşü < SUM.SIKIL [şumsikil], şuttinum yarasa < SU.TIN [sundin], tarlugallum toyuq < DAR.LUGAL [darlugal].

Lantşaft, təbii varlıqlar, minerallar: agūm axıntı < A.GI6.A [eğe], appārum bataqlıq, qamış bitkisi < AMBAR [anbar], apsūm yeraltı sular < ABZU [abzu], ušallum çəmənlilik < Ú.SAL [usal], ušūm diorit (daşabənzər mineral) < ESI [esu], zagidrūm şüşəyəbənzər mineral daş < ZA.GİN.DURU5 [zaginduru].

Kənd təsərrüfatı terminləri: aldūm buğda ehtiyatı < AL.DŪ [alru], karūm buğda yığıcı < GUR7 [kura], kirūm bağ < KIRI6 [kere], ugārum zəmi < A.GAR [ugar], zūm palma lifi < ZŪ [zu].

Ev əşyaları bildirənlər: assammum kasa < AN.ZA.AM [anzam], lahtanum böyük çən < LAHTAN [lahtan], piš/sannum yeşik < PISAN [bisiğ], şus/šippum dəsmal < ŠU.SU.UB [şusib], tukkannum dəri kisə < DŪG.GAN [duggan].

İnşaat və memarlıq: edakkum binanın qanadı < É.DA [edag], gušūrum dirək < GIŠ.ÜR [ğeşur], igārum divar [ğeşur], igārum həyət < KISAL [kaşal], kisūm divar < KI.SÁ [kişa], šu/alhūm xarici şəhər divarı < ŠUL.HI [sulhi], temmēnum fundament < TEMEN [temen], ūrum dam < ŪR [ur].

Sənətlə, sosial terminlər: atkuppum qamışdan məhsullar hazırlayan < AD.KID [adgeb], işparum toxucu < UŠ.BAR [ğesbar], itinum inşaatçı < ŠITIM [şidim], kuttimum zərgər < KŪ.DÍM [kugdim], malāhūm qayıqçı < MÁ.LAH4 [malah], nuhatimmum aşbaz < MUHALDIM [muşaldim], parkullum çap olunanları kəsən < BUR.GUL [barugul], şabsūtum mamaça (uşaq doğuzduran qadın) < ŠÀ.ZU [şagzu], şamallūm ticarət agentinin köməkçisi < ŠAMÁN.LÁ [samanla], şusikkum dəri soyan < SU.SI.IG [susig],

taḥḥum əvəzləmək üçün işçi < TAH [dah], tappûm yoldaş, həmkar < TAB.BA [taba], ummiānum məsləkçi, usta; kreditor < UM.MI.A [umia], usandûm < MUŞEN.DU [muşenru] quş ovlayan, utûm qapıçı (gözetçi) < NI.DU8 [nedu].

İqtisadiyyat, təsərrüfat və ticarət: ganinum anbar < GÁ.NUN [ganin], ibbûm itki < IM.BA [imba], ibissûm id. < I.BÍ.ZA [abiza], ibrûm ticarət sənədinin görünüşü < ÍB.RA [ibra], işkarum işçi tapşırığı < ÉŞ.GAR [eşgar], kārum ticarət limanı < KAR [kar], nikkassum hesab < NÍG.ŞID [niğkaz].

Siyasət və adminstrasiya: ekallum saray < É.GAL [egal], işş (i) akkum şəhərin və ya vilayətin başçısı < ÉNSI [ensiag], g/kabarahḥum panika, nizamsızlıq, < GABA.RAH [gabarah], palûm çarlıq < BALA [bala], s/şukkallum yüksək rütbəli dövlət qulluqçusu < ŞÁ.TAM [şagtam], şukûsum kəndliyə verilən torpaq sahəsi < ŞUKU [şuku], zabardabbum dövlət qulluqçusu < ZABAR.DAB [zabardab] (15, s. 110).

Qırtlaq və fonematik /e/

Akkad fonologiyasının inkişafının fərqləndirici cəhəti b.e.ə. II minilliyə qədər rekonstruksiya olunmuş beş Proto-Semit “qırtlaq” samitlərinin tədricən qovuşması və itirilməsidir (6, s. 38-40, 587; 11, s. 150). Şumer dili belə fonemlərə malik olmadığından, bu inkişaf Şumer substratının Akkad dilinə təsirinin parlaq nümunəsi kimi qəbul edilmişdir (4, s. 303; 3, s. 175). Əslində, bu proses bir sıra əlaqəli hadisələrdən yalnız biri idi:

Bu fonemlərdən üçü [a] və [e] səslərinin bitişməsinə səbəb oldu. Əslən allofonik olan [e] səsi daha sonra fonematik hala gəldi və hətta şərtləndirən qırtlaq funksiyasını itirdikdən sonra bu şəkildə formalaşdı. Kitman hesab edir ki, /e/ səsinin əsas funksiya daşdığı hallar fonemizasiyada müəyyən rol oynamalıdır. O, qırtlaq səslərinin itirilməsinin nəticəsində /e/ foneminin ortaya çıxması fikrini irəli sürürdü. Yeni yaranmış /e/ səsi əvvəlki qırtlaq səslərini əvəz edə bilirdi (9, s. 10-12). Hasselbacha görə, Akkad dilində uzun /e/ səsi /a/ və ya /i/ səsinin fonetik, qısa /e/ səsi isə bu səslərin allafonik dəyişmələridir (7, s. 232-233).

Akkad dilinin Babil dialektində yeni yaranan /e/ səsi fellərin kökündəki /a/ səsinin və pronominal affikslərin (şəkilçilərin) /e/ səsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Akkad dilinin fonetikasında görülən bu inkişaf daha sonradan “Babil Sait Harmoniyası” olaraq adlandırılmışdır (10, s. 226). Müxtəlif saitlərin assimilyasiyasına səbəb olan oxşar qaydalar Şumer dilinin tərkibində də mühüm rol oynayırdı. Kitman “Babil Sait Harmoniyası”nın da Şumer dilindən təsirləndiyini qeyd edir (9, s. 11). Onun bu fikri Kuvenberqin müşahidələrində də öz əksini tapır. Kuvenberq də bu tip səs dəyişikliklərinin b.e.ə. II minillikdə cənubda yaranıb və sonradan şimala yayıldığını təsdiq edir (10, s. 237).

Beləliklə, fonologiya sahəsində baş vermiş bu dəyişikliklər b.e.ə. XXIV əsrdə başlamış və b.e.ə. II minilliyin birinci yarısında başa çatmışdır. Bu dövr asimmetrik ikidillilik dövrü ilə də üst-üstə düşür. Buna görə də bu fonoloji dəyişikliklərin, əslində, tədricən Akkad dilinə keçən Şumer dilli əhalinin təsirini əks etdirə biləcəyini ehtimal etmək olar. Hasselbach, ehtimalların əksinə olaraq, yazılarda qırtlaq səslərinin itirilməsini və fonemizasiyada /e/ səsinin düşməsinə ilk növbədə cənubdan deyil şimaldan gələn mətnlərdə mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, şimal mətnlərinin Akkad dili cənubda doğma dil olmadığı üçün sadəcə ədəbi dil kimi öyrənilə bilirdi (5, s. 231-233).

Sislokativ kateqoriya

Akkad və Şumer dillərinin digər bir oxşarlığı isə hər iki dildə feil düzəldən şəkilçilərin mövcud olmasıdır. Şumer dilində bu şəkilçilərin daxil olduğu kateqoriya sislokativ kateqoriya adlandırıldığı halda, Akkad dilində ventiv kateqoriya olaraq bilinirdi. Akkad dilində feil düzəldən əsas şəkilçilər sözün sonuna artırılan /-m/, /-am/, /-nim/ sonluqları idi. Şumer dilində isə eyni funksiyaları yerin yetirən /m(V)/ ön şəkilçisi olmuşdur. Hər iki

dildə, sislokativ kateqoriya hərəkətin deiktik mərkəzinə yönəlir və həmçinin birinci şəxsin təki funksiyasını daşıya bilir (1, s. 270-280). Akkad dilində bu şəkilçi adlıq halda birinci şəxsin təkini bildirdiyi halda, Şumer dilində birinci şəxsin təkində həm hərəkət, həm də istiqamət bildirən prefikslər (ön şəkilçi) işlədilir. Həmçinin Akkad dilində venetiv kateqoriyanın mövcud olması bu dildə feilin Semitik enerji şəklinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun da Şumer dilinin siskolativ kateqoriyasının təsiri altında formalaşması ehtimal olunur. Bu kateqoriyanın pronominal sufikslərin (son şəkilçilər) əvvəlində işlədilməsi qeyri-şəffaf morfemlərin yaranmasına səbəb oldu ki, bu da Şumer feil formalarının ekvivalenti kimi götürülürdü (13, s. 316-324).

Əvəzlik sistemi

Akkad və Babil dillərinin əvəzlik sistemi qədim Assur və Proto-Semitik dilləri ilə müqayisədə xeyli sayda dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər arasında dörd əsas inkişaf nəzərə çarpmaqdadır: 1) adlıq əvəzliliklərin /m/ sonluğu ilə işlədilməsi; 2) 1-ci və 2-ci növ şəxs əvəzliliklərinin /t/ infiksi (daxili şəkilçi) ilə işlədilməsi; 3) Adlıq əvəzliliklərin daxilə əlavə edilmiş /š/ morfemi ilə işlədilməsi; 4) təsirlik əvəzliliklərinin cəm formasının /t/ infiksi ilə işlədilməsi (18, s. 249-250; 8, s. 10-12).

Şumer dilində isə adlıq hal adətən daha formal xarakter daşıyırdı və həm isim, həm də feil yaratmaq xüsusiyyətinə malik idi. Akkad dilində də fərqli əvəzlik formalarının yaranması bu iki dil arasında olan yaxın əlaqə ilə bağlı idi.

Modal sistem

Akkad dilinin modal sistemini, əsasən, iki morfem təşkil edirdi; ədat rolunda lu və feil düzəldən ön şəkilçi olaraq, IV-. Huehnergard bu morfemlərin proto-semitik dillərdəki *lu/law və *la- sözlərindən alınma olduğunu qeyd edir (6, s. 142-147). Akkad dilində IV- prefiksi optativ (arzu bildirən) modallıq bildirdiyi halda, lu asseverative funksiya daşıyır. Lakin pronominal prefikslərin işlənmədiyi formalar və ya pronominal prefikslərin vurğulu samitlə başladığı hallarda lu və IV-. Eyni funksiyaları daşıyırlar. Bu iki morfemin eyniləşdiyi hallar da təbii ki Şumer təsiri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Daha sonradan Şumer hV- feili prefiksini təsiri ilə lu-nun işlənmə dairəsi daha da genişlənməmiş və həm lu həm də IV-. əvəzində işlənməyə başlanmışdır (3, s. 116-118; 14, s. 42-43; 19, s. 33-34).

Akkad dilinin bitmiş forması

Akkad dilində bitmiş forması (iptarVs) t- infiksi vasitəsi ilə düzəlir. Akkad və ya Şərqi Semitik dillərdə yenilik sayılan bu halın əsas funksiyası yenidən köçürmə (detransitivization) idi. B.e.ə. II minilliyin II yarısında bu qayda tam hüquqlu olaraq qrammatikaya daxil edilmişdi. Bəzi alimlər bu qaydanın formalaşmasını da Şumer təsiri ilə əlaqələndirmişdir. Onların fikrinə görə, Şumer mənşəli ba- Akkad dilindəki t- infiksi ilə eyni funksiyaya malik olmuşdur (19, s. 31-32). İkidilli kral kitabələri və ikidilli verbal paradıqmaları bu iki morfem arasında sıx əlaqələr olduğunu təsdiqləyir (2, s. 96).

Tabeli cümlələr

Akkad dilində tabeli cümlələrin əsasını -u/-ni/-uni suffiksləri təşkil edirdi ki, bunlar Proto-Semitik dillərində fel formalarının göstəricisi kimi (*yaqtulu) istifadə olunurdu. Müstəqil cümlələr öz araxik strukturunu qoruyub saxladığı halda, tabeli cümlələr -(?)a/ suffiksi ilə işlənən Şumer cümlə strukturunu əks etdirirdi (16, s. 83; 12, s. 126-127; 5, s. 208-209).

Cəm şəkilçilərinin itirilməsi

Huehnergard Şumer dilində insan anlayışlarının cəmlənməsində istifadə olunan suffikslərin Akkad dilində sadələşdiyini və bir müddət sonra ixtisara uğradığını qeyd edir.

Zaman formaları

Şumer və Akkad dillərinin zaman formaları arasında oxşarlıqlar çoxdur. Hər iki dilin zaman sistemi iki formadan ibarətdir (17, s. 182; 19, s. 25-26):

1) Şumer dilində gələcək sadə zaman, Akkad dilində isə iparrVs olaraq bilinən birinci zaman forması eyni vaxtda baş verən və gələcəyə dair hərəkətləri bildirir.

2) İkinci zaman forması Şumer dilində keçmiş zaman, Akkad dilində isə iprVs olaraq bilinir və müəyyən istinad nöqtəsinə əsasən əvvəlcədən baş vermiş hərəkətləri göstərir.

Söz sırası

Hər iki dilin söz sırası SOV (subject-mübtəda, object-tamamlıq, verb-xəbər) modelinə əsaslanır. Söz sırasının Akkad dilində bu cür işlədilməsi Şumerlərin areal təsirini əks etdirir. Akkad dilində arxaik söz sırası daha sonradan bir sıra başqa dialektlərdə və bəzi şəxs adlarında qorunub saxlanılmışdır (3, s. 174).

Leksikon

Akkad dilinin təxminən 7%-ni Şumer mənşəli alınma sözlər təşkil edir. Lieberman b.e.ə II minilliyin ortalarında Akkad dilində 529 Şumer sözünün mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Lakin onlardan 102-si sadəcə leksik mətnlərdə qeydə alınmışdır. Bu alınma sözlərin hamısı demək olar ki, istinasız isimlər idi. Həmçinin, Şumer və Akkad dillərində sözbəsöz eyni olan bəzi idiomlar da mövcuddur. Məsələn, şag4-şe3- gid2 = ana libbim şadadum (cəld düşünmək) (5, s. 175-176).

Aşağıdakı cədvəldə Şumer Akkad bənzərliyini göstərən sözlərin siyahısı yer almaqdadır.

Şumer dilində	Akkad dilində	Türk dilində	Azərbaycan dilində
a-da-min₂ /min adamin₄/ adamin₅	teşētum adammum	mücadele, yarışma, tartışma, müzakere AHw.10	mübarizə, yarışma, müzakirə, danışıqlar
a-da-pa a-da-pa₃(-d)	Adāpum	a-da-pa ^{ki} “Adap”, a-da-pa ^{ki} - da “Adapa ilə” AHw.11	adapa ilə
a-ġa₂-ri-im	agarinnum	rahim, bira mayası, kömbe AHw.15	kömbə, pivə mayası, bətn
a-ga-am/am₃	agammum	havuz, gölet, bataklık, sazlık, bir meslek türü, AHw.15	hovuz, gölməçə, bataqlıq, qamış, bir peşə növidir
a-ga-la₃-til-la a-ga-la-ti/til-la	agalatillūm	sıska, pis su, salya, köpük, AHw.15	cılız, çirkab sular, süst, köpük
a-ġa-mu-um	agammum	batak, bataklık, havuz, AHw.15	bataqlıq, hovuz
a-ġar- ġar-itu₄	agargaritum	siyah alçı, SAİL 579; AHw.15	qara gips

a-ğa-ri-in ağarin/ağarin₄	agarinnum	alan, saha, batin, rahim, döl yatağı AHw.15	sahə, qarın, uterus
a-ğur-rum	ağurrûm	çenç, çocuk, aptal, akılsız, AHw.23	gənc, uşaq, axmaq, ağılsız
a-kar₂-kar₂	agargarûm	a-kar ₂ -kar ₂ ^{ku} "bir balık türü", AHw.15	balığın bir növü
a-kid/a-kid₂	agittûm	kurdəl, sarğı, bandaj AHw.16	lent, sarğı, bandaj
a-la-mu₂-a	alamûm	bir ot türü, SAİL 579	bir ot növü
a-ra-ği	arağûm	bir müzik aleti UM 5	bir musiqi aləti
a-ra-num₂	arânum	duga-ra-num, "para/gümüş cantası" AH w.65	pul, gümüş çanta
a-ra-zum	arasum	duga-ra-zum, "kutu şişe-kap". BSS	qutu şüşə qapaq
a-si-ri	asirum	esir, tutsak AJSL 50, 220;51, 22; AHw. 74	əsir, dustaq
a-sur-/şur₄	asurrûm	asur, temel duvarı, AHw.77	təməl divarı
a-şur₃/ şur-ra	Şürum	saban izi, AHw.1287	şum izi
a-şa₃-şuku	şukûsum	kerpiç alanı, MSL9, AHw.1266	kərpic sahəsi
a-ay/a-a-lum-	ayyalûm	geyik, karaca, AHw.24	maral, karaca (kiçik maral cinsi)
a-ay₁₀-lum	ayyalûm	erkek geyik, karaca, AHw.24	erkek maral, karaca
a-zal-la₂	azalûm	"bir ot türü, tibbi bir bitki" AHw.92	bir növ ot, tibbi bitki
a₂-ki-te/ti	akîtum	yeni yıl yortusu, yeni yıl kutlaması, eglence AHw.29	yeni il şənliyi, əyləncə
a₂-ki-tum	akîtum	bayram, şənlik, düğün AHw.29	bayram,, şənlik, toy
a₂- kud/ku₅(-d)	Akûm	topal, çürük, sakat AHw.30	topal, çürük, şikəst
a₂ -kum	nakmum	kült kadın, AHw.722	dindar qadın
a₂ -la₂	alûm	kuşa ₂ -la ₂ ;"davul, dümbelek"; AHw.39	nağara
a₂-sağ₃	asakum assakkum	şeytan; hastalık, AHw.73	şeytan, xəstəlik
ab₂ -ri -ig	Abriqqum	dini törenlerde görevli kişi; AHw. 4	dini adətlərə cavab-dehlik daşıyan adam
ab₂- ru-şum	apruşum	tibbi bir bitki türü, kekik. BSS	dərman bitki növü, kəklikotu
ab- ki-iz	apkisum	saban izi, çizqi AHw.58	şum izi
abrig/abrig₂	abriqqum abarikkum	keşiş, din adamı. BSS	keşiş, din adamı
ab-si-in/absin	absinnum	saban izi, evlek, arık AHw.7	oraq izi, tarla cıdırı, su yolu
ab-su₃-na	absinnum	saban izi, evlek, SL 13;	oraq izi, tarla cıdırı

		AHw.7	
ab-suhur	absahurraku	ab-suhur _{ku} ⁶ “bir balıq türü, sazan balığı”. BSS	balıq növü, sazan
abul	abullum	kapı, giriş kapısı, kale kapısı. BSS	qapı, giriş qapısı, qala qapısı
adamin a-da-min₂/min₃ adamin₄/adamin₅	teşētum adammmûm	mücadele, yarışma, tartışma, müzakere, küfür, kavga, itiraz, BSS	mübarizə, yarışma, mübahisə, müzakirə, danışıq, lənətləmək, qovğa, etiraz
ad-kub₄/kub₅	atkuppum	^{lu} ad-kid, “hasırcı, sepetçi”, BİN2	həsirci (həsir toxuyan və ya satan bir adam), səbətç
ad-uš/uš₂	adušsum	^{ğes} ad-uš/uš ₂ kiriş, direk, tahta levha, kereste, destek.BSS	dirək, taxta lövhə, taxta-şalban, dəstək
agam/agam₂	agammum	batak, bataklik, sıkıntı, çamur AHw. 15	bataqlıq, çətinlik, palçıq
ağarağara	agargarûm piqannum	koyun gübresi. BSS	qoyun peyini
ağarin₅	agarinum bappirum	döl yatağı, rahim AHw.15	döl yatağı, uşaqlıq
ağrun	agarunnum kummum	mahzen, kiler, bodrum AHw.506	zirzəmi
alad/alad₂	şēdum aladlammûm	cin, peri, şeytan AHw.1208	cin, pəri, şeytan
alal₃/alal₄	merestum qerbetum	tarım, ziraat, tarla, otlak, alan. BSS	əkinçilik, tarla, çəmənlik
al-du₃	aldûm	çəç, tınas, yem, tohum AHw. 35	əhəng, iplik, yem, toxum
Alqames	alqameşum	^{na} alqames “bir taş türü”AHw.35	bir daş növü
Alla	allânnum	meşe ağacı, palamut, tuzak, ağ, yengeç . BSS	palıd ağacı, palıd ağacının qozası, tor, tələ, əqrəb
al-la-an	allânnum	^{ğes} al-la-nu-um, meşe, palamut . BSS	palıd, palıd qozası
al-la-nu-um al-la-nu-um₂	allânnum	^{ğes} al-la-nu-um, meşe, palamut AHw.37	palıd ağacı, palıd qozası
al-la-nu-um/num₂	allânnum	^{ğes} al-la-nu-um, meşe palamudu AHw.37	palıd qozası
am(-ma)-am	ammammum	dugam(-ma)-am “büyük bira kavanozu”. BSS	böyük pivə qabı
ama-er₂-ra	ama’ errûm	yaşlı, yas tutan (kimse). BSS	yaşlı, yas tutan biri
amalu(-g)	amalîtum	tapınakta dinsel törenləri yöneten kadın. BSS	məbəddə dini mərasimləri idarə edən qadın
am-am	ammammum	bira kavanozu, AHw.43	pivə qabı
amar-sağ	amursânum	civciv, yavru kuş AHw.46	cücə, quş balası
amaš-mu₂/ma₄-a	amašmûm	^{na} amaš-mu ₂ /ma ₄ -a “bir taş türü” AHw.293	bir daş növü

amaš-pa-e₃(-d)	amašpûm	^{na} ₄ amaš-pa-e ₃ , “bir taş türü”. BSS	bir daş növü
am-ma-am-ma-um	ammammum	^{gi} am-ma-am-ma-um “kavanoz”. BSS	qab
am-ra/amra	Amrûm	işık, sinyal, kereste, kalas. BSS	işiq, siqnal, taxta, qalın (kobud) taxta
an-daḥ-šum	andaḥšum	bir bitki türü, AHw.50	bir bitki növü
an-gub-ba	angubbûm	koruyucu tanrı AHw.51	qoruyan tanrı
an-ḥul₂-la	anḥullum	bir bitki türü, AHw.51	bir bitki növü
an-na/nagga	annakum	kalay, kurşun AHw.49	qalay qurğuşun
anše-gam-mal	gammalum	deve, SAİL 208 AHw.279	dəvə
ara₄-bu	Arabûm	ara ₄ -bu ^{mušen} su quşu, ördek. BSS	su quşu, su ördəyi
araš	Ararrum	değirmenci, AHw.62	dəyirmançı
ar-gu-gu	argukkum	tarımsal bir ağaç, alet, merdane. BSS	kənd təsərrüfatında istifadə olunan ağacı, alət, oxlov
ar-ga-nu-um	argânum	^{geš} ar-ga-nu-um, “kozalaklı ağaç, çam, meşe”. BSS	iynəyarpaq, şam, palıd
ar-ma-nu	armannum	^{geš} ḥašḥur kur-ra “bir ağaç türü”. BSS	bir ağac növü
ar-za-na	arsânum	kabuksuz, ögütülmemiş tahıl. BSS	qabıqsız, üyüdülməmiş taxıl
asil₂ asil₇(EZEN)	ašilalûm ebērum	sevinc, memnuniyyət, neşe, başari, kıvanç. BSS	sevinc, məmnunluq, uğur, zövq
asil₃-la₂ asila	ašilalûm ebērum	sevinc, memnuniyyət, neşe, başari, kıvanç. BSS	sevinc, məmnunluq, uğur, zövq
asila₃(-l)	ašilaûm ebērum	neşe, sevinc, başari, sevindirmək, memnun etmək. BSS	sevinc, uğur, zövq, sevindirmək, razı salmaq
as-lum	aslum	^{geš} as-lum “ölçü birimi, uzunluk ölçü birimi”. BSS	uzunluq və ölçü vahidi
as₄-lum	Aslum	^{geš} as ₄ -lum “ölçü çubuğu, uzunluk ölçü birimi”, AHw.74	ölçü vahidi, uzunluq ölçü vahidi
aslum (A.LUM)	aslum pasillum	bir koyun türü, yabanı koyun AHw.838	bir qoyun növü, vəhşi qoyun
aša₅-šuku-ra	Šukûsum	ekim/geçim tarlası, AHw.1266	əkin, dolanacaq sahəsi
aš-bal-tum	Ašpaltum	^{lu} aš-bal-tum “ikinci sınıf halk topluluğu”, AHw.82	ikinci dərəcəli xalq icması
aš-qi₃-qi₃ aš-qi₄-qi₄	Ašgigûm	^{na} ₄ aš-qi ₃ -qi ₃ “bir taş türü”. BSS	bir daş növü
aš-ḥal-lum	ašhallum	^{geš} aš-hal-lum, kalbur, elek, ambar. BSS	xəlbir, ələk, anbar
Ašlag	ašlākum	çamaşırcı AHw.81	paltaryuyan şəxs
aš-ḥab	Ishappum	dolandırıcı, yaramaz, terbiyesiz. BSS	fırıldaqqı, yaramaz əxlaqsız

aškud/ aškud₂	Aškuttum	ağaç kama, kazık. BSS	ağac paz, yığın
aş-ta-lu₂	Aştalûm	müzişyən AHw.85	musiqiçi
aş-rin-na	aşrinnum	ağaç tepsi, karavan. BSS	ağac məcməi, ayaqlı vasitə
aş-ta-lu₂	aştalûn	müzişyən, MAOG 13/2	musiqiçi
aya₂-ar-tum	Ayyartum	mercan, UET 5	mərcan
aya-lum	ayyalum	erkek, geyik 98 . BSS	kişi, maral
azlag/aşlag	aşlâkum	^{lu} azlag/ aşlag, çamaşırçı AHw.81	paltaryuyan (başqalarının paltarlarını pulla yuyan adam)
ba-ri-ra-tum	barîrâtum	bitki, ot, AHw.107	bitki, ot
ba-ru-tum	parûtum	su mermeri, AHw.837	alebastr, kəc, kirəc
ba-tul	batûlum	^{lu₂} ba-tul, delikanlı, AHw.116	cavan
a-lu-hum	balahûm	aromatik/güzel kokulu bir ağaç . BSS	xoş / ətirli bir ağac
Bappir	bappirum	bira, Ahw 103	pivə
bi-nu-um	bînum	ılgın, Akdeniz bölgəsində yetişən bir ağaç türü. BSS	ılgın, Aralıq dənizi bölgəsində böyüyən bir ağac növü
bi₂-ni-tum	binîtum	kiriş, kalas, direk, çomak, çubuk. BSS	damlarda və döşəmələrdə istifadə olunan qalın ağac, qalın taxta, dirək, uçu toppuzlu dəyənək və ya çomaq, çubuq
bibra	bibrûm	“bir quş türü”, SAİL 550	bir quş növü
bibra	bibrûm	taştan yapılmış kavanoz, içki kabı . BSS	daşdan hazırlanmış banka, qədəh
bu-zi₂-in	buşinnum	bir bitki türü. BSS	bir bitki növü
bu₂-bu₂-ul	bubu'tum	kabartı, Ahw 135	qabartı
Bur	duhutum bûrum	^{ğeš} bur “bir ağaç türü”, alan, parça, takım. BSS	bir ağac növü, sahə, hissə, komanda
bur-bal	burubalûm	parsel, ada, alan, Ahw 142	bağça, ada, sahə
bur-sağ-ğ₂	bursaggûm	bir kurban türü, SAİL 349	qurban növü
bursağ	burşanum	hizmetçi, uşak, köle. BSS	qulluqçu, xidmətçi, qul
bur-zi-gal	burzigallumkallum	^{duğ} bur-zi-gal, Ahw 142	
da-a-ri (-a)	dārûm	sürekli ebedi, CT 18, 42II8	davamlı əbədi
da-ba-tum	tapatum	^{tuq₂} da-ba-ri-ri, dolandırıcı. BSS	firildaqçı
da-bil₂-tum	tabiltum	^{duq} da-bil ₂ -tum, “çömlek,	odadavamlı gil qab,

		kavanoz". BSS	şüşə qab (banka)
da-ki-ru-um	dakirûm	ağaç, CT 18, Ahw. 151	ağac
Dakkan	dakknum	eşik, SAİL 461	eşik
dal-bu-um	dulbum	^{geş} dal-bu-um, "çınar". BSS	çınar
dalla₂ dalla₂	dalûm; sillûm qubrum	^{geş} dalla ₂ ; ^{kuş} dalla ₂ , "çalı, iğne, mızrak". BSS	kölgə, budamaq, kol, iynə, nizə
dam-še-lum	damşillum	dam-şil-lum, "bir bitki türü". BSS	bitkinin bir növü
di-bi	dibbum	kelime, TCL 18, 104, 6	söz
di-ku₅-qal	diquagallum	savçı, SAİL 457; Ahw 173	İttilhamçı
dur₂-	dīnum ditullûm	gerekçe, karar, Ahw171 kararlaştırılmış hükmü, Ahw174	əsaslandırma, qərar, razılaşdırılmış müddəa
dib-dib	dibdibbum	^{geş} dib-dib, "su saati". BSS	su saati
dili-bu-um	dilbum	dili-bu-um; bir ağac türü. BSS	bir ağac növü
dim₂-ma-kur₂	dimmakurrûm	çılğınlik, cinnet, SAİL 15	çılğınlik, dəlilik
dim-şi-lum	damşillum	^{geş} dim-şi-lum, "odun, ağac". BSS	odun, ağac
dur₂-gig	durugiqqum	bir tür hastalık, SAİL 536	bir növ xəstəlik
dur₂-ğar	durgarrum kussûm	^{geş} dur ₂ , -ğar, "sandalye, koltuk" Ahw171	stul, kreslo
dur₂-mi-na	turminûm	^{na} dur ₂ -mi-na, "benekli, alaçalı taş". BSS	xallı, rəngli daş
e-la-nu-um	erānum	bir ağac türü. BSS	bir ağac növü
e-le-el	elallum	bir taş ya da ağac türü BSS	bir daş və ya ağac növü
e-lil₂	elilum	şarkı, türkü, Ahw. 201	mahnı, xalq mahnısı
e-zi-zu	ezizzum	e-zi-zu ^{sar} "sebze". BSS	tərəvəz
e₂ – bar-ra	barakkum	geçit, koridor, aralık, balkon. BSS	keçid, dəhliz, məsafə, eyvan
e₂ – da- ku₆	edakkûm	balık kılçığı, kemik. BSS	balıq tıxı, sümük
e₂-du-la	edullûm	arazi, mülk, emlak, arsa. BSS	torpaq, mülk, əmlak, sahə
e₂-ğar₈	igārum	tuğla, duvar, Ahw 366	kərpic, divar
e₂-pa-pağ	papāhum	mahzen, türbe (=mezar). BSS	zirzəmi, türbə (=məzar)
e₂- suhur	şahurum	tapınağın bir bölümü, türbe. BSS	məbədin bir hissəsi, türbə
ebih₂	ebēhum	halat, şerit, Ahw.181	ip, lent
en-gi-sa₆/ša₆	engis/şum	^{na} en-gi-sa ₆ /ša ₆ , bir taş türü, SAİL 99	bir daş növü
enkum	enkummum	tapınak haznedarı, vaznedar. BSS	məbəəd xəzinədarı, xəzinədar
ennigi₂	ennigûm	keşiş, din adamı Ahw.219	keşiş, din xadimi
Ensi	ensûm	rüya yorumcusu, Ahw.219	yuxu yozucusu
er₂-ša₃/-na –ša₄	eršannaşakkum	ağit, yas, matem. MSL 5	mərsiyə, yas, matəm

er₂-ša₃-ne- ša₄	eršemmakum	bir şarkı türü. BSS	bir mahnı növü
erem	erēnum	sedr, katran”, Ahw.237	sidr, qətran
ereš-digir	entum	rahibe, SAİL 556;220	rahibə
ereš₄	errēšum	çiftçi, MSL 5, 76, 321	Cütçü
eridu	irītum	yardım, ögüt, akıl, Ahw.386	kömək, məsləhət, ağıl
erišti_x(GAL. ZU)	Eršum	akıllı, akıllıca, mantıklı. BSS	ağıllı, müdrik, məntiqli
eš-ku-ru-um	iškurum	balmumu, Ahw 396	mum
eš₂-ğar₃	iškarum	ödev, görev, “ödevini oku”, BE 31,51,10	tapşırıq, vəzifə, tapşırığını oxu
eš₃-gal/ ešgal	ešgallum	büyük tapınak, mabet, SAİL 128	böyük məbəd, məbəd
eš₃-ta-lu₂	aštalûm	şarkıçı, müzisyen Ahw. 85	müğənni, musiqiçi
eš₃ -tum	iltum	kepek, Ahw 373	kəpək
eš₅-ğar₃	iškarum	ev ödevi, görev, Ahw.395	ev tapşırığı, rəsmi iş (vəzifə)
ešdam	aštammum	eğlence yeri, Ahw.85	əyləncə yeri
etutum_x(GA₂ BAD)	Etûtum	karanlık, Ahw. 266	qaranlıq
Ezi, (SAL.LAGAR)	ēnu ša Ea	Ea'nın en – rahibi. BSS	ən çox - Ea'nın kahini
ga-ba-bu-um	kabābum	sapan, kalkan, siper MSL 7	sapand (quşatan), qalxan, xəndək
ga-da	qadum	ile beraber, birlikte, nedeniylə. BSS	birlikdə, ona görə.
ga-li₂-tum	kālītum	polis; şeytan, Ahw. 452	polis; şeytan
ga-raš/ garaš	Karašum	pırasa, saman, kamyş SAİL319	pırasa, saman, qamış
gaba-dib₂	gabadibbum	siper, sur, parmaklık Ahw.271	qalxan, istehkam, hasar
gaba-ğal₂	gabagallum	güç, etkin, zorlu, şiddet, yeterli, BSS	güç, təsirli, çətin, zorakılıq, kifayət qədər
gaba-ra-aḥ	gadaraaḥḥum	ümitsizlik, SL 69, SAİL 167	ümitsizlik
gada-la₂(-1)/lal	gadalalûm	“keten elbise”, Ahw.273	kətan paltar
gada-maḥ	gada-maḥ	çulha, giysi, Ahw.273	çuxa, geyim
gagar	qaqqarum	toprak, yerüzü, Ahw.900	torpaq, yer üzü
gakkul	Kakkulum	bir tür kap Ahw..422	qab növü
gakkul₂/gakkul₃	kakkulum namzıtum	balık türü. BSS	balıq növü
gala₃/gala₄/gala₅	kalakum	kazı, oyuk, hendek, anbar, depo BSS	qazıntı, boşluq, xəndək, anbar
gam₃-gam₃	gamgammum	serçe, Ahw.278	sərçə
Gamar	Kamārum	çok büyük (olmak). BSS	çox böyük olmaq

Galla	gallûm	polis memuru, Ahw.275	polis məmuru
gamun/ga-mun	kamûnum	kimyon, çörekotu Ahw. 434	razyana, çörək otu
gana₂-gur₁₅	kanagurrum	keçi yolu, patika, Ahw.434	keçi yolu, cığır
gipar_x (KİSAL)	gipārum libārum	kemerli yol Ahw.290	tağlı yol
gir-gi₄-lu	girgilum, şâkum	gir-gi ₄ -lum ^{muşen} , bir kuş türü. BSS	bir quş növü
Gisal	gişallum şişşum	kürek SAİL 226	Yava
Gişimmar	gişimmarum	hurma ağacı, SAİL 356	xurma ağacı
gu-bi₂-tum	kupītum	gu-bi ₂ -tum ^{muşen} , bir kuş türü. BSS	bir quş növü
gu-di/du	ginnatum	anus (=sindirim sisteminin son kısmı, çıxış deliği, makat); Ahw.921	anus
gu-gu-tum	gugutum	bitki, yem, ot, saman BSS	bitki, yem, ot, saman
gu₂-tar	kutallum	arka, arka taraf, Ahw.517	arxa, arxa tərəf
gu₂-gal	hällūrum	nohut, fasulye, Ahw.313	noxud, lobya
gu₂-nu₁₁-gal	gunugallum	su mermeri, Ahw.293	su mərməri
guhşu	guhşum	kamış, minber, koltuk, masa	qamış, minbər, kreslo, masa
Gukkal	g/kukkallum	besili koyun, Ahw.296	bəslənmiş qoyun
Gurun	Gurunum	depo, ambar, Ahw.299	anbar
ha-ba-zi(-in) ha-ba-zi-il	abaşşinum	tahıl, hububat, Ahw.2	taxıl, dənli bitkilər
ha-lam	halāqum	kötü, bozuk, geçersiz, yaramaz, Ahw310	pis, xarab, etibarsız, yaramaz
ha-lu-ub₂/ub₄	haluppum	^{ges} ha-lu-ub ₂ , “meşe”, SAİL589	palıd
ha-şur	haşūrum	^{ges} ha-şur, “servi” MSL 5, 107, 183	sərv
ha-za-num₂	hazannum	meçlis başkanı, muhtar, Ahw. 338	məclis rəhbəri, muxtar
ha-zi	haşşinum	^{urudu} ha-zi, “balta”, Ahw.332	balta
ha-zi₂-in	haşşinum	^{unudu} ha-zi ₂ -inküçük el baltası, MSL Fəzlullah	əl baltası
hal-zig	halziqqum	^{gis} hal-zig, “tulum”, MSL7	kombinezon
hara₄/ hara₅	harûm	^{duq} hara ₄ ; büyük depo Ahw328	böyük anbar
hara₆ (NUNUZ.AB₂.Bİ)	harûm	büyük bir kap, testi, Ahw328	böyük bir qab, ləyən
haşhur	haşhurum	elma ağacı Ahw333	alma ağacı
he₂-ğal₂/gala₇	he-gallum	bolluk, Ahw.339	bolluq
hu-bu-um	hûpum	^{ges} hu-bu-um “tekerlek”, Ahw.357	təkər
hu-da-du-um	hudadum	çatlak, yarıq, kırık BSS	çatlaq, yarıq, qırılmış
hi-li-ba	hîlubûm	^{na} hi-li-ba, cehennem, BSS	cəhənnəm

	irkalum		
hi-ri-tum/tum₂	hīrītum	hendek, kanal. BSS	xəndək, kanal
hub-ḥub	ḥupḥuppum	şişə, kutu, boru. Ahw.356	şüşə, qutu, boru
ḥuduš	ḥudušsum	damat, güvey. BSS	kürəkən
ḥulum, ḥulum₅	hulūmum	verimli/bakımlı toprak. Ahw.354	münbit torpaq
ḥum	ḥamūm	aksatmaq, sakatlamak, bir kan hastalığı. Ahw. 319	pozmaq, şikəst etmək, qan xəstəliyi
ḥu-nu-um/ḥu-num₂	ḥunum	bir masa türü. SL 114	bir masa növü
i-mi-it-tum/tu₂	imittum	mizrak, BSS	nizə
i-mit-tum	Imittum	^{na} 4i-mit-tum mızrak, karğı. BSS	nizə, qamış
i₃-gi₄-ra	Igirūm	İ ₃ -gi ₄ -ra ^{muşen} , balıkcı, Ahw.367	balıqçılıq
i₃-gu-la	Igulūm	merhem, yağ, Ahw. 367	məlhəm, yağ
i₃-si-na	Išīnum	gövde, sap, dal, soy, Ahw.395	gövdə, sap, budaq, kök
Igar	igarum	duvar İSL 23.	divar
igi-ḡal₂	igigallum	hikmet, bilgi. SAİL 449	hikmət, bilik
igira₂ igira₂ (Kİ, KA, SAL)	Igirūm	igira ₂ ^{muşen} , balıqçılıq, Ahw. 367	Balıqçılıq
igi-te-en	igitennum	bölüm, miqdar, ağ, tuzak. BSS	bölmə, miqdar, şəbəkə, tələ
iku/iku₂	Ikūm	alan ölçü birimi. Ahw.370	sahə ölçü vahidi
Illat	Illatum tillatum	takım, birlik, öbek. SAİL166	komanda, birlik, yığın
im-ḥul	imḥullum	kasırğa, fırtına. Ahw.376	qasırğa, fırtına
im-ma-na	immanakkum	“düz, saydam, taş, ayna”. SAİL 125	düz, şəffaf, daş, güzgü
is-ḥab₂	işḥappum	kötü niyyətli kimse. Ahw.387	pis niyyətli kimsə
išdum_x(DU-g)	Išdum	kök, köken, temel, kaynak Ahw.393	kök, mənşə, əsas, qaynaq
iz-ḥu	işḥum	paylaşdırma, dağıtma, pay BSS	bölüşmə, paylama, pay
izi-šub-ba	izišubbum	yıldırım, SAİL 172. Ahw.408	İldırım
ka-al-lu₅	Kalūm	tas, kase, çanak, kadeh Ahw.427,428	tas, kasa, qab, qədəh
ka-ba-bu-um	kabābum	^{kuš} ka-ba-bu-um “kalkan, sapan”, Ahw.414	qalxan, sapand
ka-gu₃-ḡal	kagugallum	sihırbaz, Ahw.423	sehrbaz
ka-guru₇	Kagurrūm	ambarcı, müfəttiş, Ahw.420	anbarçı, müfəttiş
ka-ku₃-ḡal₂	kakugallum	düzenbaz kimse, SAİL 15, Ahw.423	hiyləgər kimsə
ka-mar	kamarum	ka-marku ^{ku} ₆ “bir balıq türü”, Ahw.414	bir balıq növü
ka-tab	katammum	yardımcı, cıraq, xidmətçi,	köməkçi, şagird,

	katappum	göz kapağı, BSS	qulluqçu, göz qapağı
ka-ta-du₁₁-ga	kataduggûm	vecize, atasözü, ifade, SAİL 15	aforizm, atalar sözü, ifadə
ka-tar	Katarrum	sünger SAİL 15	sünger HAIL 15
ka-zal	kazallum	bir bitki/ot türü, SAİL 15	bir bitki / ot növü
kab-kab	kapkappum	bir quş türü, BSS	bir quş növü
kala₃/kala₄	kalakkum	kazı, çükür, ambar, depo. BSS	qazıntı, çuxur, anbar
kal-gug	Kalgukkum	macun pasta, Ahw. 425	dış məcunu
Kapar	kaparrum	çoban, çocuk, Ahw.442	çoban, uşaq
Karaş	Karāşum	karargah, askeri kamp, OEC 4, Ahw.448	qərargah, hərbi düşərgə
ki-di-du	Kidudûm	dini merasim, SAİL 461	dini mərasim
ki-gal-lum	Kigallum	temel, alan, Ahw.474	təməl, sahə
ki-ḥul	kiḥullûm	matem, yas, SAİL 461	matəm, yas
ki-maḥ	kimaḥḥum	mezarlık, mezar, Ahw.478	qəbirstanlıq, məzar
ki-ti-tum	Kititum	kaliteli bir yün çeşidi, Ahw.493	keyfiyyətli yun növü
Kinbur	kinburrum	yuva, CT 19, Ahw.480	yuva (ev)
kin-sig	Kinsikkum	ikindi, ARM 1, SAİL 538	günortadan sonra
kir₄-gi₄-lum	girgilum; şākum	kir ₄ -gi ₄ -lum ^{muşen} , bir quş türü. BSS	bir quş növü
kiri₆-kiri₆	Kirikarrum	kiri ₆ -kiri ₆ ^{muşen} , bir quş türü BSS	bir quş növü
kiri₆-maḥ	kirimaḥum	^{ğes} kiri ₆ -maḥ, park çiftlik, SAİL331, Ahw.484	ferma təsərrüfatı
kisal	kisallum	avlu, Ahw.485	həyət
ki-si₃-ga	Kisiggûm	teklif, adak, kurban, BSS	təklif, nəzir, qurban
Kisim	kisimmum	ekşi süt, Ahw.486	turş süd
kuş-gu₄-gal	Kuşgugalum	davul SAİL 7, Ahw.516	Nağara
la-ga	lagûm	dışkı, bir deri hastalığı, BSS	nəcis, bir dəri xəstəliyi
la-ḥa-an	laḥannum	şişə, fincan, Ahw.527	şüşə, fincan
Lagar	Lagarum	karabaş, keşiş, tapınak hizmetçisi, SL 155	din xadimi, keşiş, məbəd xidmətçisi
lagar₃	lagarum	vezir, vekil, karabaş, din adamı, SL 155	vəzir, vəkil, din xadimi
lamma	lamassum	koruyucu tanrı, SAİL 322, Ahw 532	qoruyucu tanrı
lamma-maḥ	lamammaḥum	^d lamma-maḥ, boğa, SAİL 322	Öküz
li₂-ig-tum	ligtum	seçmə, seçim, toplanmış. BSS	seçmə, seçim, toplanmış
ligima	liqimûm, niplum	genç, delikanlı, Ahw. 792	gənc oğlan
lu-ḥu-ḥum	luḥummûm	balçık Ahw.562	pəlçiq

lu2-ulu3-um	lullum	yabancı, komşu, halk topluluğu. BSS	yad, qonşu, camaat
lum₃	Lummûm	örümcek, salyangoz. BSS	hörümçək, ilbiz
ma-al-ga-tum	malgâtum	bir müzik aleti, bir şarkı sözü. BSS	musiqi aləti, mahnı sözü
ma₂-gu-la	magulûm	^{geš} ma ₂ -gu-la, “sandal”. Ahw.577	sandal
ma₂-lal	Malallûm	^{geš} ma ₂ -lal, yük gemisi. MSL 5, Ahw.594	yük gəmisi
ma₂-tur	maturrum	^{geš} ma ₂ -tur, kayak, sandal. Ahw. 635	qayıq, sandal
maħra	maħrûm	en önemli, ilk önce. Ahw. 585	ən önəmli, əvvəl
mangaga man-ga-ga	Mangagum	hurma dalı, Ahw. 602	xurma budağı
Mangara	maggarum	oymacı kalemi. BSS	oyma qələm
mar-ħu-ša	marħušum	^{na} ₄ mar-ħu-ša, bir taş türü. BSS	bir daş növü
mar-ra-tum	marratum	alkın, Ahw. 612	kasıb
ma-ri-nu-um	marīnum	^{kuš} ma-ri-nu-um, elek, kalbur BSS	ələk, xəlbir
maš₂-gal	mašgallum daššum	teke, MSL 8/1,30, 216. Ahw.165	təkə
maš₂-ħul-dub₂-ba	mašħulduppûm	adək adamak SAİL 76	nəzir demək
ma-sa₂-tum	Maššatum	mızrak. BSS	nizə
ma-sab	massabbum	^{gi} ma-sab “yayvan, genişçe sepet, sele”. BSS	hörülmüş, geniş səbət, yəhər
ma-sal₄-lum	Mašālum	^{urudu} ma-sal ₄ -lum;“ayna”. BSS	güzgü
me-lam₂	melammûm	şimşək, ışık, yıldırım, Ahw. 643	şimşək, ışık, ıldırım
me-lim₄	melammum	görkem, tantana, parlaklık, BSS	şöhrət (məftunedici), təntənə, parlaqlıq
mu-sar-ra	Musarûm	kitabe, yazıt, tablet, Ahw.677, 681	kitabə, yazı, gil lövhə
mu-da-sa₄	Mudasûm	^{lm} mu-da-sa ₄ , isim listesi, Ahw. 666	adların siyahısı
Mundu	Mundum	kabuksuz / öğütülmemiş tahlı.BSS	qabıqsız / üyüdülməmiş taxıl
mu-nu-tuku	munutukum	çocuksuz, çocuğu olmayan kişi. BSS	uşaqsız, uşağı olmayan adam
mu-ša-lum	mušālum	ayna, cilalı ve sırlı gömlek. Ahw. 681	güzgü, cilalanmış və sehrlı köynək
muš- maħ	mušmaħħum	efsanevi bir yılan, SL182	əfsanəvi bir ilan
Muštaptin	muštaptinum	bir çömlekçi aleti. BSS	bir duluşçu aləti
na-ab-ri₂-um	nabrium	adək, kurban, bayram, BSS	qurban demək, qurban, bayram
na-aħ-ba-tum	Nahbātum	^{kuš} na-aħ-ba-tum, deri çanta. Ahw.714	dəri çanta

na-gad/na-gada	Nāqidum	çoban, SAİL 70, Ahw.744	çoban
na-kam-tum	nakkamtum	ambar, hazine, Ahw.721	anbar, xəzinə
nagar-gal	nagargallum	baş kapıcı, SAİL 560, Ahw.710	baş qapıçı
na-ma-ru-um	Nāmarum	giysi, ayna. BSS	paltar, güzgü
nam-tar	namtarum	kader, talih. Ahw.1238	bəxt, tale
nam-za-kum	Namzaqum	^{urudu} nam-za-kum, anahtar, BSS	açar
ni-ik-tum	niqđum	boya işlərində kullanılan bir bitki /ot. BSS	boya işlərində istifadə olunan bir bitki
ni₃-ka	nikkassum	indirim, hesap, SAİL 597, Ahw.789	endirim, hesab
ni₃-kala-ga	nigkalagûm tigûm	^{urudu} ni ₃ -kala-ga, davul, dümbelek, SAİL 597, Ahw.787, 1356	dəf, nağara, nağara növü
ni₉-ğar	Niggarum	ambar, depo, hazine. BSS	anbar, depo, xəzinə
niğ-kas₇	nikkasum	bir uzunluk ölçü birimi, endaze. Ahw.789	bir uzunluq ölçü vahidi, əndazə
Nimgir	nāgirum	tellal, Ahw.711	dəllal
nindabax (PAD.AN.Muš₂)	nindabûm	yiyecək dağıtımı, yemək ziyafəti. BSS	yemək paylanması, yemək ziyafəti
ninda-DU	nindanum	oklava, Ahw.790	oxlov
Nisaba	Nisaba	nisaba, SAİL 165, Ahw.794	ölçü
nu-kuš₂-u₃	Nukušûm	^{ges} nu-kuš ₂ -u ₃ , kapı takozu Ahw 803	qapı dəstəyi
nu-ur₂(-ma)	Nurmûm	nar ağacı, SAİL 75, Ahw 804	nar ağacı
nu-us-ğu	nushum	sandık, kutu, kap. BSS	sandıq, qutu, qab
numun	numunnum	tohum. çəkirdək, tane. Ahw 803	toxum, özək, dənə
pa-a-şu	Pāštum	balta, kazma SAİL 8; Ahw 845	balta, oraç
pa-agda-ru	pagdarûm	heyecan, Ahw 809	həyəcan
pa-ğar	pağarum	toplantı, meclis, bir silah türü, BSS	yığıncaq, məclis, , bir silah növü
pa-pağ	papāğum	“mahzen, türbe (=mezar)”. Ahw 823	zirzəmi, türbə, məzar
parpa-ği	parpağum	^{sar} par-pa-hi, “semiz otu”, Ahw.834	pərpətöyün bitkisi
pi-tu-tu	Pitütum	^{tug} pi-tu-tu “sargı”. Ahw. 871	sarğı
piğu	piğum	bira fırçası, SAİL 15	pivə fırçası
Pisan	pišannum	kalıp, sandık, sedye, SAİL 233. Ahw 867	qəlib, sandıq, xəstə yatağı
pisan₂	Pišannum	^{ges} pisan ₂ , “kutu, çekmece, sandık”, Ahw.867	qutu, çekməcə, sandıq
pu-ğu-ru-um	puğrum	toplantı, kurul, meclis MSL 9, 126, 51; Ahw.876	iclas, heyət
puzur puzur₄/puzur₅	Puzrum	saklı, gizem, sır, siper, gölgə, qoruyucu. BSS	gizli, fəvqəltəbii, sır, xəndək, kölgə, qoruyucu
ra-bi-a-nu-um	Rabiānum	başkan, komutan, amir, şef Ahw. 934	prezident, komandir, rəis, başçı

ra-bi-za-ga-tum	rabi sikkatim	çavuş, bir işin veya işmilerin başında bulunan və onları yöneten sorumlu kimse, BSS	kiçik komandır, bir işin başında olan və ya onları idarə edən kimsə
rib-ba	Rabbum	çok büyük, üstün, ulu, Ahw. 934	çox böyük, üstün, böyük
ramanu	ramanum	kendisi, Ahw.949	özü
Rašu	Rašûm	almak, kabul etmək, Ahw.961	almaq, qəbul etmək
sa-am-sa-tum	šamšatum	simge, amblem, Ahw.1158	simvol, gerb
sa-bi₂-tum	Şabitum	^{ges} sa-bi ₂ -tum “bir muzik aleti”. BSS	bir musiqi aləti
sa-gid₂-da	Sagiddûm	telli saz, MSL 13, ^{ges} 1002	simli alət, saz
sa-ma-na₂	Samānum	deri, cilt, kabuk Ahw.1017	dəri, cild, qabıq,
sa-sal	Şaşallum	sırt. Ahw.1197	kürək
sa₃-bi₂-tum	Sābitum	içkili kimse. BSS	sərxoş
saġ-ba-nu	šagbānum	bir tür hastalık. Ahw.1127	bir xəstəlik növü
Surru	Surrûm	karabaş, keşiş. Ahw.1063	rahib, keşiş
ša-ra-ab-du	šarrabtûm	idare emiri, BSS	inzibati məmur
ša₃-bal-bala	šaballalûm	bir tür hastalık, SAİL 384	bir xəstəlik növü
ša₃-gi₈-guru₆	šagigurrûm	bağış, kurban, arzu, istek, BWL 104, 137	hədiyyə, qurban, arzu, istək
ša₃-gi-guru₆	šagigurûm šagiqqum	istek, SAİL 384 , MSL 9, Ahw.1127	istək
ša₃-gub	šaguppum	^{duġ} ša ₃ -gub “bira kavanozu/küpü, kutu, yük sandığı”. BSS	pivə bankası/küpü, qutu, yük sandığı
ša₃-ħab	šahappum	ša ₃ -ħab ^{ku} ₆ , bir balık türü, Ahw 1128	bir balıq növü
ša₃-kal	šakkulum	^{ges} ša ₃ -kal, bir söğüt türü, Ahw.1141	söyüdün bir növü
ša₃-la₂-tum	Šallatum	^{tuġ} ₂ ša ₃ -la-tum, bir elbise türü, BSS	bir paltar növü
ša-maħ	šammāħum	^{uzu} ša-maħ, kalın bağırsak, Ahw.1156, SAİL 384	qalın bağırsaq
ša₃-munu₄	šanunakkum	bir un türü, Ahw.1160	un növü
ša₃-ra-aħ	šarāħum	astar, kaplama, çıkarmak, sökmek, Ahw.1183	astar, örtmək, çıxarmaq, sökmək
ša-tam	šatammum	idare amiri, müdür, SAİL 384	idarə məmuru, müdür
ša₃-tur₃	šassūrum namdalum	ana rahmi, Ahw.1194	ana bətni
šaħan₃	šahānum	ısıtmak. BSS	qızdırmaq
šakan₆	šakkanakkum	general, vali, belediye başkanı, Ahw.1140	general, vali, bələdiyyə başçı
šakir₄ (URU.MİN.Nİ.GA)	Šakirrum	yayıq, MSL 9, Ahw.1140	nehre
ša-ku₈-ul-tum	šükultum	kutsal yemek, düğün/tören yemeği. BSS	müqəddəs yemək-toy, məclis yeməyi
šaman₂-la₂	šamallûm	bohçası, çirak, seyyar satıcı, SAİL 428, Ahw 1153	toxunmuş əşyalar satan qadın, usta köməkçisi, sərbəst satıcı

šar ₂	šārum	üç bin altı yüz/3600, SAİL 396. Ahw.1182	üç min altı yüz / 3600
šar ₂ -ra-ab-du/du ₃	šarrabtûm	yönetici, idare amiri, memur. Ahw. 1187	menecer, nəzarətçi, məmur
šassuk	šassukkum	tapu memuru. BSS	əməl məmuru
šatam	šatammum	devlet memuru, BSS	dövlət məmuru
še-bir-bir-re-da	šebirbirredûm	hasır, Ahw. 303	həsir
še-er-ḥu-lum	šerḥullum šurḥullum	süs, bir süs eşyası, takı, BSS	bəzək, bəzək eşyası, aksesuar
še-gun ₃ -nu	šegunûm	benekli arpa. SAİL 367, Ahw.1208	ləkəli arpa
še ₃ -er-gu	šerkûm	süslü, süslü olmaq, Ahw.1216	bəzəkli, bəzəkli olmaq
še ₁₀ -munu ₄	šemunûm	çöp, yonga, SAİL 536.	zibil, tullantı
šedu šedu ₂	šēdum	heyecan, şeref, heves. BSS	həyəcan, şərəf, həvəs
šemešal	šimiššalûm	güzel kokulu bir ağac, yasemin. BSS	xoş ətirli bir ağac, yasəmən
šer ₃ -bil ₂	šerbillum	^ē šer ₃ -bil ₂ bir ağac türü. BSS	bir ağac növü
šer ₇ -ru	šērum	^ē šer ₇ -ru “kamış, hasır “ BSS	qamış, həsir
šeš-gal	šešgallum	^{lu} šeš-gal, “büyük kardeş” Ahw.1220	böyük qardaş
šeš-gu-la	šešgulûm	^{lu} šeš-gu-la, “, keşiş, din adamı”. SAİL 331	keşiş, din xadimi
ši-iq-tum	šiqdum	badem, badem ağacı. BSS	badam, badam ağacı
ši-kum	šipkum	^{kuš} ši-kum “deri nesne”. BSS	dəri əşya
ši-lu-um	sīlum	bunalım, çöküntü. BSS	depressiya, çöküntü
šibir	šibirrum	değnek, çomak”, Ahw. 1227	dəyənək, çomaq
šibir/šibir ₂	šibirrum	hükümdar/kral asası, Ahw.1227	hökmdar, şah əsası
šikin	šikinnum	^{duḡ} šikin, “bir kap türü”, Ahw.1233	bir qab növü
šim-šal	šimšalû	şimşir, SAİL 215	qılınc
šindilib	šindilippum	kovan, Ahw. 1242	arı yuvası, pətək
šir ₃ -ku ₃ -ga	širkugûm	türkü, marş, şarkı, destan,	xalq mahnısı, marş, mahnı, dastan
šitim-gal	šitimgallum	^{lu} šitim-gal, “baş usta, baş memar”, Ahw.1251	baş usta, baş memar
šu-bar-ra	šubarrûm	^{lu} šu-bar-ra, “kurtarıcı”, SAİL 354, Ahw.1256	xilaskar
šu-gi	šugitum	rahibe, MSL 12, Ahw. 1260	rahibə
šu-gidim-ma	šugidimmakkum	bir tür hastalık, SAİL 54, Ahw.1260	bir xəstəlik növü
šu-gi-na	šuginûm šuginakkum	kurban, MSL 13, 118, 141. Ahw.1260	qurban
šu-gi-na	šuginûm	kurban, adak, bağış. BSS	qurban, nəzir, hədiyyə

šu-guru₅	Šugurrûm	sepet. BSS	səbət
šu- luḫ	šuluḫḫum	temiz, yıkanabilir, temizlenir, Ahw.1270	təmiz, yuyulur, təmizlənir
šu-šu/šuşu	Šuşum	iki əl, Ahw.1290	iki əl
šu-ub-tub	Šubtum	^{tu} šu-ub-tum, “bir elbise türü”. Ahw.1258	bir paltar növü
šu₂-uš-ru	Šušrûm	dertli, endişeli, sıkıntılı. BSS	dərdli, narahat, sızıntılı
šuba₃/šuba₄	Šubûm	değerli bir taş türü, yakut. BSS	bir dəyərli daş növü, yaqut
šubtu₃ šubtu₄ šubtu₅	Šubtum	iskemle, oturak, sandalye, koltuk, kamp yeri. BSS	stul, oturacaq, kreslo, oturacaq, düşərgə yeri
šudum(-ma)	šutûm šutumum	hesap makinesi, hesaplama Ahw.1293	kalkulyator, hesablama
šu-rat-ḫu	šurathum	^{geš} šurathu, “bir ağac türü”. Ahw.1283	bir ağac növü
šurmen, šurmen₂ (EREN.ŠU.ME)	šurmînum	kavak, servi, söğüt. Ahw.1284	qovaq, sərv, söyüd
šur-min₃	šurmēnum	^{geš} šur-min ₃ , “servi, söğüt”, SAİL 101. Ahw.1284	sərv, söyüd
šuşana	šuşšan	üçte-bire/1/3. BSS	üçdə biri, 1/3
šuşum	šûšum	meyan kökü. Ahw.1290	biyan kökü
šuşur šuşur₂	šûšurum	düzenli, çeşitli (olmak), doğru. BSS	sistemli, çeşitli (olmaq), düzgün
šutug/šutug₂	šutukkum panûm	sepet, Ahw.1294, 822	səbət
taḫ-ḫa	taḫḫum	tazminat, bedel, SAİL 169. Ahw.1302	təzminat, əvəz
tap-pa-aš₂-tu	tappaštum	^{tu} ₂ tap-pa-aš ₂ -tu, kazak, Ahw. 1320	jaket
taškarin	taskarinum	^{geš} taškarin”; “kutu, sandık, kasa”. BSS	qutu, sandıq, kasa
ter-ter	terterrum	ter-ter ^{mušen} , “bir quş türü”, Ahw.1350	bir quş növü
ti-gi₄-lu/lu₂	tigi(1)lûm	ti-gi ₄ -lu ^{mušen} , “bir quş türü” Ahw.1356	bir quş növü
ti-gid₂-lu₂	tigi(1)lû	ti-gid ₂ -lu ₂ ^{mušen} “bir quş türü”. BSS	bir quş növü
tillat	Tillatum	birlik, SAİL 166	birlik
tinur/ti-nu-ur	Tinûrum	^{im} ti-nu-ur; “fırın”, OES 4, 153 IV 11.	soba
tu-dellu	Tudellum	tu-dellu ^{mušen} , “bir quş türü” Ahw.1365	bir quş növü
tu-di-tum	Tudittum	gerdanlık. Ahw.1365	boyunbağı
tun₃-gal	Tungallum	^{geš} tun ₃ -gal, “saz, keman”. Ahw.1370	saz, kaman
tungal/tunḡal₂	Tungallum	kanuna benzer telli / yaylı bir müzik aleti, BSS	kanona bənzər simli//oxlu musiqi aleti
tu-ti-da	Tudittum	direk, Ahw.1365	dirək, qadınların

		kadınların kullandığı bir takı, gerdanlık	istifadə etdiyi bir aksesuar, boyunbağı
tu₆-du₁₁-ga	Tuduqqûm	büyü, muska, sihir, SAİL 16; Ahw.1366	cadu, həmayil, sehr
tibira₃	tabīrum	bakırcı, CT 29, 46, 5; Ahw. 1298	dəmirçi
tigi	Tigûm	^{lu} ₂ tigi “davulcu”, MSL 12, 136; Ahw.1356; bir müzik aleti, harp	nağaraçı, bir musiqi aləti, hər b
tigidla/tigidla₃	tigi(1)lûm	bir quş türü, çöl tovgarı, bir müzik aleti. BSS	bir quş növü, çöl toyuğu, bir musiqi aləti
te-en-te-en	Tanēhtum	sükunet, ZA 65, 188 115; Ahw.1318	sükut
temen	Temennum	temel, Ahw. 1346; SGL 1, 55; temen-bi i ₃ -ir-nun(a)-ka şu-tag ba-ni-du ₁₁ “temelini prensin güzel kokulu yağı ile süsledi”.	əsas, “əsasını şahzadənin xoş ətirli yağı ilə ətirlədi”.
ti-lim/tilima	Tilimatum	^{du} g ti-lim; “fincan, kupa”, Ahw.1358	fincan, kubok
ti-lim-da	Tilimdûm	su kovası, Ahw.1358	su vedrəsi
ti-lim-da₃	tilimd/tûm	kadeh, SAİL 73; Ahw.1358 ^{du} g ti-lim-da ₃ “geniş/büyük su kovası”	qədəh /büyük su dolçası
ti-lu	tigi(1)lûm	bir quş türü, kanarya, BSS	bir quş növü, bülbül
u-bar	Ubārum	yabancı, SAİL 411; Ahw.1399	Yad
u₂-di-du	Udittum	^{ge} s u ₂ -di-du kəmiş, hasır otu, BSS	qəmiş, saman otu
u₂-du-lu	Utullum	çoban, Ahw.1445	çoban
u₂-hi-in	uḥinnum	taze hurma, MSL 5, 120, 328; Ahw.1404	təzə xurma
u₂-luḥ	uluḥḥum	fıdan, filiz, kök, əsas, MSL5, 142, 32; Ahw.1411	fıdan, cücərti, kök, əsas
u₂-lum	ḥallum unnubum	kalça, verimli, MSL 14, 326, 41; Ahw.1421	bud, məhsuldar
u₂-ma-am/mu	Umāmum	hayvanlar əlemi, Ahw.1412	heyvanlar ələmi
u₂-ni-tum	Unītum	^{na} u ₂ -ni-tum, bir daş türü. BSS	bir daş növü
u₂-ru-tu	Uruttum	^{na} u ₂ -ru-tum, bir daş türü, BSS	bir daş növü
u₂-sal	Ušallum	söğütlük, MSL 13, 193, 258; Ahw.1440	söyüdlük
u₂-suḥ₅	ašūḥum	^{ge} s u ₂ -suḥ ₅ bir ağac türü, karaçam, Ahw 85	bir ağac növü, şam ağacı
u₂-tul₂	utullum	çoban, MSL, 14, 357, 58. Ahw 1445	çoban
u₂-tup-lu	Utuplum	şal, atkı, MSL 10, 133, 183. Ahw1446	şal, örtük
u₂-si₄-an	šimetan;šimītān	aqşam, aqşam üzəri. u ₂ – sig ^{mu} šen. bir quş türü,	axşam, axşam vaxtı; bir quş növü, odun

		odun SL 284	
u₃-bur	Tulûm	göğüs, meme, gönül, sine, BSS.	köks, döş, könül, sinə
u₃-dul₄	Utullum	çoban, MSL 14, 357, 58. Ahw. 1445	çoban
u₃-bu-bu-ul	Zabbum	mutlu, sevincli, Ahw.11501 cerahat, irin, öfkeli. SL 286	xoşbəxt, sevincli, yara, irin, hirsli
u₃-hu-in	uḫinnum	taze/yeşil xurma. BSS	təzə, yaşıl xurma
u₃-ku-ru-um	Ukurrum	tuğla, kerpiç, pişmiş, BSS	kərpic, bişmiş
u₃-luḫ	uluḫḫum	^{ges} u ₃ -luḫ, “baston”, MSL 5, 142, 32	gəzinti çubuğu
u₃-mu-un	Umunûm	damar, CT 162, 45, Ahw. 14 20	damar
u₃-ne-du₁₁ u₃-ne-du₁₁	unnedukkum umunnedukkum	mektub, evrak BSS	məktub, sənəd
u₃-šu-gal	Uşumgallum	ejderha, yılan, Ahw. 1443	əjdaha, ilan
u₄-da-gid₂-da	Uddagiddûm	artık gün, SAİL 381. Ahw.1400	ələvə gün
u₄-da-zal-la	Uddazallûm	tarih, SAİL 381	tarix
u₄-eš₃-eš₃	Eššēšum	tatil, bayram, SAİL 381. Ahw.381	tətil, bayram
u₄-ḫul-ḡal₂	uḫulgallum	kara gün, SAİL 381, Ahw.1404	yaman gün
u₄-ra-am₃	Urram	yarın, MSL 4, 126 9. Ahw.1432	sabah
u₄-ma-am₃	Ūmam	bugün, GKT 22c.102 a	bu gün
u₅-ri-in	Urinum	kartal, Ahw. 1430	qartal
u₅-ri-zu	Urīzum	^{na} u ₅ -ri-zu, “bir taş türü”, STT 108, 39; Ahw. 1431	daşın bir növü
u₆-di-gal	Udigallum	keşiş, din adamı , MSL 12, 132, 113; Ahw.1401	keşiş, ruhani
u₈-sal	aburris; ušallum	çayır, otlak. BSS	çəmən, otlaq
ub-saḫar-ra	ubsaharrakum	küçük bir tapınak, MSL 13, 212, 12. Ahw.1400	kiçik bir məbəd
udra	uddurum utrûm	karanlık, karanlık olmak, Ahw.1401, aşırı, fazla, ölçüsüz	qaranlıq, qaranlıq olmaq, həddindən artıq, çox, ölçüsüz
udu-ti-la	Udutilûm	besili koyun, SAİL 537, Ahw.1402	bəslənmiş qoyun
Udug	utukkum	cin, şeytan, SAİL 577, Ahw.1547	cin, şeytan
udul₁₀	utullum	koyun çobanı, MSL 14, 357, 58. Ahw.1445	qoyun çobanı
Udun	utūnum	fırın, Ahw.1445	soba
udun-maḫ	udunmāḫum	fırın, BSS	soba
ugu-dili	ugudilûm	benek, yama, SAİL 412. Ahw. 1403	xal, yamaq
ugula- mar-tu	ugulamartum	gözlemci, müdür, SAİL 295. Ahw.1403	müşahidəçi, direktor

uḫ₂-itu₄	ru”tītum	renkli alçı, SAİL 392. Ahw.997	rəngli suvaq
Ulušin	ulušinnum	arpa/çavdar birası. BSS	arpa, çovdar pivəsi
Uman	umāmum	böcek, MSL 8/2, 42, 387. Ahw.1412	həşərat
um-ma-na	Ummānum	ordu, asker, SAİL 393. Ahw.1413	ordu, əsgər
ur-bi₂-tum	Urbītum	^{na} ur-bi ₂ -tum “bir taş türü”. BSS	daş növü
ur-maḫ	urmaḫḫum nēšum	ur-maḫ “köpek+büyük - aslan”. Ur-maḫgim “bir aslan gibi”, UET 6, 55, 26	böyük – aslan // bir aslan kimi
ur-nu- um	Urnum	^{tu} g ₂ ur-nu-tu, “bir elbisse türü”, Ahw.1431	bir paltar növü
ur-pa-da	urpatum	yatak odası, MSL 13, 105, 319; RA 65, 73, 31	yataq otağı
ur₂ – pad	urpatum	yatak odası, Ahw.1432	yataq otağı
ur₂-zi-nu	urzīnum	^{ge} ur ₂ -zi-nu çinar, BSS	çinar
uri₃-gal	urugallum	^{gi} uri ₃ -gal, sancak, Ahw.1429	bayraq
uri₃-gal, gi-gam- ma	urigallum	bayrak, SAİL 331. Ahw. 1429	bayraq
uri₃-na₉	urnakkum	tapınak, sığınak, kutsal yer, BSS	məbəd, sığınacaq, müqəddəs yer
Urin	urinum	kartal, MSL 8/2, 123, 156. Ahw.1430	qartal
Ursu	uršuppum	kova, tekne”. BSS	dolça, qayıq
Urudu	werūm /urudūm	bakır, Ahw.1495; SAİL 32; Ahw.1436	mis
uruḡal₂	eršetum; qabrum	ülke, mezar, BSS	ölkə, məzar
usandu, usandu_x (NUNUZ.AB₂.AŞG AB)	usandūm emqum	kuş avcısı, kapan, akıllı, mantıklı, parlak, BSS	quş ovçusu, tələ, ağıllı, məntiqli, parlaq
uš₁₁-bur₂-ru-da	ušburrudūm	büyük, afsun, sihir, Ahw.1441	cadu, əməl, sehr
uš-bar	ušparum	geş uš-bar, “tezgah, dokumacı”, Ahw.1441	dəzgah, toxucu
ušbar₅	ušparum	tezgah, SAİL 211. 413. Ahw.1441; deḡenek, çomak, asa	dəzgah, çomaq, əsa
uš-ga	uškūm gerseqqūm	gənc, xizmətçi. MSL 12, 131. 89; Ahw.1441 yardımcı	cavan, qulluqçu köməkçi
Ušumgal	ušumgallum	ejderha, yılan, Ahw. 1443, YNER 3, 94	əjdaha, ilan
Uttu	Uddum	kötük, dokuma aleti kolu, BSS	kötük, toxuculuq alətinin sapı
Uttuku	maḫišātum	tespih, MSL 5, 152, 20; Ahw. 584	təsbeh

utul₁₀-	Utullum	çoban, MSL 14, 357, 58; Ahw. 1445	çoban
utul₅/utul₆	Utullum	çoban, Ahw. 1445	çoban
Uzagalal	uzagalalûm	alan, saha, bölgə, BSS	sahə, bölgə
uzug₃	Usukkum	sokak, Ahw. 1439	küçə
uř₂	Uřultum	damar, SAİL 69; Ahw.1443	damar
ya_x-ra-ři	yarařřum	iyi cins/arı. BSS	yaxşı cins / arı
za-a-řu-um	řahum	metal leğen, tencere, Ahw.1132	metal ləyən, qazan
za-bi-tum	Sabītum	^{geš} za-bi-tum, rebap, Ahw.999	biçmək
za-řa-tin	řuřatinnūm	^{sar} za-řa-tin, soğan üretimi, SAİL 586; Ahw1261	soğan istehsalı
za-ři-ru-um	řāřirum	ayakkabı bağı, Ahw. 1132	ayaqqabı ipi
za-řum	řahum sīřum	ibrik, SAİL 586 u ₂ za-řum, “pelin otu”, Ahw. 1040	küp, yovşan otu
za-ma-ru	Zammārum	^{lu} ₂ za-ma-ru, şarkıcı, ozan, Ahw. 1509	müğənni, ozan
za-ra	řerrum; zarûm	direk, MSL 6, 27, 261/3;	dirək
za-ri₂-in	zarinnum	malzeme, harç, MS 7,141, 333; Ahw.1515	material, xərc
za-ri₃-ař-tum	zarrařtum	^{geš} za-ri ₃ -ař-tum bir ağaç türü, BSS	bir ağac növü
za₂-dim₂-ma	zadimmum	süs eşyası, takı, ISL 5	bəzək eşyası, aksesuar
za-pi-řu-um	zapiřum	za ₃ -pi-řu-um ^{mušen} bir kuş türü, BSS	bir quş növü
zab(-zab)-ga	zabzabgûm	perdah, BSS	cilalamaq
zabar-dab(-ba)	zabardabbûm	memur, meslek türü, SAİL 381. Ahw.1501	məmur, peşə növü
zadim/za-dim₂	zadimmum	taş kırılan yer, taşkıran, MSL 4, 120, 2; Ahw.1502	karxana, karxanaçı
zag-muk/mu	zagmukkum	bayram, SAİL 332, Ahw.1502	bayram
zař₂/zař₃	duppurum	gözden kaybolmaq, ortadan kalkmaq, yok olmak, Ahw. 310 uzaklaşmaq, geri çəkmək, kaybolmaq, geçici olmak	gözdən itmək, aradan çıxmaq, yox olmaq, uzaqlaşmaq, geri çəkmək, itmək, müvəqqəti olmaq
zařan	zařannum	lahana, MSL 3, Ahw. 1503	kələm
Zalag	zalaqum	^{na} ₄ zalag “mermer”, SAİL 393; Ahw.1507	mərmər
zar-du₃	zardûm	^{geš} zar-du ₃ bir araba parçası, BSS	avtomobilin bir hissəsi

zar-raš-tum	zarraštum	ḡ ^{es} zar-raš-tum; bir bitki türü, BSS	bitki növləri
zi-bi	zibītum	kimyon, Ahw.1524	razyana
zi-bi2-tum	zibītum	^{se} zi-bi2-tum temizlənmiş tohum, kimyon, karabiber, Ahw.1524	təmizlənmiş toxum, razyana, acı bibər
zi-dub-dub-ba	zidubdubbûm	araştırma, SAİL 536; Ahw.1525	tədqiqat
zi-ib-tum	zibtum	bir taş türü, MSL 10, 59, 158; Ahw.1524	bir daş növü
zi-ik-ru	zikrum	isim, anma, zikretmə, Ahw.1526	ad, xatırlama, yad etmə
zi-ku5-ru-da	zikurudûm	bir çeşit böyü, SAİL 84	cadunun bir növü
zi-ri2-gum/gum2	zirīqum	bir sulama makinesi, MSL 6	bir suvarma maşını
zi3-dub-dub(-ba)	zidubdubbûm	keşif, SAİL 536; Ahw.1525 un kesesi	kəşf, un kisəsi
zi3-gu	zigum	bir çeşit un, SAİL 536	un məhsulu
zi3-sur-ra	zissurrûm	hamur teknesi, SAİL 536; Ahw.1533	xəmir qabı
Zig	ziggum	destək, direk, harman, dövmək, Ahw.1531	dayaq, dirək, qarışıq, döymək
Zilulu	zilullûm saḥḥirum	serseri, CT 19, 7 a 6; Ahw.1528	ağılsız
Zizanu	zizānum	cırcır böceği, Ahw.1534	cırcırma
Zubud	zubbuttûm patarrum	zubud ^{ku} 6 bir balık türü, topuz. BSS	balıq növü; toppuz

Nəticə

Tarixən ilk yazılı mənbələrin Şumerlərə aid olması tarixi faktlara əsasən isbatlanmışdır. Şumerlərdən sonra mixi yazısı ənənəsi başda Akkadlar olmaqla Mesopotamiyanın bütün mədəniyyətləri tərəfindən az-çox davam etdirmişdir. Akkadlar hakim güc səviyyəsinə çatana qədər Şumer mədəniyyətini mənimsəmiş, öz töhfələri birlikdə bu mədəniyyətin sonrakı mədəniyyətlərə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qədim Şumer və Akkad yazıları neçə min il əvvəlki inkişaf səviyyəsi barədə misilsiz məlumatlar verərək, bizi 5-6 min il əvvəlki əcdadlarımıza qovuşdurmuşdur. Aydın ki, bu dillər yalnız dünyanın ilk sivilizasiyası olması etibarlı ilə maraqlı doğurmamışdır. Bu ən qədim sivilizasiyanın yazılı abidələri bəşərin bütün sosial, hətta mədəni inkişafının əsasını qoymuşdur. Bizə ən qədim dövrlərə aid faktları mühafizə edib saxlamışdır. Nəticə etibarlı ilə bu faktlar bizə dilin uzun müddətli inkişafının öyrənilməsinə imkan vermişdir.

Şumer dili Akkadların dil tərkibinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bunun başlıca səbəbi, b.e.ə. II minilliyin əvvəllərindən tədricən Akkadların Mesopotamiyanın bütün ərazisini əhatə etmələri olmuşdur. Ancaq müasir assirologiyada praktik olaraq, Akkad yazılarının tədrisinə dair heç bir mənbə aşkarlamamışdır. Akkad dilinə Şumer dilinə nisbətən az diqqət yetirilmişdir. Bununla əlaqədar qeyd etməliyik ki, onlarla monumer Şumer və Şumer-Akkad leksik siyahıları ilə birlikdə yalnız bir Akkadca “izahlı” lüğət (malku-šarru) günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Q.Raulinson və F.Lenorman kimi tədqiqatçılar öz araşdırmalarının nəticəsi olaraq,

Akkad Şumer dilləri arasında nə qədər oxşar xüsusiyyətlərin olduğunu isbat etmişlər. 1840-cı ildə Q.Raulinson Akkad yazılarını oxumuş, 1870-ci ildə isə F.Lenorman tərəfindən Şumer qrammatikası yazılmışdır. Belə ki, bu araşdırmalar nəticəsində müasir dövr üçün Şumer-Akkad dili əlaqələrini sübut edən nümunələr tapılmış və hər iki dilin fonoloji və morfoloji aspektlərinin öyrənilməsi mümkün olmuşdur.

Şumer Akkad dillərinin ortaq dil xüsusiyyətlərinin oxşarlıqlarını göstərən terminlərdə isə işarə və kvadrat mötərizənin köməyi ilə oxunuş qaydası göstərilmiş və qruplaşdırılmışdır. Bu qruplaşmış terminlərdəki Şumer sözləri iki formada özünü göstərmişdir. Ona görə ki, Şumer sözlərinin mənşəyini hər zaman dəqiqliklə müəyyən etmək mümkün deyildi. Şumer Akkad dil əlaqələrinin ortaqlığını isbat etməkdə əsas məqsəd sözlərin kökü və mənşəyinin, etimologiyasının qədim Şumerlərə aid olmasını göstərmək, Akkad dilində söz və terminlərinə də bu kökə mənsub olduğunu sübut etmək idi. Bu baxımdan sözlüyün yaradılması, xüsusi cədvəlin tərtib olunması məqsədə uyğun hesab olunmuşdur.

İxtisarlar:

- AHw. W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden 1959 vd.
SAİL N. Aydın, Sümerce ve Akadca İşaret Listesi, Antalya, 2001.
UM University of Pennsylvania Muzeum Publications of the Babylonian Section Philadelphia 1914-1926.
SL J. A. Halloran, Sumerian Lexicon, California 2006.
İSL K.Oberhuber, Innsbrucker Sumerisches Lexikon, Innsbruck 1990.
OEC Oxford Editions of Cuneiform Texts, Oxford-Paris 1923.
BSS Nafiz Aydın, Büyük Sümerce Sözlük, Ankara, 2013.
MSL B. Landsberger-M.Civil.Materialien zum sumerischen Lexikon Ron 1937.
CT Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum. London 1896 vd.
SGL Falkenstein-J. van Dijk. Sumerische Götterlieder 1-2. Heidelberg 1959-1960.
ZA Zeitschrift für die Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie. Leipzig-Berlin 1886.
TSL W.Heimpel, Tierbilder in der sumrische Literatur, Rom 1968.
RA Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, Paris 1886 vd.
YNER Yale Near Eastern Researches, New Haven-London.
TSL Textes cuneiforms, Musée du Louvre, Paris 1910.
ARM Archives Royales de Mari, Paris 1950 vd.

ƏDƏBİYYAT

1. Attinger, Pascal. *Éléments de linguistique sumérienne. La construction de du 11 /e/di 'dire'*. Fribourg-Göttingen: Editions Universitaires, Vandenhoeck & Ruprecht, -1993. 804 p.
2. Black, Jeremya. *Sumerian Grammar in Babylonian Theory*. 2nd, revised edition. Roma: Editrice Pontificia Istituto Biblico, 1991, 162 p.
3. Edzard, Dietz Otto. *Sumerian Grammar* (Handbuch der Orientalistik: Der Nahe und der Mittlere Osten71). Leiden-Boston: Brill, 2003, 212 p.
4. Falkenstein, Adam. *Kontakte zwischen Sumerern und Akkadern auf sprachlichem Gebiet*. // Genava (Ceneve) №8, 1960, p. 301-314.
5. Hasselbach R. Sargonic Akkadian. *A Historical and Comparative Study of the Syllabic Texts*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005, 292 p.
6. Huehnergard John and Christopher Woods. *Akkadian and Eblaite* // The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages (Cambridge: CUP), 2004, p. 218-287.

7. Huehnergard John. *A Grammar of Akkadian*. Atlanta: Scholars Press, 1998, 660 p.
8. Huehnergard John. *Proto-Semitic and Proto-Akkadian // The Akkadian Language in Its Semitic Context* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), 2006, p. 1-18.
9. Keetman Jan Der Verlust der "Kehllaute" im Akkadischen und der Lautwandel a>e. *Altorientalische Forschungen* 31, 2004, p. 5-14.
10. Kouwenberg N. J. C. The Interchange of e and a in Old Babylonian // *Veenhof Anniversary Volume*. (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), 2001, p. 225-249.
11. Kouwenberg N. J. C. The Proto-Semitic Gutturals in Old Assyrian // *The Akkadian Language in Its Semitic Context* (Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten), 2006, p. 150-176.
12. Krebernik Manfred. Verbalformen mit suffigierten n-Morphemen im Ugaritischen. Überlegungen zur Mor-phologie des Energikus im Ugaritischen und in anderen semitischen Sprachen // *Syntax und Text* (Arbeiten zu Text und Sprache im Alten Testament 40.St. Ottilien: EOS Verlag), 1993, p. 123-150.
13. Lass Roger. *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge: CUP, 1997, 420 p.
14. Michalowski Piotr. *Sumerian // The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages* (Cambridge: CUP), 2004, p. 19-59.
15. Sallaberger Das Ende des Sumerischen. Tod und Nachleben einer altmesopotamischen Sprache // *Sprachtod und Sprachgeburt* (Münchner Forschungen zur historischen Sprachwissenschaft 2. Bremen: Hempen Verlag), 2004, p. 108-140.
16. Streck Michael. *The Tense Systems in the Sumerian-Akkadian Linguistic Area*. *Acta Sumerologica* 20, 1998, p. 181-199.
17. Wolfram von Soden. *Grundriss der akkadischen Grammatik* (Analecta Orientalia 33) 3rd ed. Roma: Pontificium Inst. Biblicum, 1995, 303 p.
18. Woods Ch. Bilingualism, *Scribal Learning, and the Death of Sumerian // Margins of Writing, Origins of Cultures* (Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago), 2006, p. 91-120.
19. Zólyomi G. *Sumerisch // Sprachen des Alten Orients*. 3rd, corr. ed. (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 2007b, p. 11-43.

Summary

Nazim Huseynli,
Nigar Huseynova

Common Language Features of Sumerian and Akkadian Languages

The writing system developed by the Sumerians in the 3200s was used by many peoples in Central Asia for nearly 3,000 years, such as Akkadians, Assyrians, Babylonians, Hittites, and Urartians. The Akkadians came to Sumer and became one of the peoples who adopted the way of life here. The migrations, which lasted for 3,000 years, played an important role in the further development of Sumerian culture and its transmission to other peoples. After the Akkadians became the dominant political force, they used Akkadian in everyday language and Sumerian in official state affairs. For this reason, over time, the two cultures became intertwined, and similarities emerged in many ways.

Since we have determined the structure of the Sumerian language only on the basis of inscriptions on stone, and because we do not know the sound structure of this language accurately, it has often been impossible to trace the phonetic changes in this language to the end. However, the clay inscriptions of antiquity, although not in full detail, have generally been able to read the vowels and consonants of both languages as a result of certain studies.

However, less attention was paid to the teaching of Akkadian writings than to the Sumerian writings, and research in this area was in short supply. Researchers later found examples that proved Sumerian-Akkadian language connections for modern times and these helped to learn phonological and morphological aspects of two languages. These studies have played an important role in the study of similarities between the Sumerian and Akkadian languages. These examples of the interaction between the Sumerian and Akkadian languages are comprehensively reflected in our study. The harmony of words in different languages, the semantic type of encryption, phonetic, morphological and syntactically similar features, naming the devil, the example and evidence of the compatibility of word combinations were revealed and shown in detail.

Keywords: *Ancient Turkic culture, Sumerian-Akkadian language features, Sumerian-Akkadian language similarities*

Özet

Nazim Hüseyinli
Nigar Huseynova

Sümer ve Akad dillerinin ortak özellikleri

Sümerlerin 3200'lü yıllarda geliştirdiği yazı sistemi Orta Asya'daki Akadlar, Asurlar, Babiller, Hititler ve Urartular gibi birçok halk tarafından yaklaşık 3000 yıl boyunca kullanılmıştır. Akadlar Sümer ülkesine gelerek buradaki yaşam biçimini benimseyen ilk halklardan biri olmuştur. III. binyıl boyunca devam eden göçleri, Sümer kültürünün daha da gelişmesinde ve diğer kültürlerle taşınmasında önemli rol oynamıştır. Akadlar hakim güç seviyesine ulaştıktan sonra, günlük konuşmada Akadca ve resmi devlet işlerinde ise Sümerce konuşmuşlar. Bu nedenle, iki kültürün zamanla kaynaşması sonucunda birçok yönden benzerlikler ortaya çıkmıştır.

Sümer dilinin yapısını taş üzerindeki yazıtlar temelinde belirlediğimizden ve bu dilin ses yapısını kesin olarak bilmediğimizden, bu dilin ses olaylarını sonuna kadar izlemek mümkün olmamıştır. Ancak antik çağın kil yazıtları tüm detaylarıyla araştırılamamasına rağmen, yapılan belli başlı araştırmalar sonucunda her iki dilin ünlü ve ünsüz seslerini okumak mümkün olmuştur.

Ancak Akad yazılarının öğrenimine Sümer yazılarından daha az dikkat edilmiş, bu alandaki araştırmalar yetersiz kalmıştır. Daha sonraki araştırmalar sonucunda, modern dönem için Sümer-Akad dil ilişkilerini kanıtlayan örnekler bulunmuş ve her iki dilin fonetik ve morfolojik yönlerini incelemek mümkün olmuştur. Bu çalışmalar Sümer-Akad dilleri arasındaki benzerliklerin araştırılmasında önemli rol oynamıştır. Sümer ve Akad dillerinin karşılıklı etkileşimini gösteren örnekler çalışmamıza kapsamlı bir şekilde yansımaktadır. Farklı dillerdeki kelimelerin uyumu, anlambilimsel, fonetik, morfolojik ve sözdizimsel olarak benzer özellikler, kelime kombinasyonlarının uygunluğunu gösteren örnek ve deliller tespit edilerek ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Eski Türk medeniyeti, Şumer-Akad dil özellikleri, Şumer-Akad dil benzerlikleri*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 82

KOSMOQONİK RİTUALLARIN VƏ XALQ BAYRAMLARININ SEMİOTİKASI

Mətanət YAQUBQIZI*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 23 noyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 6 fevral 2020.
Received: 23 November 2019; accepted: 6 February 2020.*

Açar sözlər: xalq, etnik qruplar, etnopsixologiya, ritual, başlanğıc, simvol

Giriş

Dünya modeli real gerçəklik haqqında təsəvvürlərin məcmusudur. Əski insanın real gerçəklik haqqında təsəvvürləri kosmoloji dünya modelində simvollaşır. Əski insanın kosmoqonik təsəvvürləri maddi və mənəvi davranış formaları ilə; kosmoqonik davranış ritualları: yağışyağdırma, günçıxarma ritualları ilə bağlıdır. Bu tədqiqatda kosmoqonik davranış ritualları və xalq bayramları semiotik struktur baxımından araşdırılır.

1. Kosmoqonik davranış rituallarının semiotikası

Yer kürəsində minlərlə xalq və etnik qruplar yaşayır. Əgər dünyada bu qədər xalq və etnik qruplar vardsa, o qədər də etnopsixologiya, etnik şüur, etnik mədəniyyət mövcuddur. Bu xalqların və etnik qrupların bir-birindən bəhrələnməsi milli cəhətdən fərq yaratdığı kimi, hətta fərdi insanların təfəkküründə belə müxtəliflik yaratmışdır. Bu fərqlilik də özünü ən çox kosmoqonik rituallarda göstərir. Məsələn, udilər quraqlıq zamanı yağış yağdırmaq üçün qurban kəsib yetim-yesirə nəzir verirdilərsə, ləzgilərsə Sələh baba deyilən övliyada bu kişinin kürkünün qırağını suya qoyarlarmış ki, yağış yağsın. Yaxud analar körpə uşaqlarını əkinin qırağında qoyardılar ki, ağlasın. Uşaq ağlaydısa, demək acdır. Uşağın səsini Allah eşitsin, bilsin ki, acdır. Sonra yağış yağdırırsın. Burada uşaq yağışa, suya susamış torpağın, göz yaşı isə yağışın rəmzidir. Torpağın susaması, yaradıcı qüvvənin – Allahın göydən su, yağış endirməsi ilə torpağın “susması”nı, “doyması”nı işarələyir.

Yaxud da insanlar Xalacı adlanan gölə gedər, gölə çatana yaxın kürklərini çıxarıb tərsinə geyərdilər. İnsanlar inanardılar ki, təbiət qüvvələrinə ovsunla – “kürkün astarını geyməklə” təsir edə bilərlər. Bu inanc nümunəsində paltarın tərsinə geyilməsi, o biri dünyaya – “xtonik zonaya” keçidlə bağlıdır. O biri dünyada “xtonik zona” prof. C.Bəydilinin qeyd etdiyi kimi, “personajın öz cildini magik yolla dəyişdirilməsi şəklində təzahür edir.” C.Bəydili qeyd edir ki, çay dönəlgə varlıqların olduğu yer, onlarla təmas yeri ola bilər. Çay o bir dünyaya apararı yolda bir sərhəd olduğu kimi həm də şər qüvvənin, xtonik demonun olduğu yer kimi çıxış edə bilər.” Məhz bu məkan – Xalacı gölü də o biri dünya ilə sərhədi rəmzləşdirir.

“Yağmur dualarında iştirak eləyənlərin paltarlarını tərsinə geymə adəti başqurd boyları arasında da müşahidə olunmuşdur.” (2, s. 109-361)

Yaxud da “Peşapay nəğmələri” (*bu nəğmələrə “yağış diləmə” nəğmələri deyərdilər*) oxuyardılar. “Peşapay nəğmələri” oxumaq üçün bir oğlan uşağından “Peşapay” düzəldərdilər. Bu oğlan uşağının üstünə cır-cındırdan paltar tikib geyindirərdilər. “Peşapay”ı su qırağına aparıb, onun üstünə su çiləyib yağış arzusu ilə mahnılar oxuyardılar. Mahnılar yağış yağana kimi davam edərdi.

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: matanatyaqubqizi@rambler.ru

Başqa bir nümunədə Tufan gölündən su götürüb çaya qatanda deyirlər ki, üç gün, dörd gün yağış yağdı. Yaxud da yağış yağdırmaq üçün Həzrət babanın daşını suya qoydular.

İstər müqəddəs məkandan su gətirmək, istərsə də daş gətirib suya qoymağın xüsusi simvolik anlamı vardır. Hər iki halda “əski türk inanclarında su və yağış (*həmçinin daş, daşın qırılaraq suya tökülməsi – kursiv bizimdir – M.Y.*) müqəddəslər arasında qəbul edildiyi üçün həyatın, bərəkətin (*o cümlədən məhsuldarlığın – kursiv bizimdir – M.Y.*) qaynağı hesab olunmuşdur” (6, s. 212).

Yaxud da quraqlıq olanda kəndin mollası kəndin başına gedər, qurban kəsər, sonra Qurandan ayələr oxuya-oxuya ağ daşları qırıb çaya atardı. İstinad etdiyimiz mətnlərə* əsaslanıb onu qeyd edə bilərik ki, “su, yağış, daş və s.” vasitələr əski köklərə söykənərək müxtəlif rəmzi mənalar daşıyır.

Yağış yağdırmağın əksinə olaraq, gün çıxarmaq üçün də müxtəlif rituallar keçirərdilər. Çox yağış yağanda da Allaha yalvarar, qurban kəsər, yetim-yesirə nəzir verərdilər.

İstər yağış yağdırmaq, istərsə də gün çıxarmaq üçün Allaha yalvarmaq üçün keçirilən mərasimlərin mərkəzində prof. S.Rzasoyun söylədiyi kimi, “hacətdiləmə” – Tanrıya yalvarış məhsuldarlıq törəni durur” (4, s. 17). Bunun nəticəsidir ki, yağışı yağdırmaq üçün simvolik olaraq yağışın rəmzi olan “əriştə”, gün çıxarmaq üçün isə günəşin rəmzi olan “maxara” bəşirirlər. Əriştə formasına görə yağışı, maxara isə günəşi simvollaşdırır.

Bu törəni də insanlar “hacətlərinin” həyata keçəcəyi ana qədər davam etdirirdilər.

İnsanlar çox yağış yağanda bıçağı (baltanı) yerə basdırardılar ki, yağış kəssin. Bıçaq (balta) kəsici alətdir. Bıçaqla bağlı çoxlu əski inanclar mövcuddur. Bu mətnə bıçağın yerə basdırılması ilə əski insan yağışın kəsiləcəyinə ümid edirdi.

Məşhur rus alimi prof. Leonid Roşal özünün “Simvollar ensiklopediyası” kitabında baltanın (bıçağın) necə simvollaşdığını özünəməxsus şəkildə izah edir. Balta hakimiyyət, ildırımın, məhsuldarlığın, yağışın simvoludur – deyən L.Roşal baltanın səma tanrıları tərəfindən gətirildiyini, qurban verilməsi, kömək, yardım mahiyyəti daşdığını qeyd edir. Prof. L.Roşalın araşdırmalarına görə, balta həm Günəş Tanrısı, həm də Ayın simvolu kimi çıxış edir (7, s. 53). L.Roşalın fikrinə əsaslanaraq onu qeyd etmək olar ki, əslində müəyyən prosesləri, hadisələri dayandırmaq üçün lazım olan bu vasitələrlə bağlı çoxlu xüsusi məqamlar vardır ki, bunların kökündə real gerçəklik hadisələri dayanır.

Çox maraqlı faktdır ki, yağış çox yağanda 7 damdan 7 damcı yağış suyu götürüb qabda quruyanaq qaynadardılar. Əski insan suyun qaynadılaraq qurudulması ilə yağışın kəsiləcəyinə inanardı.

Yağışı kəsməklə bağlı belə bir inanc nümunəsi də vardır ki, 4 күncdən yağın yağış suyunu bir qaba töküüb suyu quruyanaq qaynadardılar.

4 күncdən, yaxud da 7 damdan 7 damcı su götürülüb quruyanaq qaynadılması sınaması əski köklərlə bağlıdır. Nə üçün məhz 4 күncdən və 7 damdan 7 damcı? Bildiyimiz kimi, 4 rəqəmi dörd ünsürlə bağlıdır. Əslində 4 rəqəmi kosmosun tərəflərini, ilin fəsilələrini simvollaşdırır. Bəs onda 7 rəqəmi nəyi ifadə edir? 7 rəqəmi də müqəddəs rəqəmdir, kosmosla əlaqəlidir. Bu rəqəm Ay ilə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, əski insanlarda Ay və Günəşə inanc çox güclü olmuşdur. Buna görədir ki, insanların inanclarının mərkəzində məhz Ay və Günəş simvolu dayanır. 7 rəqəmi ilə bağlı dünyada müxtəlif inanc sistemi mövcuddur. “Qədim xalqlardan başlayaraq, 7 rəqəminə xüsusi diqqət yetirilməsi Yer kürəsinin peyki olan Ay ilə əlaqədardır. Bəzi xalqlar arasında belə bir inam vardı ki, yerdəki həyat və ölüm Ayın böyüməsi və kiçilməsi ilə əlaqədardır. Klassik astroloq Ptolomey deyirdi ki, Ay Yerdə olan hər bir şeyə öz təsirini göstərir. Ayın çıxması və batması zamanı çaylarda su gah artır, gah da azalır, qabarmalar və çökilmələr baş verir,

* İstifadə olunan folklor nümunələri şəxsi arxivimizdəndir.

insanlar və bitkilər dəyişikliyə məruz qalır. Təzə Ay çıxanda təbiət yenilənir, insanlara yeni qüvvə gəlir, hər dəfə Ay çıxanda qüvvəsi insanlara keçir... Həftə 7 gün, göyqurşağı 7 rəng, dünyanın 7 möcüzəsi, doğmalığ bildirən 7 nəsil, insan 7 çakralı, notların sayı 7, İslam dininə görə kainat 7 mərhələdə yaradıldı, Kəbənin ətrafı 7 dəfə dövr edilir, yəhudilərdə Müqəddəs Şamdan 7 şamlıdır, qədim yunan adətlərində 7 ağıllı ağsaqqal varmış, yunan mifologiyasına görə 7 əsas tanrıça varmış, Misirdə günəş tanrıçası Ra 7 ruhludur... Cində müqəddəs 7 element varmış, Fenq-Şhuidə münasibət forması 7, afrikalıların Kvanza bayramı 7 simvolludur, istirahət günü həftənin 7-ci günündə, Rio, Roma, İstanbulun hər biri 7 təpə üzərində, hətta üzümündə 7 dəlik var, ağız, qulaqlar, burun dəlikləri, gözlər, dünyada 7 qitə, qızıldərililərə görə. 7 mövsüm var, 7 dəniz var, bütün yaponlara görə, 7 rəqəmi uğurludur, göy üzü 7 qatdır” (9).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yağış yağdırmağın əksinə olaraq, gün çıxarmaqla bağlı rituallar da həyata keçirilmişdir. Yağış çox yağanda ləzgilər Günəşə çağırışdan ibarət olan xüsusi bir mərasim – “*Alapex*” mərasimi keçirərdi. Bu mərasimdə ancaq qadınlar iştirak edərdi. Onlar gəlincik düzəldər, bu gəlinciyə qırmızı yaylıq geyindirib, qapı-qapı gəzdirərdilər. Qədim insanın təsəvvürünə görə, Günəş qızıdır. Ona görə də Günəşi qırmızı rəngin köməyi ilə çağırmaq olar. Bu mərasimin kökündə məhz Günəşlə bağlı əski inanclar durur.

Qırmızı yaylıqlı gəlincik. Təbii ki, bu gəlincik qızı, qadını təmsil edir. Məhz qırmızı rəng də bu gəlincik qızın atributudur. Əski insan Günəşi qız, qadın kimi təsəvvür etdiyi üçün də qırmızı yaylıqlı gəlincikdən vasitəçi kimi istifadə edirdi.

Doğru olaraq prof. Seyfəddin Rzasoy da qırmızı rəngin ritual-mifoloji düşüncə modelində dünyanın hissələrini işarələyən rəng olaraq qadınlarla bağlılığını – qadın başlanğıcını bildirdiyini təsdiq edir (bax: 5, 105).

2. Xalq bayramlarının semiotikası

Müxtəlif xalqlar və etnik qruplar məşğul olduqları əmək sahələri ilə bağlı özlərinin zəngin əmək nəğmələrini yaratmışlar. Qədimdə məhsul bayramı keçirərdilər. Bu bayram taxıl biçini zamanı olardı. Bu bayramı xüsusi təntənə ilə qeyd edərdilər.

Udilər Məhsul bayramı – “Tabax bayramı” keçirərdilər. Bu bayram may ayının 2-də olardı. Udilər müqəddəs saydıqları “ocaq”ları Qerqetsə gedərdilər. Orada çalib-oyunayar, şənlənərdilər. Həmin günün sabahısı qəbir üstünə ölənlərini yad etməyə gedərdilər. Qəbir üstündən qayıdanda baş daşının üstünə də bir stəkan çaxır tökərdilər.

Çaxır (şərab), istər toy, istərsə də dəfn ritualında simvolik mənə daşıyır. Burada çaxırın (şərabın) qəbir daşının üzərinə tökülməsinin xüsusi simvolik anlamı vardır. Dünyaya mifologiyasında “şərabın yerə çilənməsi xtonik qüvvələrə ehtiram mənasını daşıyır, dəfn mərasimində isə ölənə hörmət məzmununu ifadə edir” (8).

Azərbaycan türklərində də belə bir inanc vardır: “... təndirə son çörəyin “bu da ölənlərin payı”, – deyə yapılması, yaxud birindən su alıb içdikdən sonra “ölənlərin payı olsun” deyilməsi və ölənlərin yeraltı dünyada diri olmalarına bəslənən etiqadın nəticəsidir” (1, s. 33).

Tarixi tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan rayonlarından birinin ərazisində arxeoloji qazıntı zamanı qızıl bir cam tapılmışdır ki, bu qabın üzərində şərab təsviri vardır. Burada allahlara şərab nəziri vermək mərasiminin icrası təsvir olunmuşdur. Bu təsvirdə əkin sahələri üçün əlverişli hava ilə bağlı insanların yalvarış və qurbanları öz əksini tapmışdır. Şərab məhsuldarlıq rəmzi kimi özünü göstərmişdir.

Əslində göstərilən mətnə görə, bu törən məhz məhsul bayramı ilə əlaqədar olduğu üçün şərab, həm də məhsuldarlıq simvoludur. Şərab müxtəlif mərasimlərdə semiotik strukturuna görə çox funksiyalar daşdığına görə müxtəlif simvolik mənə daşıyır.

Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, istər udilər, istərsə də ləzgilər yazın gəlişi ilə bağlı

bayram qeyd edərtilər. Yaz bayramı ilə bağlı udilər “joğulun axsibay” (*yaz bayramı*) keçirərdilər. Udilərdə yaz bayramında belə bir inanc vardır: dördüncü gün səhər tezdən iki nəfər yerindən durub üzünü yumamış baltanı götürüb bar verməyən ağacın yanına gedib ağacı qorxudarlarmış. Bu adamlar bir dənə qırmızı, bir dənə də ağ sapı ağaca bağlayıb düyün vurardılar. Danışan adam əlində balta “hədə-qorxu ilə” deyərdi ki, bu ağacı kəsəcəyəm. O biri adam isə danışmazdı. Danışan adam “səni kəsəcəyəm” deyə-deyə danışmayan adam ilə ağacı iplə bağlayardı. Ağac da sonradan bar verərdi. Əslində bu rituallar Azərbaycanın bütün bölgələrində bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdədir.

Prof. S.Rzasoy “binar qarşudurmanın qoşalarını” nümunə göstərərək qeyd edir ki, “mif daha kəskin ziddiyyətləri daha yumşaq ziddiyyətlərlə əvəz etməklə konfliktin həllinə doğru gedir... Əvəzləmə prosesi mifik dünya modelində əməliyyat aparılması nəzərdə tutulan sahədə son ziddiyyət bloku aradan qalxana qədər davam edir” (5, s. 54-55). Məsələn, göstərilən mətndə *danışan - danışmayan; bar verən ağac - bar verməyən ağac*. Bunu nə üçün edirlər?

Ağaca qırmızı sapla ağ sapın düyününü vururlar. Qırmızı rəng burada mifoloji düşüncə tərzinə görə “qadın başlanğıcını” ifadə edərsə, “ağ rəng isə kişi başlanğıcını” simvolizə edir. Ağ və qırmızı sapların burada düyün vurulması ilə ziddiyyətin aradan qaldırılması ilə yaranan *bu qovuşuq*, məhsuldarlığa işarədir.

Müxtəlif xalqların və etnik qrupların keçirdikləri bayramlar və ayinlər Azərbaycan türklərinin adət-ənənələri ilə ortaqdır. Lakin buna baxmayaraq, fərqli psixoloji düşüncə tərzini özünü göstərməkdədir.

Nəticə

Kosmoqoniya yaradılış prosesini – dünyanın başlanğıcını, gedişatını və sonunu özündə birləşdirən bir sistemdir. Mərasim də bu sistemi özündə əks etdirən semiotik bir vasitədir. Bu məqalədə əski insanın kosmoqonik təsəvvürlər sistemi yağışyağıdırma və güncixarma, o cümlədən bayram ritualları semiotik struktur baxımından araşdırılmışdır.

Bu araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, müxtəlif xalqların və etnik qrupların yaşadığı Yer kürəsində milli fərqlər olduğu kimi, bir o qədər də psixoloji düşüncə tərzini vardır. Məhz buna görədir ki, mətnlərdən də göründüyü kimi, rituallarda istifadə olunan vasitələr (məsələn: bıçaq (balta), paltar, daş, çaxır, su və s.) müxtəlif simvolik mənalar kəsb edir. Ancaq bu vasitələr bəzən də ortaq düşüncə tərzinin məhsulu olub, oxşar rəmzi mənə yükü daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
2. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 418 s.
3. Cavadov Q., Hüseynov R. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1999, 255 s.
4. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradigmaları. Bakı: Səda, 2004, 200 s.
5. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi (“Əsli və Kərəm” və “Dədə Qorqud”). Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
6. Folklor/ədəbiyat, Cilt: 17, Sayı 66, 2011/2
7. Рoшaль В.М. Энциклопедия символов. Москва: АСТ; Э68, СПб.: Сова,- 2008, 1007 с.
8. <http://www.novostioede.ru/>
9. <http://legend.az/>

*Резюме**Матанат Язубкызы**Семиотика космогонических ритуалов и народных праздников*

Тысячи народов и этнических групп живут на планете Земля. Насколько многочисленны эти народы и этнические группы, этнопсихология, этническая идентичность и этническая культура этих народов настолько разнообразны. У этих народов разные языки, а также разные традиции. Несмотря на то, что они имеют некоторые общие элементы, каждый из них уникален и не повторяется. Эта разница проявляется в большинстве космогонических ритуалов. Например, различные ритуалы выполняются для того, чтобы вызвать дождь в течение длительного периода засухи или чтобы солнце поднялось, если идет дождь в течение длительного времени.

На основе таких ритуалов, как правило, лежат древние обычаи этих народов. В большинстве случаев в этих ритуалах использовались такие бытовые или натуральные средства, как ножи, топоры; различные камни; висящая и порванная одежда; вода, вино, а также еда, которая символизирует дождь, солнце и так далее.

Например, согласно старым поверьям, такие режущие предметы, как нож или топор, способны резать, или рубить все. Древние люди считали, что эти режущие предметы могут резать, рубить, то есть останавливать дождь.

Известно, что различные камни всегда способны преградить путь проточной воде. Люди верили, что некоторые особые камни также способны остановить небесные воды, то есть дожди.

Согласно древним верованиям, дождь всегда висит в облаках. И когда они отрываются от облаков, они падают на землю в виде дождя. Поэтому на людей надевали порванную одежду, и во время ритуала, разрывая определенные части этой одежды, их бросали на землю. Таким образом, они, казалось, показали пример для облаков. Они верили, что облака также разорвут висящие капли дождя и бросят их на землю.

Люди верили, что если вы распыляете воду или вино на волшебные предметы, то небо будет делать то же самое, то есть дождь будет падать на землю.

В некоторых случаях люди делали лапшу, чтобы вызвать дождь. Из-за обвисшей внешности лапша воспринималась как символ дождя. И когда они хотели, чтобы солнце взошло, они приготовили «Махару», которая имела форму солнца. И иногда они жарили красные пирожные.

В основе любого убеждения лежит символическое значение этих объектов. Символизм чисел также преобладает в этих примерах, что усиливает значение первичных символических объектов.

Праздники и обряды различных народов и этнических групп, проживающих на территории Азербайджанской Республики, имеют много общего с традициями азербайджанских турок. Однако в эти праздники и ритуалы проявляется другой тип мышления.

Ключевые слова: люди, этнос, этнопсихология, ритуал, начало, персонажи

*Summary**Matanat Yagubkizi**Semiotics of cosmogonic rituals and folk holidays*

Thousands of peoples and ethnic groups live on planet Earth. How numerous are these peoples and ethnic groups, ethnopsychology, ethnic identity and ethnic culture of these peoples are so diverse. These peoples have different languages, as well as different traditions. Despite the fact that they have some common elements, each of them is unique and not repeated. This difference appears in most cosmological rituals. For example, various rituals are performed in order to cause rain for a long period of drought or for the sun to rise if it rains for a long time.

On the basis of such rituals, as a rule, are the ancient customs of these peoples. In most cases, in these rituals such household or natural means as knives, axes were used; various stones; hanging and torn clothes; water, wine, as well as food that symbolizes rain, sun, and so on.

For example, according to old ideas, such cutting objects as a knife or an ax are capable of cutting, or chopping everything. Ancient people believed that these cutting objects can cut, chop, that is, stop the rain.

It is known that various stones are always able to block the path of running water. People believed that some special stones were also able to stop the heavenly waters, that is, rains.

According to ancient beliefs, rain always hangs in the clouds. And when they come off the clouds, they fall to the earth in the form of rain. Therefore, torn clothes were put on people, and during the ritual, tearing certain parts of these clothes, they were thrown to the ground. So they seemed to set an example for the clouds. They believed that the clouds would also tear the hanging drops of rain and throw them to the ground.

People believed that if you spray water or wine onto magical objects, then heaven will do the same, that is, rain will fall on the earth.

In some cases, people made noodles to cause rain. Due to the drooping appearance, the noodles were perceived as a symbol of rain. And when they wanted the sun to rise, they prepared the "Mahara," which was shaped like the sun. And sometimes they fried red cakes.

At the heart of any belief is the symbolic meaning of these objects. Symbolism of numbers also prevails in these examples, which reinforces the significance of primary symbolic objects.

Holidays and rituals of various peoples and ethnic groups living in the territory of the Republic of Azerbaijan have much in common with the traditions of Azerbaijani Turks. However, in these holidays and rituals, another type of thinking is manifested.

Key words: people, ethnos, ethnopsychology, ritual, beginning, characters

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

NADİR BİR ƏLYAZMANIN BƏRPA PARADİQMASI

İradə VƏZİROVA*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22 noyabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 5 fevral 2020.
Received: 22 November 2019; accepted: 5 February 2020.

Açar sözlər: Əlyazmalar İnstitutu, xəzinə, yazılı abidə, paleoqrafik ekspedisiya, Şamaxı, Seyid Yəhya Şirvani-Bakivi, təsəvvüf, əlyazmanın bərpası

Giriş

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinələri zaman-zaman yeni yazılı abidələrlə zənginləşərək fondları genişlənilib və bu gün 40 000-dən çox qiymətli yazılı abidə, arxiv materialı və əski çap kitabını əhatə edir. Vaxtı ilə Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin tərkibindən çıxıb müstəqil Fond kimi fəaliyyət göstərməyi mədəni irsimizin saxlanmasına çevrilməsi üçün bir təkan verdi. Xalqımızın layiqli oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yadigarı və Xalq Cümhuriyyəti Parlamentini öz divarlarında ağışuna alan tarixi bina keçən əsrin 80-ci illərində əhəmiyyəti və zənginliyi ilə dünya alimlərinin diqqətini özünə çəkən Əlyazmalar İnstitutunun xəzinələrinə də doğma evə çevrildi.

Əlyazmalar kolleksiyasının zənginləşməsi

O zaman Əlyazmalar İnstitutunun direktoru olan prof. Cahangir Qəhrəmanovun təşəbbüsü ilə İnstitutun əməkdaşları ölkəmizin ən ucqar bölgələrinə elmi-paleoqrafik ekspedisiyalara yollanırdı. Onlar xalqımızın üzərindən zaman-zaman əsən sət siyasi küləklərin əlindən qoparıb, göz bəbəyi kimi qorunmuş yazılı abidələri toplayaraq, milli sərvət kimi gələcək nəsillərə çatdırması üçün səy və qeyrət göstərmişdilər. Yazılı abidələr İnstitutun əməkdaşları tərəfindən paytaxtdan neçə yüz km məsafədə yerləşən yaşayış məntəqələrindən, məscid nəzdində olan kitabxanalardan təbliğat apararaq toplanırdı. Elmin müxtəlif sahələrini və çoxşaxəli mövzuları əhatə edən qədim əlyazmaların arasında islam dininə, təsəvvüfə və fiqhə aid yüzlərlə yazılı abidə seçilib, İnstitutun xəzinəsini bəzədi. Sovet dönmündə bu mövzular demək olar ki, tamamilə yasaqlanmışdır və nadir hallarda tədqiqatçılar tərəfindən araşdırmaya cəlb olunurdu. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində bolşevik hakimiyyəti qurulan zaman dini ədəbiyyata, ümumiyyətlə, ərəb-fars dilində qələmə alınmış əsərlər və əski əlifba adlandırdığımız əlifba ilə nəşr olunmuş çap kitabları yığılıb yandırılırdı və bu səbəbdən əhali kitabları əlçatmaz yerlərdə gizlətməyə məcbur olurdu. Təsəvvüfə aid əlyazmaların biri də dünya fəlsəfi fikrində və təsəvvüf tarixində aparıcı rola malik olan Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Seyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs-Seyid Bəhaəddin əş-Şirvani əl-Bakuvinin əsərləri toplanmış məcmuədir. Azərbaycanda yeganə nüsxə olan bu yazılı abidə şeyxin doğma şəhəri-Şamaxı sakini tərəfindən təqdim olunmuşdur. Hal-hazırda bu əlyazma B-6960 şifri altında AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində yer alır [10].

* AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: irada_ff@mail.ru

Əlyazmanın ilkin vəziyyəti

İstər paleoqrafik ekspedisiyalar zamanı əldə olunmuş, istər əhali tərəfindən təqdim edilmiş yazılı abidələr ilk öncə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Əlyazmaların gigiyenası və bərpası” şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən dezinfeksiya edilirdi. Qurd yumurtaları, göbələk, və ya başqa ziyanvericilər olub-olmaması yoxlanılırdı. Bu məqsədlə kitablar xüsusi aparatlara daxil edilir və müəyyən müddət orada saxlanılırdı. Bundan sonra siyahı tərtib olunub ekspert komissiyasına təqdim edilirdi. Uzun illər boyu təqibdən ehtiyat edən insanlar dədə-babadan yadigar qalan yazılı mirası gizli yerlərdə qoruyub saxlamaq məqsədi ilə kitabları çox zaman evlərin və məscidlərin zirzəmisində, damı ya anbarlarda açıq taxçalarda saxlayırdı, bir sözlə əlverişli şəraiti olmayan yerlərə yığırdı. Məlum məsələdir ki, açıq taxçalara yığılan kitabları toz basırdı, zirzəmilər isə adətən rütubətli olur, evlərin damlarında gizlədilən kitablar yayda günəşin istisindən, qışda şaxtanın soyuğundan ziyan çəkirdi, yəni temperatur dəyişkənliyinə məruz qalırdı. Məscid ya evlərin zirzəmilərində gizlədilən əlyazmalar nəm çəkirdi, bəzən yağış sularından yaş olurdu. Buna görə əlyazmalarda daha tez-tez təsadüf edilən defekt məhz su ləkələri olur. Lakin qəbul olunan əlyazmaların gigiyenası və bərpası ilə bağlı ilkin iş abidənin vəərəqlərini tozdan təmizləməkdir.

Bərpa olunan abidə haqqında

Tədqiqat obyektini olan abidə keçən əsrin 70-ci illərində Əlyazmalar İnstitutuna daxil olmuş “Rəsayel” başlıqlı məcmuədir. Vurğulamağı vacib bilirik ki, üzərində bərpa işləri aparacağımız əlyazma XV əsrin əvvəllərindən Azərbaycandan dünyanın bir çox ölkələrinə geniş yayılmağa başlayan xəlvətiyyə təriqətinin Piri-Sanisi, yəni ikinci qurucusu kimi dünyada ad qazanan Şeyx Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin əsərləri toplanmış yeganə nüsxədir. Türkiyə Cümhuriyyətində böyük mütəfəkkir, alim, şair və filosofun bir neçə əlyazması aşkar edilib, qorunub saxlanılmaqdadır. Bunlar İstanbul, Manisa və Çorum şəhərinin kitabxana və əlyazma xəzinələrində mühafizə olunur. Bizim xəzinəmizdə olan yazılı abidə 168 vəərəqdən ibarətdir. Burada Xəlvəti təriqətinin şeyxi qələmə almış 10 risaləsi və Seyid təxəllüsü ilə yazılmış lirik şeirləri köçürülüb, bundan başqa son zamanlara kimi naməlum hesab olunan bir neçə əsər də yer alıb. Kitabın ölçüləri 20x15 sm, sətirlərin sayı 17-dir. Qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin əsərləri 1-105b-cü səhifələrini əhatə edir. Vərəq 105b-da yerləşən belə bir qeydə rast gəlirik: “Bu mübarək nüsxənin köçürülməsi hicri 1083 (miladi 1672) mübarək zül-hiccə ayında həftənin birinci günü, zöhr vaxtı tamamlandı”, haşiyədə qələmə alınmış yazı isə belədir: “Bu nüsxənin sahibi, yəni onu toplayan, cəm edən əl-şeyx, əl-arif-billahi əs-Seyid Yəhya bin əs-Seyid Bəhaəddin nemətullah aleyhimə [Allah ikisini də nemətləndirsin], yəni özünü və atasını. Bu iki qeyddən belə qənaətə gəlmək olar ki, məcmuə avtoqraf nüsxəsinin üzündən köçürülüb və katib o yazını olduğu kimi saxlayıb. Bu qeydlər əlimizdə olan əlyazmanın qiymətini daha da artırır. Lakin 106-cı səhifədən başlayaraq, mətni başqa bir katib tərəfindən köçürülmüş vəərəqlər bu nüsxəyə tikilib (xətt və kağızın tam fərqli olması bunu deməyə əsas verir) müşahidə edirik. Bu vəərəqlərə “Risale-ye məaş əl-salekin həzrət-e imam” (“Saliklərin yaşayışı haqqında həzrəti-imamın risaləsi”) başlıqlı yeni bir əsər qələmə alınmış. Dünya kataloqlarına müraciət edərək müəyyənləşdirdik ki, bu əsər nemətullahi təriqətinin təsisçisi Seyid Məhəmməd Nurbəxşə (1392-1464) məxsusdur [11, 633-636].

151a vəərəqinə üç yerdə vurulmuş möhürdə “Əbdəhu Əbdurrəhman” sözləri həkk olunub, bu da ehtimal etməyə əsas verir ki, bu ad əlyazmanın növbəti sahibinə məxsusdur. Məcmuənin 151-ci səhifədən başqa katibin xətti ilə yeni bir əsər köçürülüb. Bu da Mahmud Zəməşşərinin (1074-1441) “Rəbiül-əbrar” əsərinin Məhəmməd ibn Əhməd Səmərqəndi Sufi tərəfindən 1470-1480 illərdə tərcümə edilmiş və “Nəsimür-rəbi” adlandırılmış əsəridir.

Əlyazmanın mündəricatı, əsərlərin başlıqları və fəsillərin adları qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Mətni köçürərkən isə katiblər qara mürəkkəbdən istifadə edib. Məcmuənin özəliyi məhz ondan ibarətdir ki, əlyazma bir neçə katib tərəfindən qələmə alınıb. Kağızın paleoqrafik xüsusiyyətlərinə diqqət etdikdə katiblər müxtəlif Şərqi və Avropa kağız növlərindən istifadə etməsi qənaətinə gəlirik [9, 165]. Katiblər əlyazmadakı əsərləri nəsx, nəstəliq, şikəstə-nəstəliq və təhriri xətt növləri ilə qələmə alıblar. Qeyd edək ki, Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin yazılı yaradıcılığı 20-ə yaxın risalə və qəzəl, məsnəvi, rübai, qəsidə janrında yazılmış lirik şeirlərdən ibarətdir. Risalələrin sayının dəqiq olmaması onunla əlaqədardır ki, şərqi əlyazma ənənəsində katib köçürdüyü əsəri iki yerə bölə bilirdi, əsərdən ancaq özü bəyəndiyi parçaları köçürə bilirdi və yaxud əsərin adını dəyişə bilirdi. Əsərin adını başqa adla əvəz etmək əsərin məzmununu açıqlamaq məqsədi ilə edilirdi. Orta əsrlər Şərqi kitab ənənəsinə uyğun, əsərin türk ya fars dilində yazılmasına baxmayaraq onun başlığı, adətən, ərəb dilində olurdu. Manisa nüsxəsində “Rumuzül-İşarət” [5, 46b] şəklində qeyd olunan əsər bizim nüsxəmizdə “Təvil və təfsir “İhtina sirat-əlmüstəqim” adlandırılıb. Bu risalədə Qurani-Kərimin ilk surəsi olan “Fatiha” surəsinin 6-cı ayəsinin açıqlanması haqqında bilgi verilir.

Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində yer alan əlyazma bir neçə dəfə alimlərin diqqətini cəlb edib, tədqiqatçıların qənaətinə əsasən, abidə sadə yəni filigransız kağızda yazılıb, kağızı açıq sarımtıl rəngli və ahərlidir [2, 277; 2, 36].

Bu məcmuə Əlyazmalar İnstitutuna daxil olanda onun cildi olub olmamasını bu gün müəyyən etmək mümkün deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, biz bu məcmuənin üzərində tədqiqata başlayarkən əlyazma qırmızı meşin cildə tutulmuşdur və üzərində bir neçə dəfə bərpa işləri aparılması müşahidə olunurdu. Keçən əsrin 80-ci illərində bərpaya cəlb olunmuş bu abidənin son bir neçə vərəqlərinin ardıcılığı pozulmuşdur [6, 254]. N. Məmmədli qeyd edir ki, xatimənin kitabın sonunda deyil, içərisində yazılması dırnaqarası “bərpa” işləri zamanı kitabın vərəqləri düzgün yapışdırılmaması nəticəsində baş verib [4, 181]. Məcmuənin paleoqrafik xüsusiyyətlərini detallı araşdırdıqdan sonra tam əminliklə deyə bilərik ki, bizim xəzinəyə daxil olmamışdan əvvəl məcmuənin mətni üzərində də bərpa işləri aparılmışdır. 118, 127b, 128a, 131b, 132a, 133, 137b, 138a vərəqlərdə müşahidə olunan katib xəttinin (təhriri-nəsx) və kağız növünün dəyişməsi, lakin kustodların uyğun gəlməsi mətnin ardıcılığı pozulmamasını təsdiq edir. Aydınlıq üçün bildirək ki, kustod-qədim kitablarda səhifələnmə funksiyasını əvəz edən bir üsuldur və yeni səhifənin ilk sözü ya sözün ilk hecası bitmiş səhifənin sonunda qeyd olunan sözlərə deyilir [13]. Bundan belə qənaətə gəlirik ki, əlyazmanın mətni başqa katib tərəfindən bərpa edilib. Eyni zamanda 164b vərəqin aşağı sağ küncünə başqa kağız parçası yapışdırmaqla mətn bərpa olunub. Mürəkkəbin və xəttin eyni olması onu göstərir ki, bu düzəliş məhz katibin özü tərəfindən həyata keçirilib.

Yazılı abidənin bərpa və konservasiyası

İlk baxışdan istənilən əlyazmanın bərpası texniki bir proses təsəvvürü yaradır. Lakin yazılı abidə üzərində çalışan əməkdaşın paleoqrafiya, filologiya, kodikologiya və arxeologiya elmlərdən məlumatı olması vacibdir [8, 116-223]. Abidənin vəziyyətini, məruz qaldığı zərərləri nəzərə alınaraq hər konkret əlyazma üçün, bəzən onun hər vərəqi üçün məxsusi bir iş planı hazırlamağa ehtiyac duyulur. Bu məqsədlə konsulum keçirilir və müxtəlif sahəyə aid mütəxəssislərin hər birinin rəyi nəzərə alınır. Qədim abidələrin vərəqləri işıq və temperatur dəyişkənliyindən almış zərərləri aradan qaldırarkən, bərpa və konservasiya edərkən onun mətninə ziyan vurmamaq əsas şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, oxucu kitabı vərəqləyəndə, əlinin təbii yağı hopur əlyazmanın kağızına. Adətən, insan kitabı aşağı küncündən tutaraq çevirir. Bir müddətdən sonra yağ vərəqə hopur və orada təbii dərəcədə olan mayəni itələyib çıxarır. Nəticədə kağız quruyur və

ovulur. Eyni zamanda məsamələrə toz və çirk dolur. Belə kağızın nəmlənməsinə və sonra press altında düzəldilməsinə ehtiyac olur. Kağız keçi tükündən düzəldilmiş fırça ilə təmizlənir, sonra lateks tipli parça ilə silinir. Bu proseduru yerinə yetirmək üçün kitabı calayaraq, tikilmə yerindən sökmək lazım olur. İşin bu mərhələsini yerinə yetirərkən, biz xoş bir sürprizlə qarşılaşdıq. Vərəqlərin büküş yerində bizdən öncə əlyazma üzərində çalışan araşdırıcıların diqqətindən qaçmış su nişanələri aşkar olundu. Abidəni başdan-başə nəzərdən keçirərkən məcmuədə 70 ədəd filiqran olmasını müəyyən etdik. Su nişanələrin tədqiq edən alimlər Avropa kağızlarında 4 mindən artıq filiqran növü işlədilməsini bildirlər [1, 4]. Lakin bizim tədqiq etdiyimiz abidədə istifadə olunan su nişanələrinə Avropa kataloqlarında rast gəlinmədi.

Abidənin cildini daha da möhkəm etmək məqsədi ilə kitabın cildi əvvəldən və son-dan iki qatdan ibarət forzasa alındı [7,11]. Forzas üçün “əbru” naxışlı qalın kağız istifadə olundu. Yeni cildin seçilməsində yazılı abidənin dəyəri əsas götürüldü və əvvəlki rənginə uyğun olaraq sumaxı rəngli dəri üzərində dayanmaq qərara alındı. Əlyazmanın qədimliyini nəzərə alıb cildin üzərinə basmanaxış salmaq da qərara alındı. Basmanaxış XVII-XVIII əsrlərdə geniş istifadə olunan nəbatı ornament şəklində vurmağa üstünlük verdik [12, 194]. Beləliklə, Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvi əsərlərinin Azərbaycanda olan yeganə nüsxəsi üzərində aparılan bərpa və konservasiya işləri sona çatdı.

Nəticə

Keçən əsrin 80-ci illərində o zamanki Əlyazmalar Fondunun bazasında Əlyazmalar İnstitutu yaradılması və yeni binaya daşınması əlyazmalar kolleksiyasının zənginləşməsinə təkan verdi.

İnstitutun əməkdaşları Azərbaycanın ucqar rayonlarına paleoqrafik ekspedisiyalara yollanaraq, əhalidən qədim yazılı abidələri əldə edirdilər. Uzun illər boyu şəraitəz yerlərdə bolşevik hakimiyyətindən gizlədilər əlyazmalarda nəm, qurd, göbələk izləri müşahidə olunurdu, temperatur dəyişkənliyindən vərəqləri ovulurdu.

Bərpaya cəlb etdiyimiz B-6960 şifr altında mühafizə olunan əlyazma XV əsrdə Azərbaycandan dünyaya yayılan xəlvətiyyə təriqətinin Piri-Sanisi Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin fəlsəfi görüşlərini əks etdirən risalə və şeirləri toplanmış məcmuədir.

Orta əsrlər kitab ənənəsinə uyğun olaraq, əlyazmanın katiblərinin köçürdükləri yazılı abidənin üzərində ciddi iş aparması müşahidə olunur. Əsərin üzü köçürüldükdən sonra onun mətni bir daha yoxlanılaraq, diqqətsizlik üzündən baş vermiş təhriflər aradan qaldırılmışdır. Təsadüf nəticəsində mətnin buraxılmış hissələri haşiyələrdə qələmə alınmaqla mətnin bütövlüyü bərpa olunmuşdu.

Zamanın və atmosfer təsiri nəticəsində ovulmuş vərəqlərin kağızına uyğun kağız parçası yapışdırılmışdı. İstifadəçilərin səliqəsizliyi ucbatından baş verən vərəqlərin itirilməsi, cırılması əlyazmaların qorunmasına mənfi təsir göstərən amillərdəndir. 118, 127b, 128a, 131b, 132a, 133, 137b, 138a vərəqlərdə kağızın növü və katibin xətti dəyişir (təhrir-nəsx), lakin kustodun uyğun gəlməsi mətnin ardıcılığı pozulmamasını, yəni mətni başqa katib bərpa etdiyini bildirir. 164b vərəqin küncünə kağız parçası yapışdırılaraq mətnin pozulmuş hissəsi bərpa olunub. Mürəkkəbin və xəttin eyniliyi göstərir ki, aparılan düzəliş katib tərəfindən yerinə yetirilib.

“Əlyazmaların gigiyena və bərpası” şöbəsinde məcmuə orta əsrlərdə geniş yayılan nəbatı ornamentli olan basmanaxışlı cildə salındı. Əlyazmanın calanması zamanı 70-ə yaxın filiqran aşkar olundu.

Tədqiqat apardığımız məcmuənin mətni üzərində katiblər tərəfindən düzəliş aparılması göstərir ki, Orta əsrlərdə əlyazmaların bərpası kitab mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olub.

Belə qənaətə qəlinir ki, 1672-ci ildə köçürülmüş və Azərbaycanda yeganə nüsxə olan bu əlyazma üç dəfə bərpa olunub.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Məmmədbağiroğlu Ə. Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar. Bakı: Tural-Ə, 2001, 56 s.
2. Vəzirova İ. Azərbaycanda Seyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin əlyazmasının yeganə nüsxəsinin tərtibat özəllikləri // Filologiya məsələləri jurnalı, Elm və təhsil, 2018, №17, s.11-17
3. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005, 264 s.
4. Məmmədli N. Seyid Yəhya Şirvani və Xəlvətlik. Bakı: 2016, Türkdilli Dövlətlərlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti, 232 s.
5. Əlyazma, Manisa İl Muradiyyə Kütəbhanəsi, şifr № 2906, 1434, 202 s.
6. Алескерова Н. Суфийское братство Хальватийа. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2015, 272 с.
7. Мокрецова И.П. Средневековая рукописная книга, ее сохранность и реставрация // Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX-XX вв. История. Проблемы. Учебное пособие. Москва : Альма-Матер: Акад. Проект, 2008, 603 с. (с. 358-392).
8. Тавадзе Ш.Д. Реставрация и консервация фрагмента рукописи XV в., выполненной на пергаменте. Preservation of Cultural Heritage. Research and Restoration / Материалы II Международной Конференции в рамках V Международного культурного форума. СПб., 1-3 дек. 2016. Составитель: Ю.Г.Бобров. СПб.: Институт им. И.Е.Репина, 2018, стр. 116-223.
9. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва: Наука, 1985, 312 с.
10. سنيدي يحيى بادكوهي . رسائل AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-6960 şifli əlyazma, 1672, 168 s.
11. علی سدرایی خویی , عبدالحسین حائری , بوستان کتاب, قم نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی : بخش . (جلد ۲۳) . 1378 h.ş., 458 s.
12. Haldane D. Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum. London: World of Islam Festival Trust, -1983, 205 pp.
13. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толковословобразовательный. Москва: Русский язык, II т. 2000, 1209 с. www/https Classes.ru

*Резюме**Ирада Везирова**Парадигма реставрации одной редкой рукописи*

Предоставление в 80-х годах прошлого столетия Институту Рукописей АН Азербайджана нового здания явилось толчком для дальнейшего обогащения рукописной коллекции. Сотрудники Института отправлялись в палеографические экспедиции по регионам страны с целью приобретения у населения рукописных книг. В период правления большевиков рукописные памятники были упрятаны на крышах домов и мечетей, складывались в амбары, непригодные для хранения книг. От перепадов температуры, атмосферных явлений бесценные средневековые рукописи покрывались мхом, повреждались книжными червями, имели следы сырости, листы книг крошились.

Реставрируемая нами рукопись под шифром В-6960 это сборник трактатов и стихов, отражающих философское воззрение одного из основателей широко распространенного с XV века ордена Хальватийе, Сейид Яхьи Ширвани-Бакуви, снискавшего прозвище Пири-Сани.

Согласно традиции средневековой рукописной книги, переписчик скрупулезно работал над рукописным памятником. После завершения переписки текст рукописи был перепроверен, допущенные по невнимательности искажения были устранены, пропущенные фрагменты были дописаны на полях рукописи, таким образом целостность текста была восстановлена.

Со временем под воздействием атмосферных явлений края листов крошились. С целью реставрации листов была подобрана идентичная бумага, повреждения устранены, листы подклеены. Сборник пользовался большим спросом, что отрицательно отразилось на сохранности памятника, некоторые листы выпадали.

Тип бумаги на листах 118, 127b, 128a, 131b, 132a, 133, 137b, 138a не соответствует бумаге

рукописи, почерк переписчика тоже меняется, но совпадение кустодов показывает, что последовательность текста не нарушена. Это подтверждает, что часть текста была восстановлена другим переписчиком. К 164b странице добавлен кусок бумаги, на котором дописан текст. Чернила и почерк письма свидетельствуют в пользу того, что восстановление текста произведено самим переписчиком. Для восстановления нарушенной пагинации сгиб шивки был распорот, в это время было обнаружено около 70 филиграней.

Сотрудники отдела «Гигиена и реставрация рукописей» обтянули рукопись кожаным переплетом с добавлением распространенного в Средние века теснения с растительным орнаментом.

Восстановление фрагментов текста со стороны переписчиков демонстрирует совмещение этого поприща с работой реставратора, что было неотъемлемой частью средневековой рукописной книжной традиции.

Можно сделать вывод, что переписанная в 1672 г. рукопись была реставрирована трижды.

Ключевые слова: *Институт Рукописей, хранилище, письменный памятник, палеографические экспедиции, Шемаха, Сеййид Яхья Ширвани-Бакуви, суфизм, реставрация рукописей*

Summary

Vazirova Irada

Paradigm of Restoration the one manuscript

The provision of a new building to the Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Azerbaijan in the 80s of the last century was the impetus for further enrichment of the manuscript collection. Institute staff went on paleographic expeditions to the regions of the country. The purpose of these trips was to acquire manuscript and early printed books from the local people. During the reign of the Bolsheviks, manuscripts were hidden on the roofs and cellars of houses, mosques or were stored in barns not suitable for storing books. From temperature changes, atmospheric phenomena, priceless medieval manuscripts were covered with moss, damaged by bookworms, had traces of dampness, and the sheets of books crumbled. The manuscript that we are restoring under the code B-6960 is a collection of treatises and poems reflecting the philosophical view of one of the founders of the Halvatiye order, widely spread since the 15th century, Sayyid Yahya Shirvani-Bakuvi, who earned the nickname Piri Sani. According to the tradition of the medieval manuscript book, the scribe meticulously worked on the manuscript monument. After completing the correspondence, the text of the manuscript was double-checked, the distortions made inattentively were eliminated, the missing fragments were added to the margins of the manuscript, thus the integrity of the text was restored. Over time, due to the influence of atmospheric phenomena, the edges of sheets crumbled. In order to restore the sheets, identical paper was selected, the damage was repaired and glued. The collection was in great demand, which negatively affected the preservation of the monument, some sheets fell out. The type of paper on sheets 118, 127b, 128a, 131b, 132a, 133, 137b, 138a does not match the manuscript paper, the handwriting of the scribe is also different, but the coincidence of the Custodians shows that the sequence of the text is not broken. This confirms that part of the text was restored by another copyist. A piece of paper has been added to page 164b on which the text has been added. The ink and handwriting of the letter testify in favor of the fact that the text was restored by the copyist himself. Employees of the department “Hygiene and restoration of manuscripts” covered the manuscript with leather binding with the addition of embossing with floral ornaments, common in the Middle Ages. During this binding process approximately 70 filigrees were discovered.

The restoration of fragments of text by scribes demonstrates the combination of this field with the work of the restorer, which was an integral part of the medieval manuscript book tradition.

It can be concluded that the manuscript rewritten in 1672 was restored three times.

Key words: *Institute of Manuscripts, Storage, Written Monument, Paleographic Expeditions, Shemakha, Seyid Yahya Shirvani-Bakuvi, Sufism, Restoration of Manuscripts*

Məsul katib fil.ü.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 7

**XALQ RƏSSAMI FƏRHAD XƏLİLOVUN YARADICILIĞINDA
MÜCƏRRƏD ÜSLUB, FƏLSƏFİ FİKİR VƏ DÜŞÜNCƏ TƏRZİ**

Əli ƏLİYEV*

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 25 dekabr 2019; çapa qəbul edilmişdir: 7 fevral 2020.
Received: 25 december 2019; accepted: 7 February 2020.*

Açar sözlər: üslub, fikir, Abşeron, mücərrəd, sürrealizm, kolorit, forma, modernizm, texnika, rəng, kompozisiya, qrafika, ifadə, palitra, fəlsəfə, əsər

Giriş

Azərbaycan xalq rəssamı F.Xəlilovun yaradıcılığı çoxşaxəli və geniş, müxtəlif janr və mövzuları əhatə edən, işlənildiyi üslubdan asılı olmayaraq, müxtəlif fəlsəfi fikir daşıyan bir xəttə malikdir. Biz rəssamın ümumən yaradıcılığını tədqiq edərkən, onun yaradıcılığında həm fikir və məna, həm üslub və dəsti xətt, həm də kompozisiya quruluşu və rəng koloritinin müxtəlif cəhətlərini, bəzən bir-birinə ziddiyyət təşkil edən, bəzənsə bir birini tamamlayan məntiqi və qeyri-məntiqi hallarla rastlaşırıq ki, bütün bunlara da rəssam yaradıcı sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən yanaşaraq ortaya əsl incəsənət qoya bilir.

Realizmdən modernizmə keçid

Biz F.Xəlilovun yaradıcılığı ilə tanış olduqca, əsərlərinin müxtəlif səpgili, fərqli icra və fikir həllinə baxmayaraq, rəssamda daha çox iki istiqamət seçirik: real və mücərrəd istiqamətlər. Təbii ki, realizm onun yaradıcılığının ilkin dövrlərinə aiddir. Məhz rəssam ilk addımlarını realizm prinsipləri ilə atmışdır və bu mərhələ onun yaradıcılığa başladığı 60-cı illərin ortalarına təsadüf edir. Bu mərhələ isə demək olar ki, təqribən iki onillik boyu davam etmişdir. Rəssamın ikinci dövr yaradıcılığı- mücərrəd – modern yaradıcılığı isə keçən əsrin 80-ci illərindən başlamış və bu günə qədər də rəssam öz yaradıcılığını bu üslubda davam etdirərək, yeni-yeni əsərlər yaradır. Əslində isə 1980-1995 və 2000-ci illər arası artıq rəssamın yaradıcılığının aralıq dövrü kimi qiymətləndirilə bilər ki, bu dövrdə o artıq realizmdən modernizmə keçid dövrünü yaşayırdı ki, bu da özünü bu dövrdə tam olaraq göstərir.

Əslində rəssamın yaradıcılığı tam olaraq realizm dövründə də tam realizm olmamışdır. Elə ilk yaradıcılıq dövründə, onun real üslublu işlərində bir bütövlük, rəng və forma ümumiləşdirmələri, formaların dəyişdirilərək müxtəlif aksesuar və detallarsız təqdim edilmələri, öz yolunu axtarmaq, onu kəşf etmək və mücərrədlərə meyillilik hiss edilirdi. Eyni zamanda yaradıcılığının birinci dövrü onun realist üslubda yaratdığı işlərin qızıl dövrü hesab edilə bilər. Və bu dövr, Fərhad Xəlilovun əsasən Abşeron rəssamlıq məktəbinin nümayəndəsi kimi doğma Abşeronu, onun təbiət və köhnə arxitekturasını, dəniz və landşaftını mədh elədiyi dövrlərlə məhdudlaşır.

Dediymiz kimi, XX əsrin axırlarına yaxın, əslində isə 1980-1090-cı illərdən başlayaraq, rəssam yaradıcılığındakı istiqaməti tədricən dəyişməyə başladı. Əsərlərini adətən Abşeron yarımadasına həsr edən rəssam artıq təbiət mənzərələrindən daha çox global və dünyəvi fikirlərinin böyük ölçülü kompozisiyalarda reallaşdırılmasına başladı. Bu fikirlər

* Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC); dissertant, Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
e-mail: alismayil@mail.ru

adətən müəllifin fəlsəfi fikirlərini ifadə edir, eyni zamanda artıq mücərrəd və modern tipli əsərlərində biz müəllifin müxtəlif forma yaradıcılığının şahidi oluruq. Bu dəyişikliklər sözün əsl mənasında həm onun düşüncə tərzində və həm də mücərrəd fikirlərə uyğun olan və bu düşüncəni icra və ifadə edən iş üslubunda da hiss edilməyə başladı.

Rəssamın mücərrəd formalı, yaxud müasir modern işləri bir neçə üslubda icra edilir. Bu əsərlərin bəziləri rəngkarlıq, bəziləri isə qrafiki rəngkarlıq üslubundadır. Biz bu əsərləri konkret olaraq üç icra üslubuna bölə bilərik:

1-ci qrup – rəssam tam olaraq sərbəst, bədii mazoklarla, bəzən mastixinlə qatı, təmiz rəng qarışığından yaranmış göy qurşağı effekti ilə həcmli, sərhədsiz (konkret kənar xətlərsiz, tədricən formada işlədiyi əsərlər.

2-ci qrup işlər, adətən, böyük ölçülü tablolarla əsərin qrafiki həlli ilə müşayiət olunur. Bu zaman müxtəlif formalardakı rənglər bütöv qrafiki hissələrlə icra edilir, bu zaman ortalıq rəng keçidi mövcud olmur və iş bir növ applikasiya xarakterli görkəm alır.

3-cü icra üsulu isə yenə də böyük ölçülü tablolarla iri coğrafi planların verilməsi və bu planların lokal olaraq, konkret sərhəd daxilində qrafiki tonlarla doldurulmasıdır. Bu üslub da ikincidən onunla fərqlənir ki, buradakı iri planları rəssam damlalı, məxməri üsulla təqdim edir və mövcud yaxılmış rəngin üstünə onun açıq və tünd tonları mazoklar şəklində vurur ki, bu da əsərə məxməri effekt, ipəklik və yumşaqlyq verir. Bu zaman əsər eyni zamanda xoşagələn bir faktura görkəmi də alır ki, bu da əsəri quruluq və qrafiklikdən xilas edir. Amma F.Xəlilovun yaradıcılığının ikinci modern dövrünə uyğun olaraq, hər üç icra üslubunda da biz rəssamın fəlsəfi fikirlərinin, bu fikirlərin yaratdığı formaların, oradan çıxan məna və nəticələrin sənətsevərlərə və bütün dünyaya təqdim olunmasındakı eyniliyin şahidi oluruq.

Hələ yaradıcılığının birinci dövrünə aid edilən, amma özündə realizm olduğu qədər də mücərrədlik elementləri daşıyan, 1977-ci ildə icra olunan iki əsərə baxaq. Bunlar “Qayalıqların arasında” və “Çiçək açan əncir” əsəridir. Çox maraqlı olan hər iki əsərdə realizmə məxsus coğrafi ünvanlar – dəniz, sahil, qumsallıq və əncir ağacı verilsə də, buradakı improvizə edilmiş qayalar da, bu qayalar içərisindən çıxmış ağaclar da, eləcə də digər əsərdəki ön plandakı əncir ağacının arxasında təsvir edilmiş ünvarsız mücərrəd fon da özündə artıq realizmdən çıxmağı, mücərrədliyə meyli, eyni zamanda hətta onun real işlərində olduğu kimi xirdəçilik elementlərindən qaçma da hiss olunur. Artıq bu əsərlər rəssamın yaradıcılıq istiqamətinin hara gedəcəyini bizə bəlli edir. Eyni zamanda reallıq və mücərrədliyin astanasında duran bu əsərlər öz sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə yüksək qiymətə layiq əsərlərdir. Eləcə də rəssamın 1976-cı ildə işlədiyi bir neçə portretlərində – xüsusən “Babanın portreti” əsərində böyük, iri mazokların artıq sərbəstlik və sərhədsizliyə- modern və mücərrəd üsluba doğru gedən yolunu açıq-aydın görürük.

Eyni zamanda rəssamın hələ 1973-cü ildə işlədiyi “Balqabaq” əsəri özündə realizmi daşısa da, bütöv rəng formaları və konkret olmayan formaları ilə rəssamın axtarışda olmasını, artıq yaradıcılığında yenilik axtarışında olmasını göstərir (şəkil 1).

Təbii ki, onun mücərrədliyə meyli etdiyi işlərində hələlik bir süjet xətti mövcuddur. Çünki adətən əsərdə konkret süjet xəttinin olmaması mücərrəd sənətin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Amma dediyimiz kimi, Fərhad Xəlilovun əsərlərində böyük fəlsəfi fikirlər və mənalər vardır ki, rəssam da bu fikirlərinin ifadəsi üçün mücərrədlik və ümumən modernizmə tapınsa da, burada o artıq öz yolunu açmış, öz dəst-xəttini yaratmışdır. Təbii ki, modernizm ənənəvi incəsənətdən kənarlaşma olsa da rəssam bu sahədə də öz açdığı yol onu ifadə edən, fikirlərini cəmiyyətə və tamaşaçıya çatdıraraq, cəmiyyət tərəfindən onun fikirlərini “oxunmasını asanlaşdıran bir yol oldu.

Əgər rəssam 1977-ci ildə mastixinlə azad bir tərzdə icra etdiyi “Axşam düşür” əsəri ideya və fikir olaraq axşamın düşdüyünü bildirsə də, fikir reallığı icra reallığı ilə müşayiət olunmur. Rənglərin hərəkətində realizm və modernizm mübarizəsi getdiyi bilinsə də,

1979-cu ildə işlədiyi “Çəhrayı axşam” əsərində biz bəlkə də çətinliklə çəhrayı bir axşam ifadə edən, amma tam olaraq fikir və detallarca anlaşılmayan mücərrəd bir əsər görürük. Elə bu əsər də yuxarıda adı çəkilən əsər kimi mastixin vasitəsi ilə çəkilmişdir və ümumilikdə əsərdə külək və suda hərəkətliliyi bildirən rəng axınları – mazokları qabardılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, rəssamın keçid dövründə işlədiyi əsərlər rəng improvizələri ilə çəkilmiş hər hansı bir təbiət mənzərəsi olurdusa, onun mücərrəd işlərində artıq rəmziyyəyə daha çox fikir verməsi nəzərdən qaçmır, əksinə, get-gedə bu simvolikanın və fəlsəfi fikirlərin onun əsərlərində atdığı müəhəd edir.

Rəssamın 1977-ci ildə işlədiyi “Dənizdə işıq” əsəri. Bu əsərdə təsvir olunmuş təbiət mənzərəsində dənizə hər hansı bir mənbədənsə işıq düşür. Bu işıq günəşin buludlar arasından süzülüb gələn və dənizin müəyyən bir hissəsinə proyektor effekti ilə düşən işığı xatırladır. Burada hər şey təbii təbiət hadisəsi olsa da, rəssam müəyyən fəlsəfi fikir mesajı verir: hər şey yaxşı olacaq, işıq zülmətə qalib gələcək, nikbinlik və sair. Onun 1977-ci ildə təsvir etdiyi “Dənizə yol” əsəri isə həm fikir və həm də üslub tərzi ilə yuxarıdakı işlə ziddiyyət təşkil edir. Əgər haqqında danışdığımız “Dənizdə işıq” avanqard meyilli realistik iş idisə, “Dənizə yol” həm məna, fikir fəlsəfəsi və həm də üslub olaraq mücərrəd bir əsərdir. Bu əsərdə o qədər də tez anlaşılmayan iki divar arası ilə gedən yol dənizdə qurtarır. Tünd və zəhmli dəniz gedilən və gediləcək yolun, fikir və arzuların qarşısına sanki sədd çəkir. Eyni zamanda bu fikrə zidd olan başqa bir mənanı da bu əsərdən anlayırıq: arzuların reallaşdığı, çin olduğu bütün yollar dənizə aparır. Bununla belə, əsərdə bədbinlik nikbinlikdən daha çoxdur ki, bunu da biz ümumilikdə əsərin və dənizin bədbin koloritindən daha çox hiss edirik.

F.Xəlilovun 1989-cu ildə işlədiyi “Çiçəkli heyva” əsəri də əsərin müəllifinin artıq real səviyyəli işlərini sağ və sola improvizə etməsini, sxematiklik, konkretlik və plakatçılığa meyillənməsini göstərir ki, bu da rəssamın yeni ifadə vasitələri axtarışında olmasını, artıq öz sözünü köhnə qayda ilə verə bilməməsini və yeni bir yol axtarışında olmasını bildirir. Ümumiyyətlə, vermək istədiyi fikir və görüntülərə rəssam olmaqdan əlavə eyni zamanda sanki bir rejissor nəzarəti F.Xəlilova xas olan xüsusiyyətdir. Bu zaman qarşısında duran vəzifələri müəyyən edən rəssam bunları yerinə yetirərkən, artıq əsəri xırdalamadan dur deyə, nöqtə qoya bilir.

Rəssamın mücərrəd “görüşləri”

Rəssamın mücərrədliyə gedən yolda “Sahildə görüş” tablosu (1985) maraqlı əsərlərindən biridir (şəkil 2). Xatırladaq ki, rəssamın rəssamın fəlsəfi dünyasında görüş xüsusi bir kateqoriya kimi, fəlsəfi məna daşıyan bir akt kimi tədqiq edilir. Bunu rəssamın çoxsaylı “Görüş” silsiləsindən olan əsərləri təsdiq edir. Bu “görüşlü” əsərlər əsasən mücərrəd – modern üslublu əsərlərdir. Biz müxtəlif məqalələrimizdə “Görüş” silsiləsindən olan əsərlərdən ətraflı danışmışıq. Lakin bu məqaləmizdə də, qısa da olsa, müxtəlif yöndən bu barədə söhbət açmalıyıq. Belə ki, bu əsərlərdə “görüşən” obyektlər əsasən coğrafi hissələr – qayalar, yaxud quru və dənizin “görüşü”, bir başqa halda bir birinin yanında bitmiş iki ağacın baş-başa verib qovuşması, böyük dənizdə iki böyük stasionar neft çəninin “görüşü” baş verir. Bu baxımdan “Sahildə görüş” tablosunda iki nəhəng kürlə – qayalığın bir biri ilə, yaxud hər ikisinin dənizlə görüşünün baş tutması təsvir olunmuşdur. Sözsüz ki bu əsər özündə böyük fəlsəfi məna daşıyır. Amma əsərdə vasitəçi rolunu oynayan, öz suyu və dalğaları ilə hər iki qayalığa çırpılan dənizi nəzərə almasaq, bu iki stasionar kütlənin – qayalığın bir biri ilə qovuşması nikbinliyi mümkünsüzdür.

1983-cü ilə aid “Görüş” silsiləsindən 50x60 sm. ölçülü əsərində isə əksinə, müəllif təsvir etdiyi köhnə evlərin arası ilə dənizə gedən yol xoş rəngli mavi-zümrüdü dənizlə

qovuşur. Dəniz və əsər üzərində hökmranlıq edən səma isə əsərə bir nikbinlik qatır. Deməli, rəssamın fəlsəfi kateqoriyasına düşən görüşlər həm nikbin, həm bədbin, bəzən qovuşması mümkün olmayan, bəzən görüşü labüd olan, fəlsəfə üzərində dayanır ki, bu əsaslar da, qeyd etdiyimiz kimi, avanqard üslubda icra olunur- elə tam mücərrəd fikrin özü kimi.. Elə həmin illərə aid olan əsərlərindən biri də “Qış günü” adlanır. Yaradıcılığının ortaq dövrünün məhsulu kimi bu əsər real – mücərrəd tipli işlərdəndir. Əsərdə ən çox hiss olunan soyuq və şaxtani assosiasiyaları edən soyuq rənglərin istifadəsidir. Real əks olunan soyuq dəniz hər tərəfdən şaxta və qar ilə əhatə olunmuşdur ki, bu da əsərin adını bir daha doğruldu. Reallıqdan kənar verilən, qar və şaxtani ifadə edən real landşaftda isə bir ilğım, bir xəyal hiss olunur.

Rəssamın 2004-cü ilə aid olan “Görüş” əsərinə baxaq (görüş). Əsər 1,5 metr x 4 metr ölçüsündə güzbucaqlı panoram şəklində, horizontal qaydada, qrafiki stilizə edilmiş halda icra edilmişdir. Burada tamaşaçı yenə də müəllifin fəlsəfi fikirlərinin təsvirini görür. Əsər böyük planlarla verilmiş sahil, dəniz və səmadan ibarətdir. Dəniz üç lokal qrafiki çalarlarla ön, orta və uzaq planlara bölünmüşdür. Əsərin demək olar ki nəhəng ölçüdə olması tamaşaçıya təsiredici və vahiməli təsir bağışlayır. Bu əsərdə coğrafi planların – sahil, dəniz, horizont və səmanın təsviri əsərdə bu planların görüşü fəlsəfəsi kimi verilmişdir. (Başqa halda isə bu planlar daha çox görüş yox, ayırma, ayrılma, yaxud bir planın digəri ilə əvəzlənməsi kimi də qiymətləndirilə bilər). Bu görüş və qovuşmalar, onların açıq və gizlin mənaları isə rəssamın yaradıcılığında müxtəlif ad və mövzular altında həmişə özünü göstərir.

Rəssamın “Görüş” silsiləsindən olan, 2007-2008-ci illərdə işlədiyi böyük ölçülü (200x200) əsərə diqqət edək (şəkil). Nəhəng kvadrat proporsiyada işlənmiş bu əsər bir növ monumental obeliski xatırladır. Əsərdə sadəcə iki rəng – qara və qırmızı rəng çarpaz şəkildə bir birinə qarşı gələrək həcmli bir predmet forması əmələ gətirirlər. Özündə böyük bir fəlsəfi məna daşıyan, eyni zamanda bir daha rəssamın “görüş” fəlsəfəsini təsdiq edən bu əsər öz forma təsviri ilə sanki bir dirəniş, haqsızlığa etiraz kimi qarşımızda dayanır. Əsər sanki “bu son həddir, haqsızlıq, diskriminasiya buradan o tərəfə keçə bilməz” mesajı verir bütün dünyaya. Əsəri hətta ilk gördüyümüzdə belə bizə dünyanın insanlığa ünvanlanmış ilk mesajı kimi başqa bir həyatımızdamı, doğulmazdan əvvəl görmüşük kimi bir hissə yaşayırdıq. Bu əsər elə bil ki yad planetlilərin bizə, bizim qan yaddaşımıza ünvanladığı bir təlimatlar toplusudur. Bizə isə bu təlimatlardan, kosmosdan gələn bu siqnallardan istifadə etmək qalır elə bil ki...

Ümumiyyətlə, “görüş” və görüşlər silsiləsi Fərhad Xəlilov fəlsəfi fikrinin ən çox ifadə olunan əsər və əsərlər silsiləsidir. Burada rəssam demək istədiklərini, cəmiyyətə çatdırmaq istədiklərini landşaft vasitəsi ilə, hətta təbiət qoynunda, dəniz sahilində bir birinə paralel dayanmış, və hər ikisi heç vaxt qovuşmayacaq iki paralel divarlar (“Görüş” silsiləsi, 1983, 100x100) vasitəsilə çatdırır.

Rəssamın yaradıcılığını xronoloji ardıcılıqla izləyərkən, onun realizmdən mücərrədlərə keçidli əsərlərini, sonda isə keçid dövründən mücərrədlərə addımlamasının şahidi oluruq. 1989-2001-ci illərdə işlədiyi “Maşağa kəndində yaz” əsəri artıq realizmi çoxdan geridə qoymuş, əsərlərini ümumi bir bütöv olaraq xırdaçılıqdan xilas etmiş, bununla belə reallıq kökü üzərində qərar tutmuş bir iş görürüksə, artıq 2003-cü ildə işlədiyi “Gözlənilməz baxış” silsiləsindən olan əsərində isə artıq modernizmin tam içində qərar tutmuş və tam mücərrəd fikrli bir əsər görürük ki, bu əsəri biz ancaq oradakı ağ və qara hissələrdə dinamik və çevrəvari trayektoriyalı, ağda tünd, tünddə isə açıq prinsipi ilə çəkilmiş bir mücərrəd iş olaraq qəbul edə bilərik. Bu əsərdəki fəlsəfi məna bizim üçün anlaşılmaq qalsa da, əsərdəki hərəkətlilik və dinamika sanki əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş bir-bir ssenari üzrə nizamlanmışdır və xaotik xətlər öz nəzərdə tutulmuş trayektoriyalarından çıxa bilməzlər. Bir də bu iki əsərin müqayisəsində maraqlı cəhət ondadır ki,

ikinci əsərdəki ellipsisvarı rəng axını, birinci əsərdəki ağacdakı çiçək və yarpaqların mazonkla işlənmə formasına uyğunluq təşkil edir.

F.Xəlilovun 2001-ci ildə işlədiyi (200x100) “Çöllükdə musiqi əsəri”, eyni zamanda da “Xatirələr” silsiləsinə aid olan 1977-2006-cı illərdə işlənmiş 300x150 sm. ölçüsündəki əsərləri ənənəvi olaraq rəngkarlıqda qəbul olunmuş ölçülərdən böyükdür. Bu monumental ölçülü işlərin ikinci qeyri xarakterik cəhəti bu işlərin adətən horizontal deyil, hər ikisinin vertikal işlənməsidir. Eyni zamanda hər iki əsər qara fonda açıq rənglərlə qrafiki bir tərzdə işlənmişdir. Əgər “Xatirələr”də təsvir olunmuş ay və onun su üzərindəki əksi öz mənbəyini reallıqdan götürürsə, “Çöllükdə musiqi” əsəri haqqında bunları deyə bilmərik. Bu əsər qara fonda musiqinin musiqinin açıq tonlarla ifadə olunmuş notlarına da bənzəyə bilər, eyni zamanda çöllükdə havadan süzülüb gələn musiqinin energetik təsviri də ola bilər. Bütün halda hər iki əsər fərqli, ənənədən kənar, rəmzlərin və onların elementlərinin anlaşıldığı bir dünyaya və dünyagörüşə yönəlmiş modern sənətdir.

1993-2003-cü ilə aid olan “Torpağın naxışları” silsiləsinə aid olan əsər özündə həm mücərrəd fikir və həm də tam mücərrəd icra ilə Fərhad Xəlilovun avanqard üslublu işlərindən biridir. Biz bu işdə də fərqli düşüncənin icrasını və bu düşüncənin yeni dövr – XXI əsr insanına yönəlmiş mesajlarını görürük, hətta bunları oxuya bilməsək də...

Bu əsərdə sanki biz Yer kürəsi və başqa qalaktikaları bir nizam və hərəkət halında görürük. Və üçbucaq hərəkət trayektoriyalı ağ, mavi-bənövşəyi qrafik rəng tonu bu qalaktikaya və əsərə bir sirr qatır. 2006-cı ildə icra olunmuş bu silsilədən olan başqa bir əsər də bir növ birinci işin davamı kimi, rəssamın torpaq, yer səthi, Yer kürəsi və Qalaktika haqqında olan fikirlərinin təhlil və təqdiminə həsr edilmişdir. Bununla belə hər iki əsərin sirr və mənası, tamaşaçını düşüncələrə məcbur etməsi əsərin yüksək fəlsəfi fikir daşmasının nəticəsidir.

Müəllifin kosmik fikirlərinin davamı olaraq, 1983-cü ildə orta dövr yaradıcılığında işlədiyi “Mənzərə” adlı əsəri nəzərdən keçirək. Bu əsərdə açıq səmada bizim hər zaman görə biləcəyimiz ağaclar və çay, arxada isə dağ təsvir olunmuşdur. Tam fantastik təsvir edilmiş Ay planeti və səmanın yuxarı hissəsində isə real şəkildə sıra dağlar işlənmişdir. Bütün bunlar- yarı real və fantastik işlənən bu əsər mücərrəd üslubdan daha çox sürreal janrdə işlənmişdir ki, bu da rəssamın hələ də axtarışda olduğunu bildirir. Fikir fəlsəfəsinin real yoxsa sürreal, mücərrəd yoxsa başqa bir üslubda ifadə və icra etməyini qərarlaşdırmaq üçün rəssam on illər boyu yol gəlmişdir. Onun iki əsas yaradıcılıq xəttinin arasındakı ortalıq dövrdə isə həm realizmi, bəzən isə bu realizmə sığınan sürrealizm meyllərini də açıq aydın görürük.

Təbii ki, bitkin bir süjet xətti, ona xidmət edən kompozisiya avanqard və mücərrəd işlərə yad olsa da, fikir, fikir fəlsəfəsi, açıq və gizlin mənalər, rəmzilik və sirr pərdəsi – bunlar hamısı bunlar hamısı modern işlərə xasdır və bu mənada sadalanan keyfiyyətlərin hamısı Fərhad Xəlilov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Rəssam gah “görüş” fəlsəfəsinə böyük önəm verərək, bu halı fəlsəfi kateqoriya halına yüksəltdir, bəzən adi bir “Gözlənilməz baxış”a xüsusi diqqət yetirərək bu baxışın fəlsəfəsinə, onun sirrini, baxışların kətanında ifadəsini tamaşaçı ilə paylaşır. Eləcə də “torpağın naxışları” vasitəsi ilə öz rəssam düşüncələrini, bəlkə də vətəndaşlıq mövqeyini, görmək istədiklərini təsvir vasitəsilə bizə təqdim edir.

Əlbəttə, bütün bunlar müəllifin iç düşüncə və fikirlərinin paylaşımıdır. Təqribən əlli il əvvəllərə aid “yeni klassik” sənətsünaşlar və incəsənət araşdırıcıları rəssamların fəlsəfi araşdırmalarını, onların düşüncə və fikirlərini çox rahatca “rəssam beyninin məhsulu, yaxud fantaziyası” adlandıraraq, əslində yaradıcı bir insanı, onun gördükləri və hiss etdiklərini, yaşadıklarını – onun yaradıcılığını düzgün prinsiplər əsasında araşdırmaq əvəzinə, bir kəlmə “fantaziyadır” kəlməsi ilə yaxalarını kənara çəkir, araşdırılmalı olan böyük bir mövzunun üstündən keçirlər. Bu baxımdan bəzən Fərhad Xəlilov yaradıcılığına da belə

münasibətlərin şahidi oluruq ki, bu da, zənnimizcə, doğru yanaşma deyildir. Xüsusən yaradıcı rəssam, öz forma yaradıcılığına malik, fəlsəfi fikir ortaya qoyan ziyalı eyni zamanda həm rəssam olaraq, həm də filosof kimi araşdırılmalıdır ki, bu da belə yaradıcı şəxslərin əsl qiymətini verə bilmək üçün olan yeganə düzgün yoldur. Çünki rəssam bir rejissor kimi öz əsərini düşüncə və fikirlərinin nəticəsində obyekt və formaları, onların quruluşunu vermək istədiyi ideyanın çatdırılması xatirinə istədiyi kimi dəyişdirir, onlara müəyyən korreksiya verir. Bu zaman rəssam bəzən material dünyanı bir ilğıma bənzədir, bəzən material olmayanı materiallaşdırır və ona forma verir. Bütün bunların tək səbəbi isə özünü ifadə etməkdir. Bu ifadə isə realizmdən başlayaraq müxtəlif üslublar- sürrealizm, modernizm-mücərrədlik, avanqardizm və bunların nəticəsi olaraq rəssamın özünün açdığı fərdi yaradıcılıq yolu.

Sadaladığımız müxtəlif dəsti-xətlərə baxmayaraq, Fərhad Xəlilovun əsərləri monumentalıq və panoramlıq təsirini heç vaxt itirmir. Bu əsərlər müəllifin hansı dövrdə və hansı üslubda- qrafiki, qrafiki – applikativ, rəngkarlıq, sürreal, yaxud mücərrəd üslubda olmasından və işləməsindən asılı olmayaraq, onun bütün işlərində birtiplilik, bir qəlib və bir qəlibin məhsulu olduğu, bir fikir və düşüncə süzgəcindən keçib formalaşdığını görürük. Bu əsərlərin. xüsusən son 25 ildə işlədiyi əsərlərin həm monumental görünüşü və ölçüsü, həm tamaşaçıya olan təsiredici xarakteri, bəzən böyük kütlə halında olan bütöv hissələrin – dəniz, dalğa, səma, çöl və çöllük və s. (“Gözlənilməz baxış” 200x150, “Görüş” 150x400 (!), “Görüş” 2007-08 200x200 (!), “Sahildə ev” 100x170, “Axsam qaranlığında” 100x200, “Torpağın naxışları” 200x300 (!) və s.) əsərlərində, eyni zamanda onlarla digər əsərlərində biz nəhəng horizontal plan – rənglərlə növbələşən ənginliklər görürük. Bu əsərlərin hər biri – istər daha çox tünd rəng koloritli, istərsə ağ-bej koloritli rənglər olsun, fərqi yoxdur- öz böyük və sal rəng planları ilə baxdığımız ənginliklərdən bizi səssizlik və sakitliyə dəvət edir və bəzən də qara rəngin sirr pərdəsindən – “Axsam qaranlığı”ndan çıxıb solğun boz-bej səmada fikir və düşüncələrimizin “rəngini” dəyişirik.

Rəssamın əsərlərində böyük coğrafi planlar tək perspektiv görünüşlə deyil, əsasən iri qrafiki qaydada çəkilmiş landşaft sahələri də təsiredici gücə malik olur. Üstəlik də bu cür relyef sahələrində mücərrəd formalar artıq müəllifin bu tipli əsərlərindən tamaşaçıya sanki fərqli bir qalaktikanı müşahidə etmək assosiasiyası verir. Bütün bu təsirlər isə rəssamın modern əsərlərinin istər ölçü, istərsə də düşüncə və fikir cəhətdən monumental olmasından irəli gəlir. Rəssamın 1977-2006- cı illərə aid olan vertikal formalı “Gözlənilməz baxış” əsərində də (200x100) istər ölçü və forma, istərsə də fikir monumentallığı ilə yadda qalan bu mücərrəd iş bu dediyimiz fikirlərə misal ola bilər. Yuxarıda dediyimiz kimi, burada da qara rəng və onun çalarlarından məharətlə istifadə edən rəssam bu əsərdə dinamik, yüksəklərə can atan bir forma yaratmışdır ki, bu formada hərəkətilik və hərəkətin trayektoriyası əsəri baxımlı edir.

Nəticə

Beləliklə, Fərhad Xəlilov öz rəsm-yaradıcılıq xəttində müxtəlif cərəyanlara meyli etsə də, əsərlərində bəzən zahiri fərq bu üslublardan asılı olaraq dəyişsə də, rəssamda yeganə olaraq dəyişməyən onun fəlsəfi fikirləridir ki, o elə bu fikirləri də ünvanlara çatdırmaq üçün gah realizmdən – sürrealizm, mücərrəd üslub, avanqardizm və digər üslublardan istifadə etmişdir. Amma dediyimiz kimi, hansı yol olur olsun, o öz düşüncələrini kütlələrin malı edə bilmişdir.

Elə sənətinin bu xüsusiyyətlərinə görə də Fərhad Xəlilov müasir yeni modernizm sənətində sayılıb-seçilən rəssamlardandır. O bu sahədə artıq dünya miqyasında tanınır. Bu günlərə qədər təqribən əlli ildən çox davam edən yaradıcılığı ilə uzun bir yol gedən rəssam bu illər ərzində işlədiyi modern sənəti çərçivəsində öz yolunu və öz dəsti-xəttini formalaşdırmışdır. Bu yol onu artıq başqalarından seçən bir avtoqrafdır. Rəssamın fikir

fəlsəfəsini insanlara çatdıran bu avtoqraf işə öz mövcudluğunu bu gün də davam etdir-məkdədir. Biz bu yaradıcılıq yolunda görkəmli sənətkarımıza uğurlar arzu edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti (illüstrasiyalar). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
2. Əliyev Z. Sənətsünas taleyi. Bakı: Letterpress, 2019, 494 s.
3. Серия «Имена в искусстве». Фархад Халилов. Москва: Международная конфедера-ция союза художников, 2012, 247 с.
4. “Yenidən Bakıda” H.Əliyev mərkəzində F.Xəlilovun fərdi sərgisi
<http://www.medeniyyetv.az/az/news/243/heyder-eliyev-merkezinde-xalq-ressami-ferhad-xelilovun-ferdi-sergisi-acilib>

ƏLAVƏLƏR

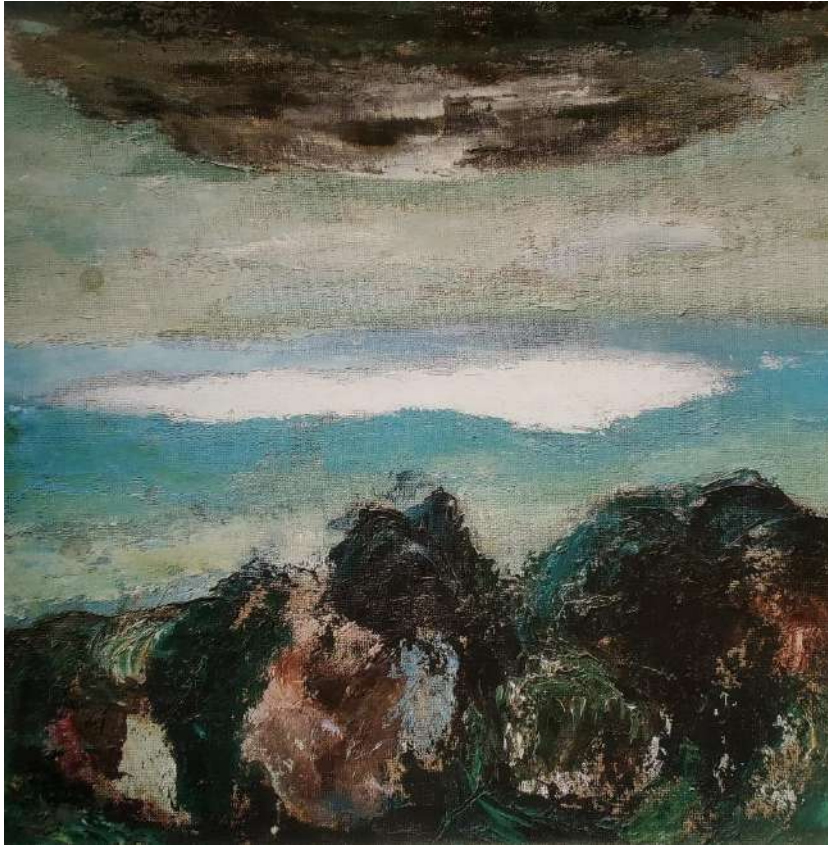
Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

Şəkil 6

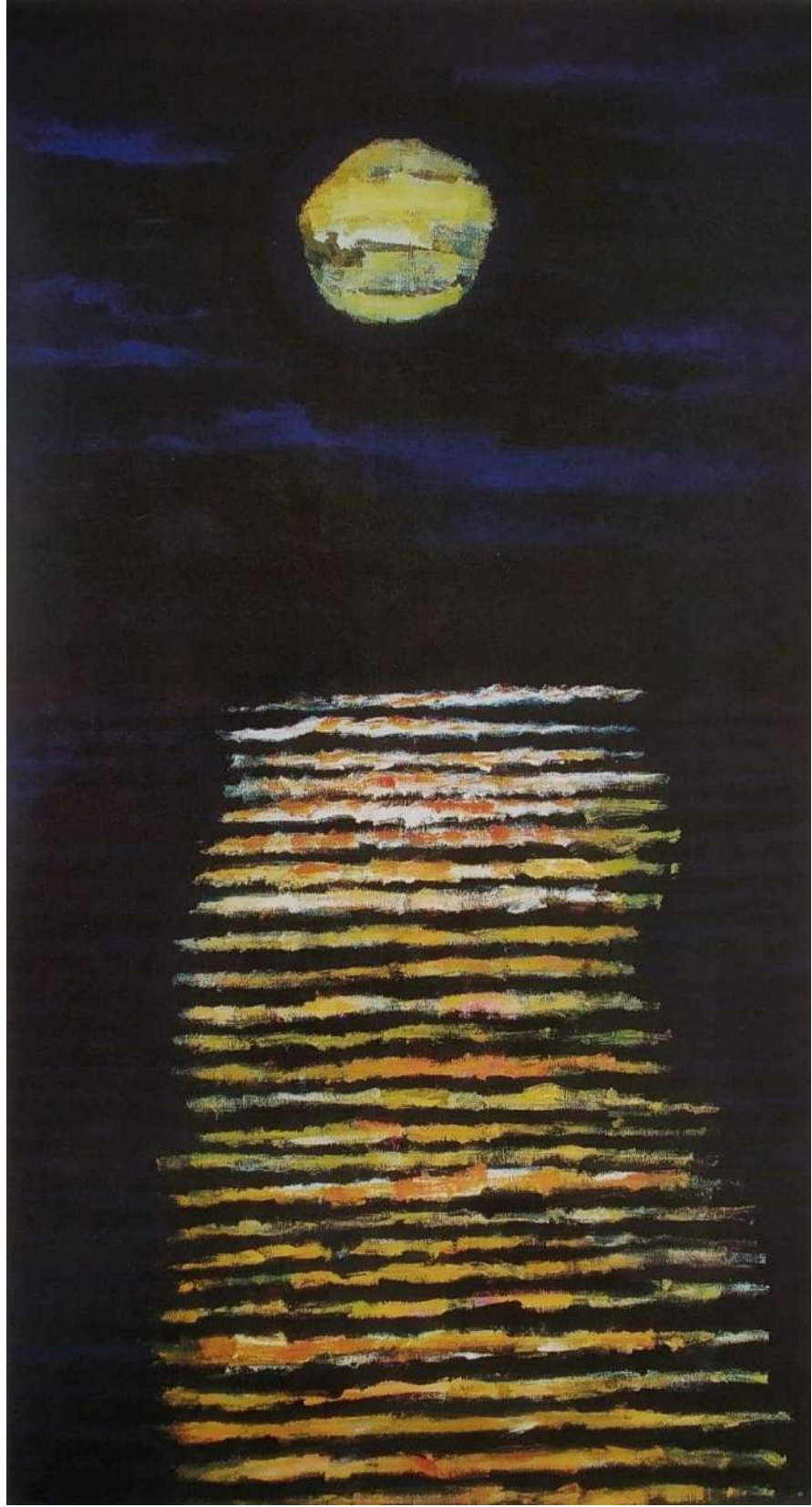
Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10

*Резюме**Али Алиев**Абстрактное искусство и философическое мышление в творчестве народного художника Азербайджана Фархада Халилова*

В этой статье речь идет о абстрактно-модернистического стиля в творчестве народного художника Азербайджана Фархада Халилова – представителя современной азербайджанской живописи, и исследуется единый философический мысль, который связывает разнообразные творческие работы мастера в разном стиле. Картины художника, которые охватывает большой промежуток времени его творчество, написанные современного нео-модернизма и философический мысль который в себе носят эти картины, исследуется с социологического и точки зрения искусствоведения.

Творческая атмосфера и аура работ художника Ф.Халилова всегда притягивает к себе зрителя. Может быть это обусловлено именно в скрытии в работах мастера видимых и не видимых философической мысли, который таит его работы. Именно из за эти качество художник почитается в среде любителей искусство у нас в стране, в России, где он обучался и во всем мире и считается один из представителей современного нью-модернизма. К тому же, художник в обществе любителей искусство ценится не течением, которому входит, а именно по почерку и дополняющий ее своими взглядами и умением выражать себя и своих взглядов. Именно с этой позиции оценивается творческая жизнь художника. С этой точки зрения, Фархад Халилов сегодня является одним из признанных художников современного абстракционизма.

В его огромных живописных полотнах наблюдается передача философического мысля автора через графическо-плакатный стиль, через который зритель получает символическое воплощение реализма. И не в зависимости в каком стиле выполнены Халиловские картины – реальный или абстрактный, суровый или графическая живопись – всегда они в себе носят высокие философические мысли, которые всегда в окружении не только критиков и исследователей искусство, но и зрителей и любителей искусство.

Ключевые слова: стиль, мысль, Апишерон, абстракционизм, сюрреализм, колорит, форма, модернизм, техника, цвет, композиция, графика, выражение, палитра, философия, произведение

*Summary**Ali Aliyev**People's Artist Farhad Khalilov's Abstract Style, Philosophical Thought and Thinking*

The article explores the modernism-abstract style in the works of Farhad Khalilov, a prominent representative of modern Azerbaijani art, as well as various unrealistic styles. The thought-provoking means of expression are analyzed in detail in the article, as well as given to the judgment of art lovers.

The symbolic and symbolic delivery styles in abstract works, the graphic nature of the symbolic poster, help to explore the artist's thoughts and the philosophy that arises from these ideas, and to read the content, but also to reveal the idea and content and reach the audience faster and beyond the study.

In general, Farhad Khalilov's work attracts the audience even from the outside due to the philosophical meanings in his works. In fact, these philosophical ideas and meanings give the impression that his works are attractive and mysterious, that they have something hidden in them. Due to all these features, the artist is considered one of the artists who today expresses his modern art in himself and in his art, both in our country and in Russia, where he studied and studied. At the same time, the artist and is distinguished by its own set-line. The attitude of both society and art lovers to the artist is based on this principle. From this point of view, Farhad Khalilov is one of the artists who attracts attention with both art and individual style and line.

Works that always have high philosophical ideas, whether their works are real and abstract, rigid style or graphic painting, always await their critics and analysts in their works. Both the artist's descriptive technique and style, and the explicit and implicit ideas expressed under these techniques, are all expressed as the artist's thoughts on his world, his surroundings, and the environment in which he finds himself. thoughts and the rules and styles of conveying these ideas in the artist's works, their disclosure and interpretation are explained in detail

Keywords: *style, landscape, Absheron, abstractionism, color, shape, modernism, technique, color, composition, expression, palette*

Şöbə redaktoru sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.

DÜZƏLIŞLƏR

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

BALAYEVA Aysəm

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ayshembalayeva@gmail.com

CAVADOVA Zərifə

dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı
e-mail: felsefe.sosial.adpu@gmail.com

ƏLİYEV Əli

dissertant, Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
e-mail: alismayil@mail.ru

HƏSƏNOV Tofiq

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: leo_558@mail.ru

HÜSEYNLİ Nazim

fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: huseynlin1956@rambler.ru

HÜSEYNOVA Nigar

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: nigar huseynova2013@mail.ru

QÜDRƏTLİ Həbil

magistrant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: habil-qudretli@live.com

MƏMMƏDOV Zaur

dosent, Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: mammadovzaur@mail.ru

MƏLİKLİ Nurlanə

doktorant, Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: nurlanamalikli@yahoo.com

MUSTAFAYEVA Səmayə

dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: felsefe.sosial.adpu@gmail.com

OSMANOVA Aybəniz

AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: skazka-alin@mail.ru

VƏLİYEV Sahib

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
e-mail: s.valiyev70@gmail.com

VƏLİYEV Vüsal

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: velivusal@gmail.com

VƏZİROVA İradə

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
e-mail: irada_ff@mail.ru

YAQUBQIZI Mətanət

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: matanatyaqubqizi@rambler.ru

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı – 2
Sağ – 3
Sol – 1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paragraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücutnamələr

2. “Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

“Ədəbiyyat” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərneşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkatımızın ilkin dövnləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şrifflərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnədən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.

Bütün məqalələr bir rəy və şöbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания
Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövniü məkanə sığmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.
2. Settings should be as following:
Down – 2
Up – 2
Right – 3
Left – 1
3. Paragraph should be 1 cm.
4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: Turkish literature, vujudname, age, elifname

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example, **The name of the book:**

9. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientificpractical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

*Məndə siğar iki cahan, mən bu cahanə siğmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə siğmazam.*

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.

- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.

All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI:

1. **Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.**

2. **Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:**

Aşağı - 2

Yukarı - 2

Sağ - 3

Sol - 1

3. **Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.**

4. **Başlık:**

İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

5. **Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:**

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe

6. **Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,**

*Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com*

7. **Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;**

Giriş

1. Türk edebiyatında vücutname

2. "Öğütname" mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri

Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.

8. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre.

Diğer kurallar kabullenmeyecektir.

Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)

İlk rakam, başvuru literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

"Kaynakça" kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır

aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,

Kitap başlığı:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azərneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

9. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azərbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin menkıbevi kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

10. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıklı yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

***Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.***

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.

- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.

Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Ünvan: Bakı şəh. Ak.H.Əliyev küç. 135 A
E-mail: sivilizasiyabaau@mail.ru
WhatsApp +9940506328388

Müəllim nəşriyyatı

Kağız formatı 6084 1/8. 25 ç.v
Sayı 100 Çapa imzalandı?? 2020

